ТАРАС ГУШЧА
(ЯКУБ КОЛАС)

У ПАЛЕСКАЙ ГЛУШЫ

ВІЛЕНСКАЕ ВЫДАВЕЦТВА Б. КЛЕЦКІНА
ВІЛЬНЯ

ТАРАС ГУШЧА
(Якуб Колас)

У ПАЛЕСКАЙ ГЛУШЫ

ВІЛЕНСКАЕ БЕЛАРУСКАЕ ВЫДАВЕЦТВА Б. КЛЕЦКІНА
Вільня. 1923.

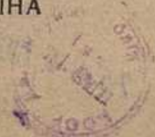

Друкарня „Віленскага Выдавецтва“ Б. А. Клецкіна, Вільня,
Мала-Сьцяпанаўская, 23.

АД АЎТОРА.

Апавяданьне „У палескай глушы“ ёсьць нязначны адбітак жыцьця вясковае інтэлігэнцыі і галоўным чынам вясковага настаўніцтва.

Жыцьцё гэта адносіцца к самаму пачатку 20-га веку, да часаў першае рэволюцыі 1905 году. Выхаваная пры чыста казармавых абставінах, узгадованая па катэхізісу Філарэта і нашпігованая начынкаю ў духу „веры, царя и отечества“, гэта інтэлігэнцыя, штучна адарваная ад жывых крыніц жыцьця, часткаю аставалася вернаю казённым прынцыпам, часткаю, ня бачучы прасьветліны, апускалася на дно і зацягалася балотам. Болей-жа дзейная і жывая частка яе імкнулася зьліцца з гэтымі крыніцамі і вобмацкам шукала дарог, каб пазнаць „корань рэчаў“.

„У палескай глушы“ ёсьць толькі першы крок гэтага жыцьця, і аўтор мае на думцы пашырыць і паглыбіць яго ў сваіх далейшых творах, якія маюць быць працягам апавяданьня „У палескай глушы“.

АЎТОР.

I.

— А, гэта ты, бабка! Ну, прысядзь, пагаворым трохі!

— Я пастаю, панічок... У вас так ціха, я думала, што вы ўжо сьпіцё, а вы ўсё з гэтаю кніжкаю, — сказала, прысаджваючыся, бабка.

— Прабачайце, панічок: я прышла запытаць у вас, — ці баліць яшчэ ў вас галава ці перастала?

— Перастала, бабка, перастала! — сказаў малады настаўнік, зьвярнуўшы ўвагу на сваю галаву і як-бы прыслухаўшыся да яе.

— Забыўся навет, што яна й балела!

— Ну, панічок мой родны, як сабе хочаце: хочаце верце, хочаце ня верце, а я вам, яй-богу, шаптала!

— Ты й мне шаптала?! — зьдзівіўся настаўнік;— калі-ж гэта ты ўмудрылася пашаптаць? Я навет і ня прымеціў!

— Вот вы тут сядзелі, чыталі, а я з кухні праз дзьверы шаптала... Ня гневайцеся, панічок: яй-богу, шаптала!

Высокая, сухарлявая кабеціна чарнявага воласу— яна была тут старожкаю — прышла ў нязвычайны рух, вочы яе ажывіліся, а на твары адзначылася нутраное прakананьне ў сіле сваёй здольнасьці.

— Напэўна гэта ты мне памагла, бабка, — сказаў настаўнік усьміхнуўшыся.

— Ой, панічыку, вы ўсё сьмяіцёся, не даіцё веры. Ня верыце ніяк мне старой!

— О, не, бабка: веру, веру! Аб тваім знахарстве ўсюды кажуць: у Хатынічах, у Малкавічах, Ганцавічах, —усюды!

— Г-э-э-э, панічок: з-пад самага Піньску прыходзяць і прыяжджаюць да старое Мар'і, — з гордасьцю прамовіла бабка.

— І як гэта ты, бабка, шаптаць навучылася?

— Навучылася, панічыку, навучылася!

— А хто цябе навучыў?

— Ой, панічок: вы ўсё хочаце ведаць!

— А што-ж, бабка: навучыўся-б, і да мяне хадзілі бы людзі, і я памагаў-бы ім.

— Ня можна гэта, панічыку!

— Чаму ня можна? Хіба грэх?

— Ня можна!

— Мусіць, бабка, ты з нячыстаю сілаю знаешся?

— Бог з вамі, панічок! Што вы сказалі проціў ночы?! Няхай бог крые! І не ўспамінайце вы яе!.. Ва імя айца й сына й сьвятога духа!

Старая паляшучка, знахарка Мар'я, пабожна перахрысьцілася, падняўшы вочы на абраз.

— А што-ж яна мне зробіць, гэта нячыстая сіла? Я не баюся яе, бо яе, бабка, наогул няма.

— Гэ, панічыку, вы яшчэ маладзенькі, мала на сьвеце жылі.

— Ну, а вось ты, бабка, дзякаваць богу, трошкі пажыла такі, а скажы-ж ты мне, ці бачыла ты хоць раз нячыстую сілу?

— Ня кожнага, панічок, яна налучае, — ухілілася старая ад простага адказу.

— А я табе, бабка, скажу, каго яна налучае. На колькі я ведаю, яна найбольш прывязваецца да п'яных цёмных людзей і то ўночы.

Старожка з гэтым не згадзілася й паківала галавою. А настаўнік, яшчэ зусім малады хлопец, нядаўна прыехаўшы ў першую сваю школку ў глухой палескай вёсцы, чуць-чуць усьміхнуўся сам сабе, пэўны ў тым, што старая няіменна раскажа пра здарэньне з нячыстаю сілаю. Яму вельмі падабалася такая гутарка з гэтымі простымі людзьмі, якія яшчэ так мала адышліся ад часаў першапачатковай людзкой культуры.

— Я вам, панічок, ня буду многа казаць, бо вы ўсё роўна ня верыцё, хоць можа й верыце часам, але кажаце, што ня верыце. Але калі ня верыце мне, то

паслухайце, няхай вам раскажа мой Міхалка. Вы-ж ведаеце майго Міхалку? А калі яму не паверыце, то спытайце людзей. Міхалка тагды дзяцюком яшчэ быў. Ішоў ён з Сяльца. І ноч была ня цёмная. Ведаеце, можа, Сяльцо, недалёка ад нашае вёскі, вярста — ня болей? Гэта — выселкі з нашае-ж вёскі, двароў дзесяць. Ён і жонку ўзяў адтуль. Дык вось, панічыку, быў ён там — на вячоркі туды хадзіў, покі не жаніўся. На паўдарозе між Сяльцом і вёскаю старая карчма стаіць, якраз напроціў могілак. Там невялічкае балотца ёсьць, і рэчачка адтуль зачынаецца, малюсенечкая, і злучаецца з другою рэчкаю, што ў нас Целяшовым Дубам завецца. І вось, як толькі мінуў ён карчму, дык на яго штось і накінулася — і ня зьвер і не чалавек. Так проста й налятае на яго. Хоча злавіць яго — ня зловіць: нешта голае й сьлізкае, ні шэрсьці ні адзежы. Адкіне яго рукою, а яно зноў, а яно зноў. І вось, не паверыце, панічыку, парваў на ім новую сьвітку да самага каўняра. Змогся бедны хлапец і ў няпрытомнасьці ў хату вайшоў. Скажаце, п'яны быў, дык зроду-ж ня п'е Міхалка, у рот гарэлкі не бярэ. І праляжаў ён посьле гэтага ў гарачцы тры месяцы, насілу на ногі падняўся.

Лабановіч — так называўся малады настаўнік — слухаў гэта апавяданьне з вялікаю цікавасьцю. Сьпярша яму было крыху сьмешна, але па меры таго, як сама сказаньніца ўсё больш і больш захаплівалася таемнасьцю гэтага здарэньня, другая думка зацікавіла маладога хлопца, іменна — непасрэдная й цьвёрдая вера людзей ў праўду ўсяго гэтага цёмнага спляценьня, у аснове якога ляжыць нядобрая сіла. „Міліёны й болей гадоў жыва гэта вера, пачаткі якой загублены ў цёмным віру прошласьці, і да гэтага часу людзкі розум не патрапіў вызваліцца з аблады гэтага чмучэньня... Цікава!.. Трэба будзе калі падумаць над гэтым“,—зазначыў сам сабе настаўнік. Але, як бачна, была ў яго яшчэ й другая думка, і ён, нечакана для сябе самога, спытаўся:

— Бабка! а твой Міхалка мог-бы й памерці з гэтага?

— Гэ, панічыку мілы! чуць-чуць не памёр! Насілу, насілу адхаялі!

— І падумаць толькі: з якога глупства можа памерці чалавек! — прамовіў малады настаўнік, скарэй да сябе самога, і задумаўся. Галава яго крыху схілілася наўскось, цёмныя вочы, у якіх часта адбівалася нейкая затоеная думка, пазіралі, ня міргаючы, у кут пакоіку, але нічога ня бачылі: яны як-бы пазіралі на тую думку, якая цяпер заварушылася ў яго розуме. Старая бабка зьвярнула на гэта ўвагу і з нейкім страхам і цікавасьцю пазірала на свайго „паніча“.

— А што вы, панічыку, так „задумаліся“?

Лабановіч ускінуў на яе вочы й засьмяяўся.

— А ведаеш, бабка: хочаш, я скажу табе, што ты цяпер думаеш?

Бабка задзівілася яшчэ болей, а настаўнік, не чакаючы яе адказу, прамовіў:

— Ты, бабка, пазірала на мяне й думала: „Калі гэты паніч яшчэ ня зьехаў з глузду, то зьедзе“.

Старожка пазірала яму ў вочы, моцна задзіўленая, а Лабановіч, прыдаўшы важны выраз твару, сказаў:

— Ты, бабка, ня думай таго: не адна ты знахарка. Я, можа, яшчэ выдатнейшы знахар за цябе.

— А што ж, панічыку, усё можа быць, — як-бы з нейкаю пакрыўджанасьцю адказала бабка.

— Ты плюнь, бабка, на гэта, бо ўсё гэта — глупства, а лепш вось што: скажы ты мне, бабка, чаго мы на сьвеце жывём?

Бабка ня ведала, які тон ёй узяць, каб патрапіць у тахту, і сказала:

— Го, панічок: што вы ўсё так пытаецеся?.. Гляджу я на вас і дзіўлюся: сядзіць сабе, як той манашак, і ўсё ў гэтыя кніжкі пазірае. Паглядзелі-б трохі й годзе. А то калі ня прыдзеш, вы ўсё ў кнігі глядзіцё. Хіба можна так пільна й доўга пазіраць у іх?

І, памаўчаўшы, дадала: „Сушаць яны й болей нічога“.

— Дык ты, бабка, ня ведаеш, чаго мы на сьвеце жывём?

— Не, панічок: ня ведаю! Каб вы запыталіся ў дрэва, чаму яно расьце, дык хіба-ж бы яно вам ад-

казала? Так і я не магу адказаць вам. Жывём, покі жывецца, бо жывым у зямлю не палезеш, а прыдзе сьмерць, тагды пахаваюць.

— Так, бабка: ты кажаш праўду. Ня ведаем мы, чаго на сьвеце жывём.

— А на вошта, панічыку, й ведаць? Жыве чалавек і жыве, пакуль бог яму прызначае. А прыдзе час яму памерці — памрэ.

— А дрэнна, бабка, што трэба ўміраць!

— Што вы, панічыку, усё пра сьмерць гаворыце. Дзіўны вы, панічок, яй-богу! Вось той паніч, што быў перад вамі, бывала пойдзе куды: ці да пана падлоўчага або да Курыльчука на будку. Там паненка была, ой, прыгожая паненка! Яе цяпер дома няма, а вось прыедзе, дык пабачыце самі.

— А хіба-ж тут паненкі ёсьць?

Зацікавіўся Лабановіч.

— О, панічыку, чаму-ж няма!

Бабка пачала пералічаць і расхваліваць паненак. Перш-на-перш, у валаснога пісара іх цэлых чатыры. Праўда, валасьць адгэтуль за пятнаццаць вёрст. Але ёсьць паненкі й бліжай: за сем вёрст дачка каморніка. Усе панічы ў гэтай акрузе закаханы ў яе. Ёсьць яшчэ паненка на хутары за тры вярсты.

— На што вам ляпей, панічок: у пана падлоўчага дочкі ёсьць. Адна яшчэ зусім маладзенькая, а другая старшая. Яна ўжо пыталася: „Ну, як твой, бабка, паніч?“

— А ты што ёй сказала?

— Ой, кажу, паніч! харошы паніч!

— А хіба-ж я харошы?

— Чаму-ж не харошы!

— Ну, а хто з паненак самая лепшая?

— Усе харошыя. Як для мяне, дык усе харошыя.

— Ці ня думаеш, бабка, ты жаніць мяне?

— Самі, панічок, жэніцеся... А да пана падлоўчага вам трэба зайці. Бывала, той паніч як вечар — дык там. А вы ўсё сядзіцё над гэтымі кнігамі. А яны сушаць чалавека.

— А ты, бабка, пашапчы мне, каб я ад іх адвярнуўся.

Старая колькі хвілін пазірала на настаўніка, а потым засьмяялася доўгім-доўгім сьмехам.

— От, паніч: вы ўсё шуткуеце!

Бабка ўстала, пазяхнула й зірнула ў вакно. А там ляжала цёмная-цёмная лістападзкая ноч.

— Толькі ў пана падлоўчага яшчэ вокны сьвецяцца, — зазначыла бабка.

— Пасядзі яшчэ трохі.

— Не, панічок: позна.

' бабка пэволі павярнулася ў сваю кухню на печ.

II.

Старожка ўжо зьлёгка пахрапвала ў кухне на печы, а Лабановіч усё яшчэ не лажыўся. На стале гарэла лямпа пад сьветлым абажурам і ляжала разгорнутая кніга, якую чытаў Лабановіч. На гэты раз чытаньне штось ня ладзілася, і Лабановіч часта адрываўся ад кнігі, пахаджаў па пакоіку й думаў. Новае месца, новыя людзі й тая работа ў школе, якую трэба было распачынаць на гэтых днёх і да якое ён так доўга падгатаўляўся, — усё гэта займала яго думкі, і яму было лёгка й добра, бо так многа новага й цікавага спадзяваўся ён спаткаць на першай сваёй дарозе незалежнай грамадзянскай працы.

Яму па душы быў і гэты глухі куток Палесься, аб якім яшчэ дома так многа цікавага наслухаўся ад аднаго старога аб'ежчыка, і гэты народ з яго асобнаю моваю й звычаямі, так непадобнымі да мовы й звычаяў тых беларусаў, з гушчы якіх вышаў Лабановіч; гэты непачаты край старажытнасьці, якая на кожным кроку кідалася яму ў вочы й затрымлівала на сабе яго ўвагу, і гэты выгляд самае мясцовасьці, агульнага тону якой ня мог яшчэ ўлавіць Лабановіч, але ў якой так сама было многа цікавага й на яго погляд павабнага.

Што ні кажы, а жыцьцё, ужо само па сабе, ёсьць радасьць, вялікае шчасьце, бясцэнны дар. Ёсьць дзьве важныя часьціны, з якіх складаецца жыцьцё й яго глыбокі сэнс і хараство — чалавек і прырода. Бо ніколі ня страціць для нас цікавасьці чалавек, бо праяўленьне яго розуму бязьмежна, бо дарогі яго ня вызначаны, бо

формы яго жыцьця і яго ўзаемнаадносін да другіх людзей бясконца размаіты, аканчальна ня выяўлены й ніколі ня могуць стаць аканчальнымі. А прырода! Колькі вялікага здаваленьня дае нам яна! Бо прырода — найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачыма кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе многалучныя напісы — хіба-ж гэта ня ёсьць шчасьце?

Адно толькі шкода, што наша жыцьцё ня сузьмерна малое для таго, каб начытацца гэтаю кнігаю. З такімі думкамі Лабановіч прыпыніўся каля вакна. З двара пазірала цёмная, чорная ноч. Неба, абложанае нізкімі хмарамі, здавалася, цяжэй навісала над агаленаю зямлёю. Непраглядны мрок і сыры туман спляліся густа-густа і як-бы глынулі гэту закінутую між балот і лесу невялічкую вёску.

— Якая цемень! — жахнуўся малады настаўнік. Яму было прыемна пачуваць, што ён цяпер у гэтым цёплым і прытульным пакоіку, дзе прыветна і так многазначна гарыць лямпа пад белым абажурам, дзе ўсё так ціха й спакойна й нішто не перабівае яго думак. І тут-жа паспагадаў ён і тым падарожным, якім так ці йначай прыходзіцца ехаць або йці ў гэты глухі час ночы па цёмных і гразкіх дарогах, праз брады й грэблі сярод лясоў і балот. Лабановіч зноў падышоў да стала і ўзяўся за кнігу. Але думкі яго так разышліся, што ён мусіў закрыць кнігу ды зноў стаў хадзіць па пакоіку й думаць.

Заўтра трэба будзе заказаць старасьце хурманку й паехаць да воласьці забраць школьныя прыналежнасьці; трэба пазнаёміцца там з настаўнікам і параіцца з ім наконта розных пытаньняў, зьвязаных са школаю; трэба так сама зайці й да бацюшкі й запрасіць яго прыехаць сюды адслужыць малебен перад адчыненьнем заняткаў у школцы. Так, гэта трэба зрабіць, бо ўжо даўно час брацца за навучэньне дзяцей. Праўда, яго назначылі сюды позна. Але адкладаць работу няма сэнсу, бо ня здолее выпаўніць праграмы.

Часы на сьцяне рабілі сваю работу. Аднатонна й разьмерана гойдаўся маятнік у сваёй шкляной каморцы, як-бы вельмі здаволены сваею працаю, што й

пацьвярджаў кароткім „так-так!“ „так-так!“ Перац тым як адбіць гадзіны, часы колькі хвілін трашчалі, скрыпелі, як калодзежны журавель на марозе, і ўжо посьле такой прадмовы званілі прыемным мэталічным звонам.

— А ўжо й позна, — зазначыў сабе Лабановіч. Часы прабілі поўнач. Настаўнік перанёс лямпу ў другі, яшчэ меншы, пакоік, дзе стаяў яго прасьценькі дзеравяны ложак, палажыўся ў пасьцелю й лежачы чытаў: „Зорныя сьветы і іх насельнікі“. Шырокі малюнак недасяжных сьвятоў раскрываўся перад вачыма маладога настаўніка ўва ўсёй сваёй таемнасьці й безгранічнасьці. І подлуг таго, як мысль усё больш захоплівалася гэтым чароўным малюнкам і гэтымі нязьлічонымі сьветамі, раскіданымі сярод бяздонных багнаў, такіх страшных, такіх павабных, — зямля і чалавек, пагардлівы гаспадар яе, рабіліся ўсё меней і меней значнымі, нікчэмнымі. Гэта безгранічнасьць зацірала зямлю, і яна гублялася ў ёй, як малюсенечкая пылінка. А якім малазначным, незаметным зьяўляўся чалавек, яго клопат, яго штодзенныя драбніцы жыцьця! Новыя думкі й настроі ахінулі маладога настаўніка. Але гэтыя думкі ў момант разьляцеліся, як вераб'і, калі ў іх вясёлы гурток паляціць каменьчык, кінуты рукою якога-небудзь падшывальца-жэўжыка: страшны й няпрыемны вобраз сьмерці блiснуў сярод гэтых думак маладога настаўніка й разагнаў іх. На адзін момант жыцьцё ў ім як-бы спынілася. Па яго целу прабегла дрыготка, бо гэты вобраз сьмерці вынік зусім неспадзявана.

— Я памру! — падумаў малады настаўнік: — будзе такі час, калі я стану няжывым трупам!

На кароткі міг ён як-бы адлучыўся ад сябе самога й зірнуў на сябе збоку, як пастароньні, другі чалавек, і жыва ўявіў сабе той момант, калі ён будзе нярухомым трупам.

— Фу! як гэта прыкра й няпрыемна! — падумаў Лабановіч. — А горай за ўсяго гэта тое, што перад сьмерцю мы бяспомачны й слабы й ня маем спосабаў адхіліць яе ад сябе або хоць аддаліць час яе прыходу. Ад яе не адмолішся, ад яе не адкупішся нічым.

— Я памру. Маладым, пажылым ці старым, але факт той, што я памру, бо я, як і ўсё, што мае ў сабе

пачаткі жыцьця, падлягаю сьмерці, бо ўсё на сьвеце, толькі што зарадзіўшыся для жыцьця, ужо мае ў сабе адзнакі й пячаць сьмерці. І людзі звыкліся з гэтым, і нікому навет і ў голаву ня прыходзіць выказаць свой пратэст проціў сьмерці й вясьці з ёю змаганьне, як-бы ўжо даўно-даўно ўмовіліся прызнаць над сабою яе ўладу, лічыць гэту ўладу справядліваю й законнаю. А яна, гэта сьмерць, кожны дзень ходзіць вакол, кожны час, кожную хвіліну нішчыць і маладзенькія й старыя формы жыцьця. І мы не зварачваем на гэта ўвагі, і толькі тагды яна робіць моцнае ўражаньне, калі ўмірае хто блізкі, або калі наваліцца мор, і людзі пачынаюць уміраць агулам. Тагды чалавека ахоплівае жах, і ён губляе галаву. І вось што цікава. Калі парушаюцца драбязговыя правы, то чалавек гатоў грызьціся за гэта й кусацца зубамі; там-жа, дзе разьбіваецца сама аснова, прынцып, ён пакорна згінае сваю галаву й моўчкі падстаўляе яе пад абух.

— Тфу! якая гэта агідласьць! — думаў далей малады настаўнік: жывеш, строіш пляны, чагосьць шукаеш, чагось дабіваешся, спадзяешся, а прыдзе час, і ты будзеш труп, гніль, спажытак чарвей.

Гэтыя думкі парушылі спакой Лабановіча і аставілі пачуваньне нейкага нездаваленьня й няпрыемнасьці.

Ён зьвярцеў папяросу, стараючыся ня думаць зусім аб сьмерці, закурыў, каб перабіць прыкрыя думкі. Гэта яму крыху і ўдалося, бо Лабановіч быў хлопец крэпкі, моцна зросшыся з зямлёю й жыцьцём, любіў гэта жыцьцё, на парозе якога ён стаяў і росквіт якога для яго толькі-што зачынаўся.

— Чаму я стаў думаць пра сьмерць? Скуль узялася гэта думка? — запытаў сябе Лабановіч і пачаў дашукivацца тэй сувязі, якая павінна быць паміж думкаю аб сьмерці й тымі думкамі, якія так ці іначай былі прычынаю пазьнейшай думкі. Прыпомніўшы ўвесь ход сваіх мысьляў, настаўнік ніяк ня мог знайці гэтай сувязі, і гэта акалічнасьць яго крыху зьдзівіла й зацікавіла.

— Я чагось ня ўзяў пад увагу, нейкі вобраз ці думка проста зьніклі з памяці і ад таго факт гэты мне

гадзіннік

здаецца крыху незразумелым і дзіўным, хоць наогул сказаўшы, на сьвеце нічога дзіўнага няма.

А часы на сьцяне нясупынна вялі сваю справу: разьмерана ківаўся хадун-маятнік і кожны свой крок зазначаў кароткім „так-так!"—усё так-жа скрыпелі перад тым, як прабіць, і ў свой час званілі мэлёдычным звонам.

Лабановіч патушыў лямпу.

Цемень і ціш напоўнілі маленькі пакойчык. З двара ў вакно пазірала чорная ноч і завешанае густымі хмарамі-валокнамі цёмнае неба. Было ціха й глуха. Праз некалькі хвілін каля дзьвярэй ў кухню скробнула мышка. Як відаць, яна знашла дзесь скарыначку хлеба й барабаніла ёю аб падлогу.

Лабановіч стараўся заснуць, але яму штось ня спалася. Як толькі заплюшчыў ён вочы, перад ім, як жывы, усплыў малюнак дарогі, якою ён ехаў ад станцыі, нескончоныя балоты й цэлыя стады стажкоў на іх, грэблі, брады, старыя хвоі, што горда падвышалі свае макушы над лесам і, наогул, увесь гэты краявід, поўны свайго асобнага хараства й нявыразнай цікавасьці... „Калі хворы чалавек пачынае думаць аб вялікай дарозе, то гэта ёсьць адзначэньне, прымета таго, што гэты чалавек не ачуняе", — прыпомнілася невядома калі, і дзе, і кім выказаная думка.

— Усё гэта — глупства, — падумаў настаўнік і павярнуўся на другі бок.

III.

У нядзельку ранонька, чуць толькі заграла чырвань на ўсходзе, Лабановіч сядзеў ужо на сене ў драбінах і выяжджаў з вёскі. Невялічкая вёска ў адну вуліцу выглядала няпрыветна й няпрытульна. На ўсім ляжала пячаць нядбаласьці й нейкай недаробленасьці, як-бы тутэйшыя гаспадары будавалі яе на скорую руку і ўсё рабілі да часу і ящчэ ня ўправіліся даць ёй той лад і парадак, якімі наогул адзначаецца беларуская вёска. Вуліца была роўная й шырокая. Амаль што не каля кожнай хаты ляжалі кучы бярвеньняў і гнілі, але нікому не прыхадзіла ў галаву палажыць кладачку

хоць праціў свае хаты, каб льга было прайці праз балота, у якім тапілася гэта вуліца. А гразь была густая, чорная, як дзёгаць, разьмешаная паляшуцкімі лапцямі, быдлячымі й конскімі нагамі. Але паляшукі звыкліся й зжыліся з гэтаю гразьзю й не зварачалі на яе ўвагі. Хаты былі больш новыя, пабудованыя з тоўстага й гладкага лесу. У раскладзе гаспадарскіх будынін на дварэ так сама ня было пэўнага парадку й сыстэмы, а ўсё было навалена, як папала.

Адным словам, жыхарства гэтай вёскі выяўляла сабою праўдзівых дзяцей лесу, якія як-бы зусім яшчэ нядаўна асталяваліся тут і толькі-што перахадзілі ад аднае формы жыцьця да другое. Усе яны былі заўзятыя паляўнічыя, захапліваліся адным толькі відам стрэльбы й былі адлічнымі стральцамі. Сялян другіх вёсак, якія жылі больш пры палёх, яны называлі палянямі й гэтым самым як-бы адрожнівалі іх ад сябе, жыхароў лесу. А лесу й балот тут быў непачаты край. Сама вёска стаяла на невялічкай палянцы сярод лесу й хмызьнякоў, і Лабановіч усе гэтыя дні чуў сябе як-бы чымся зьвязаным, як-бы на ім была надзета цесная адзежына, бо густыя сьцены лесу адусюль націскаліся на гэту вёску, насядалі з пагрозаю, як-бы яна намервалася на парушэньне яго законных правоў. Край гэтай палянкі прарэзваўся зялезнаю дарогаю. Дарога йшла каля самай вёскі, захватваючы навет адзін канец вуліцы. Зараз-жа за пераездам пачынаўся лес.

Нізкае сонца пачынала праразацца скрозь макушы лесу. Неба праясьнялася, падыхаў усходні вецер; лёгкі марозік чуць-чуць зацягаў лужынкі тонкаю плёнкаю лёду. Вісеўшы ўсе гэтыя дні туман разьвеяўся, усюды пасьвятлела й павесялела. Навет гэты пануры лес крыху праясьніўся й меў больш прыветны выгляд.

— Го, падмарожваць пачало! — весела прамовіў паляшук, Сьцяпан Рылка, і саскочыў з драбінак, выламаў лазіну й хвасянуў ёю свайго худога, але даволі шпаркага коніка.

— Эх, і лесу-ж у вас многа! — сказаў настаўнік, каб разгаварыцца з паляшуком і пазнаёміцца з ім бліжай.

— О, лесу ў нас многа! — пацьвярдзіў паляшук і павярнуў твар да настаўніка.

— Гэта вось цяпер, як правялі тут чыгунку, яго пачалі звадзіць, а даўней лес зусім не такі быў. І зьвяр'я было многа. Каля нашае вёскі мядзьведзі вадзіліся. Яшчэ бацька нашага старасты, ведаеш, можа? — стары Грыгор, даўнейшага закалу чалавек! — жывога медзьвядзёнка з лесу прынёс, ад мядзьведзіцы адабраў!

— Як-жа гэта ён?

— А бог яго ведае. Сьмелы. Ды й здаровы, як дуб. Дарма, што яму цяпер семдзесят гадоў, а як забушуе часам у хаце Раман, яго сын, стараста наш, то стары, бывае, ня вытрывае, возьме яго на рукі, як хлапчанё, і зараз-жа ўціхаміръіць, хоць Раман і ня ўломак. Вось як!

І адвезьлі таго медзьвядзёнка грапу Патоцкаму. Пазваленьне далі Грыгору паляваць у грапскіх лясох, яшчэ й пораху й шроту выдалі.

— А цяпер мядзьведзяў тут няма?

— Не, няма: пераяліся. Туды далей, пад Татарку, сышлі, дзе месца глушэй і лесу болей і дзе меней заглядае вока людзкое... Забараняць пачалі па лесе з стрэльбаю хадзіць, лясьнікоў паставілі, законы строгія пашлі. Але й лес нішчыцца й зьвер зводзіцца.

— А я чуў, што тут яшчэ многа зьвярыны?

— Ёсьць, праўда, але хіба столькі, як даўней? Бабры тут калісь вадзіліся.

Яшчэ й цяпер дзе-ня-дзе можна бачыць сьляды іх будынін... На ўсё пашоў звод, — з нейкаю маркотаю заключыў паляшук і змоўк, аб чымся задумаўшыся.

— Так, дзядзька Сьцяпан: жыцьцё не стаіць на месцы, і ўсё на сьвеце мяняецца. Вось у вас зялезную дарогу правялі, заработкаў прыбавілася, гандаль шпарчэй пашоў, новыя людзі зьявіліся. Яшчэ тры гады таму назад у вас і школкі ня было, цяпер пабудавалі школу, вашы дзеці вучыцца будуць, граматнымі стануць, будуць кнігі, журналы чытаць, навучацца, як лепей каля зямлі хадзіць, каб карысьці з яе болей было, бо ўсё-ж палепшаньне ў жыцьці ад навукі йдзе. Ня-

бось і вы, дзядзька Сьцяпан, маеце дзетак, якіх трэба ў школцы вучыць?

— Ёсьць Іван і Пятрук, самыя шкаляры,— уздыхнуў паляшук. У яго адказе настаўнік пачуў нотку нездаваленьня, што яго хлопцам прыходзіцца ў школу йці.

Настаўнік з цікавасьцю пазіраў за паляшуком. Яму падабалася яго паляшуцкая вопратка: чорная выцьвеўшая суконная сьвітка, пашытая да стану, шырокі ў чырвоныя палоскі даматканы пояс і шапка-кучомка свайго вырабу. Доўгія, як у папа, цёмна-русыя валасы, сьветла-шэрыя вочы, сярэдні рост, шырокія плечы, павольнасьць руху й нейкая сур'ёзнасьць выразу твару як ня трэба лепей стасаваліся з агульным выглядам малюнкаў палескай прыроды.

Дарога ўвесь час ішла лесам. Лес зрэдка разрываўся невялічкімі палянкамі, на каторых часамі рунела жыта, а на краёх там-сям пападаліся старадрэвіны-хвоі, пышна разросшыся на прасторы, або разьвіслыя таўшчэразныя дубы, як заможныя старасьвецкія гаспадары; на гэтых дубох паляшукі-бортнікі ўстрайвалі цэлыя пчольнікі, зацягнуўшы туды каля дзесятка вульлёў. Палянкі зноў зьмяняліся лесам, то стройным баравым, то нізкім балотным. Высокія тонкія бярозы мяшаліся з шэрымі ствалам і хвой і прыдавалі характар маркоты й засмучэньня ўсяму малюнку Лес зноў расступаўся, даючы месца бесканца вялікім балотам. Балоты цягнуліся далёка-далёка між лесу й затыкаліся лесам, чуць-чуць чарнеючым роўнаю палоскаю на далёкім небасхіле. Цэлае мора высокай парыжэлай травы засталося зімаваць тут, бо сюды ня зойдзе ні гавяда ні чалавек з касою. Нязьлічоныя купіны, нізкарослыя хвойкі на іх, пачарнелыя карчагі даўно адмершых дзеравяк расьлі й гнілі тут спрадвеку. Сярод гэтых купін бліскучымі стужкамі павіваліся часамі палоскі вады, чыстыя, гладкія, як шліфованае шкло. Невядома, з якіх часоў стаялі над імі засохшыя адломкі старых спарахнелых алешын, як сьвечкі, і маркотна глядзелі ў неба. Ад гэтых балот патыхала нейкім нявыразным смуткам; ціхім жалем веяла ад гэтых аднатонных малюнкаў палескіх куткоў, дзе ўсё-ж такі жыцьцё стварала свае

асобыя формы і, ня гледзячы ня ўсё ўбожаства, мела сваю павабнасьць і хараство, свой твар, поўны пужлівага задуменьня. Але гэтыя малюнкі тамілі вочы й засмучалі сэрца, і мімаволі стараешся знайці нешта такое, на чым можна было-б адпачыць і заспакоіцца.

Пазіраючы на гэтыя балоты-пустэлі, Лабановіч часамі пачуваў у сэрцы нейкую адарванасьць ад жыцьця й сьвету, як-бы гэты сьвет сышоўся тут клінам, і нейкая туга па тым, з чым ён разлучыўся, пачынала забіраць яго душу.

„Што пачувае, аб чым думае гэты дзядзька Сьцяпан? Як адбіваюцца на ім вобразы глухога Палесься і які сьлед пакідаюць яны ў ім?“ — думаў настаўнік, і яму хацелася хоць на момант стацца тым самым палящуком, што сядзеў радам з ім, каб зірнуць яго вачыма й зразумець увесь нутраны сьвет яго істоты, яго надзеі, яго жаданьні.

Балоты кончыліся; дарога пашыбавалася на горку, калёсы мякка пакаціліся па жоўценькаму пясочку, і лес прыняў звычайны свой від. Вярсты праз дзьве лес з аднаго боку дарогі зноў разарваўся вясёлаю палянкаю, агібаючы яе прыгожымі заваротками. На гэтай палянцы, на паўвярсьце ад дарогі, раскінулася чыясь пасада, як сярэдняй рукі фальварак, са ўсімі прыстройкамі, садам і прасторным дваром.

— Чыя гэта пасада? Хто жыве тут? — запытаў настаўнік.

— Гэта? а тут пан каморнік жыве. Завітанкамі пасада называецца. Адгэтуль як-раз палавіна да воласьці, — адказаў Рылка.

„А, гэта і ёсьць той каморнік, у чыю дачку ўсе тутэйшыя кавалеры закахаліся. Так вось дзе жыве яна, гэта красуня!“

Лабановіч прыпомніў размову са сваёю старожкаю і, зацікаўлены, глянуў яшчэ раз на гэту пасаду. Паслушнае і ўслужлівае ўяўленьне ўжо рысавала яму вобраз дзяўчыны, гэту чыстую й прыгожую краску, узгадованую ў глухіх палескіх барох. Лабановіч ніколі, навет у думках, не пазваляў сабе зьняважыць дзяўчыну. Адно слова „дзяўчына“ выклікала ў душы яго чысты й прыгожы вобраз, на які можна пазіраць і

любавацца толькі здалёк. І цяпер ён прыпомніў два ці тры здарэньні ў сваім жыцьці, калі гэтыя вобразы глыбока западалі ў яго сэрца, але ён і намёкамі не сказаў ім пра гэта. А раз у дачку пана каморніка ўсе закаханы, то яна, бяз спрэчкі, ёсьць верх хараства. Яшчэ ня бачучы яе, настаўнік пачуваў, што яна ўжо мае над ім нейкую ўладу. Яму хацелася хоць паглядзець на яе, і праве ўсю астатнюю дарогу ён думаў аб дачцы каморніка, ён ужо сустракаўся з ёю, зацікавіў яе і бадай-што ня ўсіх кавалераў яе засланіў сабою.

IV.

Апошні раз расступіўся лес, і перад вачыма настаўніка раскрылася шырокая, круглая палянка, вясёлая й прыветная. Лабановіч уздыхнуў лягчэй, як-бы з яго плеч зваліўся нейкі цяжар, бо дарога, траская й каранiстая, і лес усё-ж такі дакучылі яму. Тым прыемней зірнулі стрэхі людзкіх будынін і коміны хат, з якіх яшчэ дзе-ня-дзе курыўся сіняваты дымок.

Вёска была досыць вялікая, цягнулася ў адну лінію й толькі каля цэркаўкі на ўзгорку яна скупавалася гушчэй і шырэй. Зьлева, пры канцы вёскі стаяў дом валаснога праўленьня з двума высокімі чырвонымі комінамі над пачарнелым дахам. Напроціў, на другі бок вуліцы, выглядала школа з белымі ваконьніцамі і з двума ці трыма разьвіслымі вязамі каля яе. Пры дарозе ў вёску, крыху на одшыбе, маркотна тулілася старэнькая драўляная цэркаўка. Цяпер яна стаяла адзінокая, закінутая, забытая, і толькі богабаязны падарожны, праходзячы каля яе, прыпыняўся й хрысьціўся, пабожна схіліўшы галаву. Па адзін і па другі бок вёскі стаялі ветракі, як страшыдлы, шырока раскінуўшы свае крыльлі. Адны з іх былі ў жывым руху, весела падымалі і апускалі свае крыльлі, а другія стаялі моўчкі, нярухліва й мелі такі выгляд, як-бы яны крэпка чымся зьдзіўлены й пыталіся: „А чаму-ж мы стаім без работы?“

Праехаўшы невялічкую грэбельку, калёсы пакаціліся па шырокай вуліцы. Народ расходзіўся з царквы. Старыя паляшукі, сустракаючыся, пачціва кланяліся, а

чародкі маладых дзяўчат - паляшучак і праворных маладзіц, убраных, як макавыя кветкі ў агародзе, падштурхвалі адна другую, пераміргваліся й кідалі сьмяшлівыя погляды ў бок першы раз зьяўленага тут маладога настаўніка.

Пад'ехаўшы да школы, Лабановіч выскачыў з драбінак і ўзышоў на ганак. Дзьверы былі замкнуты. Лабановіч пастукаў. У глыбі кватэры зараз-жа грукнула крэсла й пачуліся крокі. Дзьверы адчыніліся.

— Выбачайце. Дома настаўнік?

— Вот я. Заходзьце, калі ласка.

Лабановіч пашоў за гаспадаром, нязграбна ступаючы занямеўшымі нагамі.

— Пазвольце пазнаёміцца: ваш калега й сусед— Лабановіч, — назваў сябе госьць.

— Саханюк, тутэйшы пэдагог. Будзьце ласкавы, зьнімайце паліто, сядайце.

Госьць і гаспадар селі каля стала.

— Вы — новы і ў нашых краёх першы раз?

— Навасьпечаны і ў вашых трушчобах маю гонар быць першы раз, — сказаў з усьмехам Лабановіч.

— Ну, як падабаецца вам ваша месца?

— Лепшага месца я й не чакаў: ціхае, глухое. Нішто не пашкодзіць вясьці працу, — прамовіў Лабановіч.

Саханюк звонка засьмяяўся.

— Ах вы, ідэалісты, ідэалісты! Ці на доўга хваціць вам гэтага ідэалізму?.. І тым ня меней першы раз бачу чалавека, што так высока ставіць глуш ды яшчэ такую, як ваша.

— У вас тут, выбачайце, большая глуш.

— Як так? — зьдзівіўся Саханюк. У нас — валасьць, грамадзянства: бацюшка, пісар, фэльчар, ураднік, псаломшчык, і так збоку людзі часьцей даведваюцца...

— І пэўне з Завітанак сюды хтось завітае,—жартліва ў тон гаспадару прамовіў Лабановіч і кінуў на яго бачлівы погляд.

Гаспадар крыху зьмяшаўся, бо і ён так сама меў ласае вока на дачку пана каморніка, адразу сьцяміўшы, куды цаляе яго сусед.

— А вы хіба былі ў Завітанках? -- спытаў Саханюк.

— О, не, — прамовіў Лабановіч — я лічу, што ў завітанскай чараўніцы і так вялікі штат кавалераў, і мая там прысутнасьць ніколечкі не павялічыць яе вагі.

— Калі ў вас, калега, такі погляд на рэчы, —сказаў павесялеўшы Саханюк,—то скажу вам: ня будзеце й вы мець вагі ў тутэйшых паненак.

— А мне ўсё роўна... Урэшце-ж, ці не памыляецеся вы тут, калега? Але гэта — між іншым. Я хацеў-бы прасіць вас, калега, пазнаёміць мяне з вашым грамадзянствам, бо трэба-ж, як кажуць, аддаць кесарава кесараві, і калі-б вы былі ласкавы пайці са мною да пісара, так сама і да бацюшкі, а можа і яшчэ да каго, калі ўжо гэтага вымагае падатак вашага грамадзянства, то я быў-бы вам вельмі падзячан. Гэта было-б і скарэй і прасьцей, бо мне яшчэ ніколі не даводзілася выступаць у ролі візытанта.

— А вы чаго-ж так сьпяшаецеся? Разумеецца, я з вамі пайду, тым болей, што й мне трэба зайці да таго, другога, але адаслалі-б вы сваю падводу дамоў, а самі тут占 占

— Не, калега. Я яшчэ да работы не прыступаў у школе. Вы, нябось, многа ўжо пасьпелі, і я не дагоню вас за ўсю зіму. Мне хацелася-б і павучыцца ў вас сяму-таму, бо вы ўжо набілі, як кажуць, руку й маеце практыку.

Дзьверы з другога пакоіку адчыніліся, і на парозе паказалася ўжо немаладая кабеціна. Гэта была старожка. Яна перш уважліва паглядзела на незнаёмага настаўніка, а потым сказала свайму настаўніку палящуцкаю гаворкаю.

— Да вас, панычу, там маладыцы прышлы—лыст напысаць хочуць.

— А сала прынясьлі?

— Ны відаю, панычыку.

— Выбачайце, — сказаў Саханюк да госьця: — я пайду адпраўлю гэтых маладзіц.

І Саханюк пакіраваўся ў кухню, а старожка Ма-

трона, яшчэ раз аглядзеўшы госьця, так сама пашла да кухні. Ясна, хтось даў ёй наказ, як можна лепей разглядзець Лабановіча, каб навясьці аб ім сталыя спраўкі. І як відаць, наказ гэты быў дан ня так здалёку, бо, счакаўшы мінуты дзьве, Матрона матнулася праз вуліцу, маючы кірунак да кватэры пісара.

Астаўшыся адзін, Лабановіч акінуў вокам пакоік свайго калегі. Кватэра гэта была многа лепшая ад яго кватэры. Было відаць, што Саханюк жыў ня кепска, прасядзеўшы ў гэтай школе гадоў пяць. І наогул, Саханюк быў больш практык, чалавек матэрыялістычнага складу. Нейкім чінам умудрыўся ён за гэтыя пяць гадоў, атрымліваючы дваццаць рублёў пэнсіі на месяц, сабраць капітал у пяць-шэсьць соцен і меў сваю гаспадарку. „Жылаваты чалавек ты, браце!“—падумаў Лабановіч: „навет за напісаньне лісту не саромяешся браць сала“. На століку ляжалі школьныя журналы. Разгледзіўшы іх, Лабановіч прышоў да заключэньня, што яго калега ня так далёка адышоўся з вучнямі, і праканаўся, што ў асобе Саханюка ён ня будзе мець для сябе настаўніка, і тут-жа зазначыў, што супольнага між імі вельмі мала і што блізкімі сябрамі яны ніколі ня будуць.

— Ну, цяпер я вольны, можам ісьці,—сказаў вашоўшы Саханюк і падышоў да люстэрка, паглядзеўся, падправіў рыжаватыя вусы, правёў рукою па шчоках, ці добра пабрыты, і прычапіў больш франтаваты гальштук. Саханюк быў хлопец сухарлявы, досьць высокага росту, меў даволі прыгожы твар, але мала выразныя, жаўтавата-карыя вочы яго крыху псавалі. Так сама была ў яго яшчэ адна загана, [redacted]

— [redacted]

Настаўнікі вышлі.

— Куды-ж наўперад пойдзем?

— А давайце пачнём па парадку, каб нікому ня было крыўдна, — адказаў Лабановіч.

Зрабіўшы колькі крокаў, Лабановіч і Саханюк узашлі на ганак валаснога праўленьня.

— Зойдзем да канцылярыі,—сказаў Лабановіч: — за адно трэба ўзяць паперы і ўсе вучэбныя прылады. Настаўнікі пераступілі парог і апыніліся на зборнай. Зборная была прасторна, як абора. На працілежным яе канцы, на ўзвышшы, адгароджаным балясамі, стаяў вялізны стол, абіты зялёным сукном, а за сталом на шырокім крэсьле засядаў сам пісар. Гэта быў ужо стары чалавек, з шырокаю барадою, напалавіну сівою. Міна яго была нязвычайна важная. Пазіраў ён крыху прыжмурыўшыся, як-бы ён толькі што занюхаў табакі й зьбіраўся чхнуць. Ня гледзячы на тое, што ў канцылярыі было цёпла, пісар сядзеў у валёнках, бо меў у нагах раматус, і на твары яго адбіваліся адзнакі хваравітасьці й сьляды калісь вясёлага жыцьця й п'янства, у якім пісар ня меў сабе роўных у валасьці. З гарэлкаю ён ніколі не разлучаўся. Сядзіць у канцылярыі, а ў шафе сярод „гражданских и уголовных дел“ стаяла бутэлька з „царскімі сьлязьмі“, як называлі тагды гарэлку, да каторай часта прыкладаўся Пятро Восіпавіч і ў часы сваіх заняткаў у валасьці. Праўда, такіх часаў у яго было ня так-та многа, і ён прыходзіў сюды ў выпадках рэдкіх і важных; усю-ж работу па валасьці вёў яго памоцнік, Дубейка, які ўжо лічыўся кандыдатам на пісарскую пасаду. З гэтай прычыны Дубейка нёс сябе высока, насіў манішку й манкеты й лічыў сябе найпершым кавалерам; старанна прычэсаныя валасы й частае зазіраньне ў люстэрку сьведчылі аб тым, што і ў яго сэрцы засела завітанская паненка.

V.

— Дазвольце пазнаёміць, — сказаў Саханюк, падводзячы калегу да пісара: — цельшынскі настаўнік.

— А!—прамовіў пісар, акінуўшы Лабановіча прыжмураным поглядам, і падаў яму руку.

— Прасьвяшчаць, значыць, прыехалі? — спытаў пісар, каб хоць што-небудзь сказаць, і яшчэ раз азірнуў Лабановіча.

— Ну, ну, справа патрэбная, — важна прамовіў пісар, пасьле чаго перастаў цікавіцца Лабановічам, як

чалавек практычны, які з першага погляду адгадаў, што для яго пісарскага дому карысьць ад новага настаўніка не вяліка.

Затое-ж Дубейка выказаў многа ўвагі і адзнакаў шляхэтнага тону, знаёмячыся з Лабановічам.

— О! — казаў ён: — нашага палку прыбывае. Вельмі прыемна, калі інтэлігэнцыі павялічваецца.— Але разам з гэтым Дубейка запытаўся:

— А гэта ўжываеце?

Адначасна з запытаньнем ён ускінуў галаву й пстрыкнуў пальцам па сківіцы.

Лабановіч зьдзіўлёна глянуў на Дубейку. Гэта запытаньне для яго было зусім нечакана, і ён ня ведаў, што адказаць на яго.

— Ну, разумеецца, ня так, што-б з ног скідацца, — паправіўся памоцнік: — а ў кампаніі, пасьля таго, як пулячку зыграеш або стукалку, прапусьціць чарачку, другую. Іграеце ў карцішкі?

— Не, ня йграю. — Дубейка ў сваю чаргу зьдзівіўся, і ўся выраза яго твары як-бы казала:

— Які-ж ты пасьля гэтага інтэлігэнт?

— Ну, нічога, — заспакоіў Дубейка: — пажывіцё, навучыцеся. Толькі часьцей да нас даведвайцеся, бо ў вас там — глуш, чалавека ня ўбачыш і, апрача падлоўчага, і зайсьці там не да кага.

— Э, гэта не бяда, — адказаў Лабановіч — людзі ўсюды ёсьць. Чым ня людзі тыя-ж самыя паляшукі? Хіба да іх ня можна зайсьці? Я лічу, што сярод іх можна вельмі прыемна прабавіць вольную часіну, і там можна напаткаць ня толькі цікавае, але й разумнае, чаго ніколі ня знойдзеш ні за чаркаю, ні за пулькаю.

— Не разумею вас, — адказаў Дубейка. Што цікавае можна знайсьці сярод паляшукоў? Калі й можна там напаткаць што-небудзь цікавае, дык хіба толькі маладзіцу-салдатку. — Пры гэтым Дубейка выразна зірнуў на Саханюка й засьмяяўся.

— Калега — манах. Ён любіць глуш і адзіноцтва й хоча жыць пустэльнікам.

— Ведаем мы гэтых пустэльнікаў, — зноў падмігнуў Дубейка: — у ціхай вадзе чэрці водзяцца.

Першыя ўражаньні знаёмства не спадабаліся ма-

ладому настаўніку, і ён, папрасіўшы выдаць пасылкі для яго школы, разьвітаўся з новымі знаёмымі.

Вышаўшы са зборнай, Лабановіч пакіраваўся да дзьвярэй, каб выйсьці на вуліцу, але Саханюк затрымаў яго.

— Не, калега: трэба пазнаёміцца з пісаранкамі, бо калі ня зойдзеце да іх, то гэта будзе такая крыўда, якая вам ніколі не даруецца ні ў гэтым жыцьці ні на тым сьвеце.

Сказаўшы гэта, Саханюк узяў пад руку Лабановіча й павёў яго ў кватэру пісара.

Прасторная й сьветлая саля была ўбрана чысьценька й акуратна на мяшчанскі лад. Сталы й столікі былі засланы чыстымі настольнікамі й настольнічкамі. Крэслы стаялі ў парадку. На сьценах віселі розныя малюнкі ў прыгожых асадках. Па кутках салі стаялі круглыя столікі пад белым кружавам; на століках ляжалі альбомы для фатаграфій. На вокнах і пад ваконьнем стаялі вазоны розных гатункаў. Адным словам, на ўсім быў відзен адбітак дзявочага прызору й акуратнасьці.

Маня, старшая дачка пісара, ужо не маладая дзяўчына, гадоў за дваццаць пяць, па ўсяму відаць было, падгатавалася спаткаць настаўнікаў. Яна дадала свайму твару тую міну, той выраз, які люстэрка падказала ёй, як на самыя лепшыя й найболыц ідучыя да яе, нявінна сядзела за сталом, як-бы нічога не ведаючы, і разглядала „Ніву“. Яна была чорная, як цыганка, даволі прыгожая з твару; але разам з гэтым было на ім і нешта такое, што рабіла яго сярдзітым і злым. Напэўна доўгае чаканьне свайго суджанага, якога дзесь затрымалі чэрці, мела на гэта свой уплыў. Саханюк галантна падвёў свайго калегу да пісаранкі.

— Лабановіч, цельшынскі пэдагог.

— Вельмі прыемна,—сказала Марыя Пятроўна:— сядайце, калі ласка!—Лабановічу паказалася, што яна чымся ўгнявана. „Ці не Саханюком, які шукае свайго шчасьця ня тут, блізка, а дзесь за сем вёрст, што яна з ім крыху неласкава?“— падумаў сам сабе Лабановіч.

— Ну, як вам падабаецца наша месца?—спытала пісаранка.

— А нічога. Месца вельмі добрае, і мне наогул падабаецца Палесьсе.

— А вось Андрэю Мікалаевічу яно падабаецца мала.

— Не скажэце гэтага, — адказаў Саханюк:—каб гэта была праўда, то пяць гадоў я ня высядзеў-бы тут.

— Калісь падабалася, — сказала Маня й чуць-чуць уздыхнула.

Увашла сярэдняя дачка, Саша, зусім непадобная да сястры. Яна была шчасьлівейша ад яе, бо мела жаніха ў асобе тутэйшага вураднiка. Зараз-жа за ёю вашла й трэця сястра, Ніна. Самая малодшая, Вольга, вучылася ў горадзе, і яе цяпер ня было дома.

Лабановіч чуўся не па сабе ў кампаніі дзяўчат і не трапляў падтрымаць з імі гутаркі. Ён толькі адказваў на іх пытаньні, адказваў сур'ёзна, што не падабаецца паненкам такога стану, якія звыклі, каб іх забаўлялі, жартавалі з імі й малолі гарох і кашу, абы было сьмешна.

— А вы сьпяваеце? — спытала яго Саша.

— Не. Сьпяваю няважна, — адказаў Лабановіч, і ў вачох яго блюснуў чуць заметны сьмех,—за практычную лекцыю па сьпевах у сэмінарыі наш Костка ледзьве тры з мінусам паставіў.

— Якая костка? — зьдзівілася старшая пісаранка.

— Выбачайце, не якая костка, а які Костка,—паправіў яе Лабановіч. — Гэта ў нас быў такі настаўнік у сэмінарыі, які выкладаў сьпевы й меў прозьвішча Костка.

— Не, сказала Саша: — я не пра такія сьпевы пытаюся. Вы маглі даць няўдалую лекцыю, але гэта ня можа пашкодзіць вам самым сьпяваць, ну, напрыклад, раманс.

— Крый мяне божа! — засьмяяўся Лабановіч: — каб я яшчэ рамансы сьпяваў. І сам не сьпяваю й ня люблю, калі хто іх сьпявае. Другое дзела паслухаць добры хор.

Такім адказам Лабановіч прыпыніў усякія запытаньні ў гэтым кірунку.

Змоўклі паненкі, маўчаў і ён.

Размова павялася між паненкамі й Саханюком аб

справах другога зьместу, аб іх знаёмых, адным словам, пачалося пераліваньне з пустога ў парожнае.

Некаторы час Лабановіч слухаў, а потым падняўся, папрасіў прабачэньня й стаў прашчацца.

Яго не затрымлівалі, хоць з далікатнасьці папрасілі захадзіць да іх.

— „Дудкі“,—казаў сам сабе Лабановіч, выходзячы ад паненак: „ня скора я тут буду“.

Разам з ім вышаў і Саханюк.

— Ну, як вам, калега, спадабаліся паненкі?

— Ну, што-ж? дзяўчаты, як дзяўчаты. А вось, што я не спадабаўся ім, дык гэта ясна.

— Чаму вы так думаеце?

— Тут і думаць няма чаго. Перш-на-перш, не сказаў кампліментну й ня ўмею казаць іх. Можа-б і прыдумаў, але не асьмельваюся вымавіць, далей, не пахваліў нічога з іх работы, не засьпяваў рамансу і наогул нічога не патрапіў сказаць ім у тон.

І ён не памыляўся.

Як толькі настаўнікі зышлі з ганку, першая Саша сказала:

— Ну і мяшок! як для Цельшына, дык лепшага й не падбярэш.

— Зусім не ачэсаны: так і відаць, сэмінарыст, гатовы кашлянуць і зацягнуць:

— „Благаславі, душе мая, госпада“—аклікнулася й Маня.

Настаўнікі тымчасам ішлі да бацюшкі. Дарогаю Саханюк паказваў, дзе хто жыве й чым хто выдацен. Вось у гэтым дворыку жыве хвэльчар Гарошка, удавец, сышоўся з аднэю паляшучкаю й сам апаляшучыўся. Сын яго, Максім, вучыўся ўва ўсіх школах Пінска, але не аднае ня скончыў, а з апошняе, з духоўнага вучылішча, проста ўцёк. Цяпер ён сядзіць на бацькавай шыі. Уцёк-жа ён з тае прычыны, што ў гэтых школах ня вучаць нічога такому, што адпавядала-б яго шырокай натуры, якая нашла здаваленьне ў гарэлцы, картах і іншых забаўках вясковага лабатраса. Цяпер ён накіроўваецца на дзяка або на памоцніка валаснога пісара. Але покі што гэта толькі добрыя намеры.

Бацюшка, яшчэ малады, крыху хваравіты, нікуды

ня ходзіць, але любіць, калі да яго заходзяць. Матушка была раней настаўніцаю, кабета весёлая й добрая, вельмі любіць пагуляць у стукалку.

Вось гэты дом з садам, першы ад цэркви, і ёсьць пасада бацюшкі.

Так незаметна настаўнікі дайшлі да весьнічак бацюшкава двара.

VI.

— Міласьці просім! міласьці просім!

Прамовіў айцец Кірыл і борздымі крокамі патрусіў да дзьвярэй на спатканьне госьцям і стаў памагаць ім разьдзявацца; сам першы паздароўкаўся з Лабановічам, папрасіў настаўнікаў садзіцца, сам падстаўляў ім крэслы й наогул — выказаў вельмі многа прыветнасьці і ўвагі, навет радасьці і дабраты.

А. Кірыл быў чалавек яшчэ малады, нізенькі, шчупленькі, худзенькі, з рэдзенькаю цёмнаю бародкаю й жывымі, крыху неспакойнымі цёмна-шэрымі вачамі. Адбітак нейкай мукі адзначаўся на яго худым твары. Гаварыў а. Кірыл громка й борзда, часта сьмяяўся ад душы громкім сьмехам, але радасьці, гэтай галоўнай уласьцівасьці здаровага сьмеху, у ім ня чулася. І варта было хоць на мінуту яму сьціхнуць, каб зараз-жа цень смутку лёг на яго твары.

— Даўно-ж вы прыехалі ў Цельшына? — запытаў Лабановіча а. Кірыл.

— А ўжо скора тыдзень будзе, а. Кірыл.

— Што, ня думалі, нябось, папасьці ў такую глуш? — зноў запытаў а. Кірыл і громка засьмяяўся.

— А вы ведаеце, а. Кірыл, — сказаў Саханюк:— калега знаходзіць, што ў нас тут большая глуш, чым Цельшына.

— І праўду кажа, чыстую праўду, — праканана прамовіў а. Кірыл: — тут у нас такая яма, такая, выбачайце, памыйніца, што другой такой і на сьвеце няма.

— Калі я казаў, што ў вас, калега, большая глуш, то я меў на ўвазе, што вы жывіцё далей ад жалезнай дарогі. Якая-б ні была сама па сабе глуш, але калі ты чуеш гудок паравоза, шум вагонных калёс і бачыш

гэтыя роўныя або прыгожа закругленыя палоскі зялеза на шпалах, то ня так тужліва адчуваеш адарванасьць ад людзей і культуры, бо чыгунка зьяўляецца як-бы жывым вобразам непарванай сувязі з людзьмі.

— Калі-ж вы думаеце пачынаць работу ў школе?

— А вось я й хачу прасіць вас, а. Кірыл, прыехаць на гэтых днёх у маю школу на малебен. Так-бы з аўторка й пачаў.

— Не сьпяшайцеся, — махнуў рукою а. Кірыл. — Вы думаеце, яны, гэта быдлё, зразумеюць, што вы для іх будзеце старацца, вучыць іх? Вы ня ведаеце мужыка: зрабі яму дабро — ён адплаціць табе самаю чорнаю непадзячнасьцю. Мужык — гультай, злодзей, п'яніца. Толькі й глядзіць, каб як абадраць цябе, абмануць, ашукаць. Ніякай веры няма яму. Ён гатоў цябе ўтапіць, прадаць за чарку гарэлкі. Іх трэба ўзяць — во!

А. Кірыл згарнуў кулакі й патрос імі, паказваючы гэтым, як трэба трымаць мужыка.

Лабановіч ніяк не спадзяваўся, каб а. Кірыл мог да такой меры ня любіць мужыка, і наогул, каб у такім маленькім папку магло зьмяшчацца столькі ненавісьці.

— Вы папрабуйце купіць у мужыка кусок хлеба ці шклянку малака. Што, ён прадасьць вам? ніколі. Жыду прадасьць, вам — ні за якія грошы!

Лабановіч нецярпліва чакаў, калі скончыць выліваць сваю злосьць а. Кірыл, каб заступіцца за мужыка, бо Лабановіч быў пакрыўджан, як мужыцкі сын. Ці даўно яму самаму, калі вучыўся ён у сэмінарыі, крычалі мешчанчукі:

— Лямец! лямец! на якой бярозе ты лапці павесіў?

— Розгамі яго трэба сеч! — скончыў а. Кірыл і гнеўна бліснуў вачыма.

— Я не магу згадзіцца з тым, што сказалі вы, а. Кірыл. Навет і тагды, калі гэта ўсё была-б праўда, —пачаў Лабановіч, — то й тагды-б ня можна судзіць так мужыка. Вы кажаце — мужык скарэй прадасьць жыду, чым пану, бо пад паняцьце „пан“ у мужыка часта падыходзіць кожын, хто носіць цэшку або чорнае

паліто. Зразумела. Жыда ён ведае, з жыдам ён жыве; часам і лае яго і ў морду яму плюне, бо яны—роўныя між сабою. На мужыка прывыклі пазіраць, як на пчалу або на якую машыну, каторая павінна ўсё вырабляць, усім даваць і яшчэ пры гэтым казаць і кланяцца: „Дзякую, што бярыцё“. І ўсе так ці йначай бяруць ад мужыка: бяруць сілаю, бяруць хітрыкамі, бяруць ашуканствам. А мужыку многа далі? Паважаюць мужыка? Хто вінават, што мужык неачэсан, што мужык цёмен і жыве пасьвінску? У сьвятым пісаньні напісана: „Якою мераю мерыце вы, такою адмерыцца й вам“.

А. Кірыл слухаў, апусьціўшы вочы, і стукаў пальцамі па стале.

— Вы яшчэ мала ведаеце мужыка,—спакойна адказаў а. Кірыл: —што-б вы мне ні казалі, я буду цьвярдзіць сваё: мала білі мужыка!

— Вы зусім ня тое гаворыце, што думаеце. Проста вы за нешта ўгневаліся на мужыка, — сказаў Лабановіч, сьмяючыся.

Саханюк маўчаў.

— А вы ведаеце, — прамовіў урэшце ён: — нашых тутэйшых сялян ніхто нідзе начаваць ня пускае.

— Хто ня пускае?

— Другія мужыкі.

— Ды што-ж? Не спрачаюся, вашы мужыкі могуць быць і дрэннымі, але з гэтага ня сьледуе, што і ўсе мужыкі нікуды нягодныя. Тая-ж самая паншчына, аб якой шкадуе а. Кірыл, псавала іх, бо як пацьвярджаюць факты, былі такія паны, што гналі сваіх мужыкоў і падбівалі іх на кражу ў сваіх суседзяўпаноў.

На гэтым месцы гутаркі вашла матушка.

На яе твары была прыветная ўсьмешка.

Паздароўкалася, села і, зьвярнуўшыся да Лабановіча, запытала:

— Былі ў пісара?... Ну, як вы знаходзіце пісаранак?

— Прызнацца, я й не разглядзеў іх, бо мы вельмі мала былі там.

— А праўда, Саша — харошанькая?

А. Кірыл паморшчыўся й махнуў рукою.

А Лабановіч адказаў:

— Нічога сабе дзяўчына.

— Вось бачыце, шкада толькі, што вы ад нас далёка, а то-б зачасьцілі за Сашачкаю.

— А хіба тут няма каму гэтаю справаю заняцца? Вось мой калега, напрыклад?

Саханюк і бацюшка засьмяяліся.

— Не, я ўжо зусім страціў там ласку, дзякаваць богу.

А. Кірыл засьмяяўся яшчэ грамчэй.

— Наш настаўнік кажа: „Не на такога прасьцяка напалі!“ — сказаў ён.

— Апрача таго, я чуў, што ў яе жаніх ёсьць ужо.

— Ці мала на сьвеце дурняў? — зноў дадаў а. Кірыл.

А матушка вяла сваё.

— Ну, то што? Хіба жаніхам сьвіней не падкладаюць?

— Гэта было-б не пахрысьціянску.

— За тое-ж бы пакавалерску

— З паліцыяй мець дзела небясьпечна,—зазначыў а. Кірыл.

— Глуш там у вас, вучыцелька!

— Усе вы, панове, у глушы жывіцё, а глушы баіцёся. І ў глушы людзі жывуць. Мне, матушка, навет падабаецца такая глуш.

— Праўда, у пана падлоўчага дочкі падрастаюць,—гнула матушка сваю лінію, — і кажуць, старшая вельмі прыгожа, зусім ужо паненкаю выглядзіць.

— Ня ведаю: ня быў у іх.

— Што гэта вы так мала паненкамі цікавіцеся?.. Ой хітруеце вы, вучыцелька!

— Ёсьць тут цікавіцца чым, — зноў буркнуў а. Кірыл.

Матушка ўстала, узяла папяросы, сама закурыла й гасьцей патрактавала. А. Кірыл ня курыў, але набіваць папяросы любіў і цяпер ён узяўся за гэту работу.

У пакой вашла служанка—паляшучка, крэпкая, чырвонашчокая дзяўчына.

— Да вас, бацюшка, Апанас Каваль прышоў; просіць хворую прычасьціць.

— Хто ў яго хворы?

— Жонка.

— Скажы, зараз іду, — сказаў а. Кірыл.

— Я скора вярнуся—тут блізка, а вы, калі ласка, пачакайце мяне, — зьвярнуўся ён да гасьцей.

А. Кірыл надзеў цёплую расу, узяў крыж і ўсе патрэбныя рэчы й вышаў.

— Эх, папоўская служба!—уздыхнула матушка:— навет і адпачыць няма калі. А ён слабы, хворы, ногі чуць цягае.

Народ у нас, вучыцелька, грубы, дзікі. Вось вашы, вучыцелька, (слова „вучыцелька" матушка выводзіла ласкальна ад „вучыцель") цельшынцы зусім другія людзі. А нашых вам ніхто не пахваліць. Вы ведаеце такое здарэньне? А. Кірыл — гэта ўжо будзе два гады таму — быў на сенакосе. Раструсіў сена, сушыць. А едзе адзін наш — ёсьць тут такі грубіян— проста па бацюшкаву сену! А. Кірыл і кажа, падышоўшы: „Ці табе, кажа, дарогі няма, ці ня можаш аб'ехаць, што ты па сене з канём топчашся?" А той, нічога ня кажучы, схапіў бацьку за валасы й давай церабіць! Прыходзіць мой бацюшка; як глянула-ж на яго—аж у яго каўтунікі павырваны! Так і лезуць, так і лезуць!

Матушка апавядала гэта проста, навет з нейкім гумарам.

— Народ наш, трэба сказаць праўду, грубы, дзікі. Аднаго толькі ураднікa й баяцца, аднаго яго й паважаюць.

— А хто ўжо лепш можа дагадзіць ім, як не а. Кірыл? — зноў кажа матушка: — і зямлю ім аддаў, і сенакос, і лякарствы ім дае, і добрым словам памагае. Ніколі ні ў чым ім не адказвае.

Праз паўгадзіны вярнуўся а. Кірыл, утомлены й хмурны.

— Ну, як-жа іх, гадаў, ня лаяць? — у гневе прамовіў а. Кірыл: — чорт ведае, чым кормяць хворую! І гаворыш ім і прыказваеш, не — сваё робяць!.. А гразь!.. Сьвіньні, сьвіньні!

Крыху супакоіўшыся, а. Кірыл сказаў да матушкі ціха:

— Зашлі ты ёй праз Параску чаго.

— А ўсё-такі, а. Кірыл, вы многа лепшы за тых, хто пра народ гаворыць высокія словы.

А. Кірыл махнуў рукою.

— Вось што, другі: будзем абедаць.

VII.

Дзеравяная сьцяна аддзяляла кватэру Лабановіча ад школьнае салі, і каб папасьці туды, то трэба было толькі адчыніць нізкаватыя дзьверы.

Як толькі разднела й чуць узыйшло сонца, пачалі зьбірацца вучні.

Кожны іх крок, кожны рух і вымаўленае слова чуліся ў кватэры настаўніка.

Яшчэ ўчора прайшоўся стараста, Раман Круглы, па вёсцы, заказваючы сялянам пасылаць у школу дзяцей. То таму, то другому, спаткаўшыся на вуліцы, гаварыў ён:

— Пасылайце заўтра дзяцей у школу! — Пры гэтым стараста рабіў сур'ёзную міну й наогул меў начальніцкі выгляд. Яго чырвоны кажух з шырокім, як засланка, каўняром паказваўся ў розных мясцох вуліцы. Калі патрэбныя страсьце асобы тут не сустракаліся, то ён падыходзіў да вакна, стукаў пальцамі ў шыбы:

— Гэй, Кандрат! падыдзі-тка сюды! — Калі Кандрата ня было ў хаце, то стараста падзываў Алену або Параску й так сама строга казаў:

— Пасылайце заўтра дзяцей у школу! — Выпаўніўшы свой абавязак Раман зайшоў да школы.

— Дома паныч? — ціха запытаў Раман старожку.

— Дома, стараста, дома!—крыху нараспеў прамовіла бабка.

Лабановіч чуў гэту размову.

— Заходзьце, стараста, заходзьце!

Стараста разоў два затрубіў носам. Дзьверы ад кухні скрыпнулі. Адна палавіна іх адчынілася, а другая затраслася ад націску шырокага пляча старасты.

Ступіўшы крокі два, Раман перайшоў увесь па-

коік-спальню й паказаўся на парозе другога. Кожны яго крок адбіваўся на падлозе мокраю плямаю, а на вялізарных лапцішчах ён нёс столькі гразі, што добраму гаспадару й на сахор не вабраць.

— Ну, як маецеся, стараста?

— Хвала богу; паніч як здароў?

— Вось што, стараста: не называйце вы мяне панічом, бо я не паніч, і бацька мой такі-ж самы мужык, як і вы.

Лабановіч папрасіў старасту прысесьці на канапу, бо кволае крэсла, якіх тут было ўсяго толькі два, ўрад вытрымала-б зьвязістую й дзябёлую фігуру старасты.

Стараста, па звычаю ўсіх паляшукоў, меў доўгія сьветлыя валасы. Рыжая бародка, вузкая й выгінастая, і крыху пахмурны погляд спадлоб'я рабілі старасту падобным да званковага караля. Зьвярнуўшы ўвагу на яго здаравецкі склад, на шырокую расхлістаную грудзіну, на якой яшчэ значыліся сьляды летняга загару і адбіткі вятроў, Лабановіч мімаволі ўспомніў яго бацьку Рыгора, які, як зазначыў Сьцяпан Рылка, браў старасту на рукі, як хлапчанё. „Крэпкі народ, хоць і жыве ў балотах", падумаў Лабановіч.

— Дык ужо, панічок, вучыці меце?

— Так, стараста, трэба пачынаць.

— Ну, я ўжо заказаў, каб пасылалі хлопцаў у школу.

— Чаму-ж толькі хлопцаў? Трэба, каб і дзяўчаткі хадзілі.

— Дзе яны пойдуць? — махнуў рукою стараста: — скажы ім пра школу, дык будуць сьмяяцца: вельмі дзіўным ім гэта пакажацца. Хоць-бы хлапчукі ўсе пашлі.

Лабановіч, на колькі мог, тлумачыў старасьце, што й дзяўчаткам так сама вучыцца трэба, і даводзіў, скуль гэта патрэба вынікае.

Стараста слухаў, прыплюшчыўшы вочы, і толькі згаджаўся.

— Гэта так, панічок...

— Гэта вы справядліва кажаце.

— А вядома так.

— Што праўда, то праўда.

Але настаўнік бачыў па твары старасты, што ўсе аргумэнты зусім не праконвалі яго ў тым, што дзяўчатам трэба навука.

Што навука трэба мужчынам (а навуку стараста разумеў, як уменьне чытаць, пісаньне-ж — ліха яго бяры: без яго можна абысьціся лягчэй), стараста не спрачаўся.

Справа службы вымагала таго, каб быць у воласьці. А з воласьці надаюць яму цэлую кучу розных папер і загадаў. То трэба было павесткі на суд даставіць па прыналежнасьці, то нядоімку сыскаць з каго, то лісты перадаць.

У гэтых выпадках у старасты быў асобны парадак. Ён клаў павесткі з павесткамі, лісты з лістамі, нядоімкі з нядоімкамі. І тут галаве яго прыходзілася папрацаваць нямала. Ён распытваў у воласьці, каму павесткі, і тут-жа складаў іх у такім парадку, у якім іх трэба перадаваць, бяручы пад увагу адлегласьць. Скажам, павестка для Мікіты Цялушкі, які жыў з гэтага боку вуліцы. Яго павестка клалася першаю, за ёю шла другая, трэцяя і так далей. Пасьля гэтага стараста запамінаў тых асоб, дзеля якіх павесткі прызначаліся. Так сама й нядоімкі. На лісты быў другі парадак. Перш усяго іх было нямнога і канвэрты былі розныя па колеру й па вялічыні. Вось гэта ў сінім канвэрце трэба аддаць Гаўрыле Жалезнаму, у белым— Язэпу Нырку, а гэта, памятае й засаленае—удаве Тэклі... Ну, калі й пераблутаеш іх, то не такая ўжо бяда: самі разьбяруць, калі будуць чытаць паклоны. Гэта ўжо скарэй бабы патрапяць. Забраўшы ўсе паперы, стараста колькі мінут стаяў і разважаў, як-бы сам сабе здаваў экзамэн. Пры гэтым можна было сорак разоў аклікаць яго ці страляць у колькі кроках ад яго—усё роўна нічога ня чуў тагды стараста. Здаўшы экзамен, Раман весялеў, з твару сходзіла тая напружанасьць, у якой часта адзначалася пакута, і ўжо звычайным чалавекам ішоў, куды яму было трэба. А калі ў яго памяці гублялася якая-небудзь шрубка, стараста раптоўна спыняўся сярод вуліцы, пазіраў на паперы, пазіраў доўга й напружна, пры гэтым ён пакручваў галавою й

часта страчваў надзею адшукаць гэту згубленую шрубку. Тагды ён зноў вандраваў у валасьць і нёс на сваім твары выяўны смутак.

Дзіцячыя галасы гушчэлі й мацнелі й дужэй данасіліся да кватэры настаўніка. Лабановіч пачуваў нейкае лёгкае хвіляваньне: у гэты дзень твар у твар спаткаецца ён з тымі дзецьмі, якія даручаюцца яму й моральны адказ за якіх ён павінен узяць на сябе. Розныя мысьлі аб школе займалі Лабановіча й раней. Цяпер яны захапілі яго яшчэ з большаю сілай. Выпаўненьне аднае школьнае праграмы яго не здавальняла, і сваё галоўнае назначэньне, як настаўніка, Лабановіч вызначаў так: абудзіць у вучнях і выклікаць да дзеяньня крытычны розум, каб да кожнае зьявы й факту яны падыходзілі з пытаньнямі — як вынікла? у чым іх прычыны? і наогул, каб да ўсяго падыходзілі сьвядома. У гэтым абуджэньні крытычнае думкі Лабановіч бачыў пачаткі таго вялікага сацыяльнага зруху, які павінен пралажыць прасторную дарогу да новых формаў жыцьця. Бо калі чалавек пачне разважаць, дашуквацца прычын таго стану, у якім ён знаходзіцца, то ён напэўна не пагодзіцца з сваёю доляю й будзе старацца, каб адваяваць сабе лепшае месца на сьвеце. І калі ў чалавека раскрыюцца вочы, то ён сам сабе выбяра дарогу і сам за сябе будзе нясьці адказ. Навязваць-жа людзям сваю волю, вымагаць ад іх, каб яны рабілі іменна так, а няйначай, мы ня маем права, бо хто можа паручыцца за тое, што мы не памыляемся? Гэтым і тлумачыцца той факт, што павадыры, якія захоплівалі жарам свайго пракананьня людзкі натоўп і вялі яго за сабою, — вялі толькі да тае граніцы, ад якіх пачыналіся розныя перашкоды. Натоўп не разумеў гэтых перашкод, адалець іх у яго ня было ахвоты. На гэтым пункце вынікалі непаразуменьні. Павадыр з гарчэчаю ў сэрцы казаў: „О, сьляпы, нікчэмны натоўп, стада жывёлін!“ А натоўп крычаў: „Ты—ашуканец! Пабіць цябе каменьнямі!“

Ужо колькі разоў паглядаў настаўнік на гадзіньнік, думаючы, ці не пара яму ў школку.

Праўда, сёньня толькі пачатак, толькі збор дзятвы, і ён покі-што азнаёміцца з імі і зробіць запісь у жур-

нал. Усё-ж такі на сэрцы будзе спакайней: будуць зроблены хоць сталыя крокі да работы.

А дзеці, крыху асвойтаўшыся, пачыналі гусьці сьмялей і сьмялей. Часамі чулася іх беганка па скамейках, сьмех і крыкі. Некаторыя ціхенечка падыходзілі да дзьвярэй кватэры настаўніка й з найвялікшаю цікавасьцю заглядалі ў іх шчылінкі. Так сама забягалі яны і ў кухню пад патрэбаю напіцца вады. Яны баязьліва тапталіся, азіраліся, а некаторыя паціху пыталі ў бабкі:

— А што, бабка: ён сярдзіты?

І калі Лабановіч паказаўся ў кухні, то яны, як мышы, загледзіўшы ката, кінуліся наўцекі.

Старожка залілася вясёлым доўгім сьмехам: яе вельмі насьмяшылі дзеці і іх страх прад настаўнікам. Яна пераказала, як распытваліся пра яго вучні, паціраючы свае вушы, як-бы раней пагадзіўшыся з тым, што іх будуць круціць.

У школьнай салі вучняў было дзесяткі два. Як толькі паказаўся там Лабановіч, яны завілі з усіх канцоў школы й цясьней зьбіліся ў гурт, як спалоханыя авечкі, і ўжо адтуль пазіралі на свайго настаўніка, як на якое дзіва. Значна большая частка іх былі новыя. Усе яны былі абуты ў лапці, насілі, як і старыя паляшукі, суконныя сьвіткі-катанкі, чорныя або сьветлыя. Грудзіны іх, як і ў іх бацькоў, былі расхлістаны.

Настаўнік павітаўся з імі, прычым адказ на прывітаньне далі колькі хлопчыкаў, якія ўжо вучыліся ў школцы.

— Што-ж вас так мала? — спытаў іх Лабановіч.

— Яшчэ прыдуць, — адказаў адзін з старшых.

— Заўтра будзе болей, — дадаў другі.

— А вы, дзеткі, яшчэ першы раз прышлі да школкі? — мякка прамовіў настаўнік да малышоў.

Тыя спусьцілі вочы, і толькі адзін, самы храбры, прамовіў кароткае:

— Але.

VIII.

Пагаварыўшы з вучнямі й крыху разагнаўшы іх страх, Лабановіч прынёс журнал і стаў запісваць дзя-

цей. Дзеці сьмялей падыходзілі да свайго настаўніка й давалі адказы на яго пытаньні. Пры гэтым часта выяўлялася прастэча й непасрэднасьць дзіцячай істоты, якая вельмі разьвясельвала настаўніка і ўсю школу, выклікаючы цэлыя выбухі сьмеху.

— Скажы-ж ты, галубок, — зьвярнуўся Лабановіч да аднаго хлопчыка, які падышоў запісвацца: — як ты завешся?

Хлопчык маўчаў і пазіраў на настаўніка сваймі яснымі вочкамі. Відочна, у гэтым запытаньні яму пачулася штось падазрэннае: ці няма тут якое хітрасьці, каб не падашукацца часамі?

Гэта запытаньне, з яго пагляду, было зусім няцікавае й непатрэбнае: хто-ж ня ведае, як ён завецца? Але настаўнік не адступаўся й зноў запытаў, як яго зваць.

— Або ты ня ведаеш? — у сваю чаргу спытаў і хлопчык.

— Не, ня ведаю, бо каб ведаў, то ня пытаўся-б.

— Ну, як-жа? Іван, ды і ўсё! — прамовіў громка хлопчык з адцяненьнем лёгкай усерджанасьці.

— А цябе як зваць? — спытаў настаўнік другога хлопчыка.

— Ляр'ён, — весела адказаў той.

— А як завецца твой айцец?

— Кандрат.

— А як тваё прозьвішча?

Хлопчык закрыў рукамі твар і пачаў сьмяяцца.

— Чаго-ж ты, Ляр'ён, сьмяешся?

— Ня знаю, што казаты.

А адзін паляшучок, увесь час сядзючы моўчкі, запытаў настаўніка:

— Чаму ты ўсё пытаеш, як мы завемося?

Малады настаўнік стараўся, на колькі мог, бліжай падыйсьці да дзіцячэй душы, заслужыць іх веру, і іх часта грубаватыя выхадкі ці звароты непасрэдна да яго ён прапускаў між вушэй, ведаючы той грубы асяродак, з якога яны вышлі, і маючы на ўвазе, што з часам усё гэта згладзіцца незаметна, само сабою, пад уплывам школьнага парадку і ўраду, які будзе залкжаць галоўным чынам ад яго самаго. Усе іх памыле-

ў гэтым сэнсе ён стараўся справіць і адзначаць так, каб не пакрыўдзіць і ня зразіць чутнае дзіцячае сэрца.

Першыя крокі былі зроблены. Дзеці разварушыліся, павесялелі й вышлі з таго стану замкненьня, у якім яны яшчэ так нядаўна заставаліся. Лабановіч, крыху пагутарыўшы з імі, пусьціў іх на пераменку. А гэтым часам пад'ехаў і айцец Кірыл. Зайшлі ў пакоік настаўніка, пагутарылі пра сёе-тое, покі пазьбіраліся дзеці. А. Кірыл зараз-жа сабраўся й разам з настаўнікам пашоў у школу. Там ён, не затрымліваючы дзяцей, адправіў кароткі малебен, сказаў невялічкае казаньне дзецям, у якім ён клікаў іх да навукі, да паслушанства і, пажадаўшы ім здароўя й разуменьня, даў пацалаваць крыж і акрапіў іх сьвятою вадою.

Пасьля малебену настаўнік сказаў вучням перадаць сваім таварышом, каб заўтра яны ўсе прыхадзілі ў школу, і пусьціў іх да дому.

З вясёлым шумам і крыкам выбеглі дзеці на вуліцу, напаўняючы яе звонкімі галасамі, і рассыпаліся па хатах. На сваім уласным выпыту пачулі яны, што школа й настаўнік далёка ня так страшны, як гэта складалася ў іх галаве.

А. Кірыл адмовіўся астацца выпіць чаю на дарогу, бо дзень кароткі, а дарога паганая. На разьвітаньні папрасіў ён Лабановіча выкладаць закон божы замест яго, бо яму далёка езьдзіць сюды, і дзеці ня будуць ведаць закону божага.

— А наконта пэнсіі мы пагодзімся, падзелім яе бяз крыўды.

Настаўнік згадзіўся.

— Прыяжджайце да нас, будзем вельмі рады, — сказаў а. Кірыл, ужо седзячы на каламажцы, і пакінуў школу.

Лабановіч астаўся адзін. У яго пакоіку стала так ціха, што ён мімаволі зьвярнуў на гэта ўвагу. І была нейкая маркота ў гэтай цішы, якую пачуў ён тут першы раз. Яго пацягнула на сьвежае паветра, на волю. Тут ён прыпомніў, што сын самага блізшага суседа яго, пана падлоўчага, які мае хадзіць вучыцца, ня прышоў. І ня прышоў ён напэўна з тае прычыны, што пан падлоўчы ня лічыў шляхэтным пасылаць сына, не паба-

чыўшыся й не перагаварыўшы аб гэтым з настаўнікам, бо ён тут чалавек новы, незнаёмы; сам-жа пан падлоўчы не належаў да тутэйшага грамадзянства, патрэбы якога абслугоўвала гэта школа.

Посьле абеду Лабановіч сабраўся прайсьціся. Ен вышаў на двор. На вуліцы было столькі гразі, што перайці яе ў настаўніка не хапіла адвагі, і ён павярнуў на поле, дзе стаялі два ветракі, і зараз-жа вышаў на вузкую сьцежку й пашоў ёю. Сьцежачка вяла на чыгунку. Гэта было адзінае месца, дзе можна было хадзіць, не баючыся гразі. Узышоўшы на чыгунку, настаўнік прыпыніўся, як-бы разважаючы, у які канец пакіравацца. Вакол было ціха. Далёка беглі ўдоўж дарогі высокія тэлеграфныя слупы з белымі гугачкамі і роўна нацягнутым дротам. Ветру ня было, а дрот беспрастанку гуў прыемным звонам, ціхім, аднатонным і жалобным, як казка гэтых панурых лясоў і балот Палесься. У бок разьезду чыгунка, пралёгшы спачатку раўнюсенечкаю сьценкаю, праз вярсту рабіла залом і гублялася дзесь у лесе. У працілежным баку характар гэтай раўнядзі захоўваўся на далёкай адлегласьці, і чуць-чуць чырванеўся збоку каля яе дамок трэцяй будкі. З таго боку чуць значна пасоўвалася чалавечая постаць. І трудна было прымеціць, куды яна йдзе: сюды ці ў другі бок. Гэта малюсенькая фігурка адна, здавалася, ажыўляла гэты пануры й ціхі краявід, дзе ўсё як-бы зьнікла або прытаілася.

— Пайду на спатканьне гэтай фігурцы, — рашыў Лабановіч і пашоў.

Фігурка была так далёка, што мела выгляд тоненькага маленькага калочка. Яна шла сюды, але трудна было адгадаць, хто гэта быў: мужчына ці кабета. Адлегласьць між Лабановічам і фігуркаю зьмяншалася.

Мінуўшы яшчэ колькі слупоў, Лабановіч мог пазнаць, што гэта была кабета. Зазначыўшы гэта сабе, Лабановіч перастаў ёю цікавіцца й стаў цяпер разглядаць лес і балоты побач дарогі, мосьцікі, рачулкі і ўсё, што больш-менш кідалася ў вочы. Лабановіч зусім забыўся аб тым, што яго перш так зацікавіла, зьвярнуў на гэта ўвагу толькі тагды, калі між ім і тым, хто

шоў яму на спатканье, была адлегласьць толькі ў два слупы. Цяпер ён заўважыў, што гэта была якаясь асоба, не належаўшая да сялянскіх кабет. Гэта была высокая, стройная дзяўчына, вельмі добра, навет з густам адзетая.

Дзяўчына здалёк колькі разоў бачліва акідвала поглядам незнаёмага маладога хлапца, а падышоўшы бліжай, яна апусьціла вочы. Лабановіч так сама ня лічыў далікатным разглядаць яе. Але як толькі яны параўняліся, то зірнулі друг на дружку, і погляды іх спаткаліся; незнаёмая дзяўчына, як-бы спалохаўшыся і борзьдзенька апусьціла свае чорныя, як смоль, вочы, а Лабановіч, зблізку ўбачыўшы яе твар і гэтыя бліскучыя прадаўгаватыя вочы, зьлёгка здрыгануўся: дзяўчына гэта была нязвычайна прыгожа. Прайшоўшы крокі тры-чатыры, Лабановіч азірнуўся, каб яшчэ раз глянуць на яе. Тое самае зрабіла й зацікавіўшая яго дзяўчына. Яна, мусіць, не спадзявалася выдаць сябе такім чынам, і з губ яе сама сабою зьбегла прыемная й павабная ўсьмешка, пасьля чаго дзяўчына пашла шпарчэй і ўжо не аглядалася. А Лабановіч, як прычарованы, стаяў колькі хвілін і ўсё пазіраў на яе. Яму было прыемна, і нейкая радасьць разьлівалася ў крыві. Ён пашоў далей, думаючы аб гэтай незнаёмай дзяўчыне. Яе чорныя вочы, белы твар і гэта чароўная ўсьмешка так і стаялі перад ім, як намалёваныя. „Хто-ж бы гэта была такая?“—пытаў ён сябе. Гэта, напэўна, з будкі тая дзяўчына, аб якой казала яму бабка. Відаць, яна шла ў вёску да крамніка, каб купіць чаго. Яму трэба было, думаў ён, пазнаёміцца з ёю й правясьці яе да вёскі, і ён пачынаў наракаць на сябе за сваю нясьмеласьць. Другі на яго месцы знайшоў-бы дваццаць зачэпак, каб зьвярнуцца да яе далікатна й проста й такім чынам пазнаёміцца, проціў чаго яна напэўна нічога ня мела-б.

Узьвесіўшы ўсё за й процiў, Лабановіч прышоў да пракананьня, што ён зрабіў добра, не зачапіўшы дзяўчыны. А вось, калі зноў ён спаткае яе калі-небудзь, як сёньня, адзін на адзін, то тагды няйменна павітаецца з ёю, бо яны ўжо як-бы крыху знаёмыя. Дайшоўшы да трэцяе будкі, Лабановіч вярнуўся назад

у надзеі, што ён зноў спаткаецца з ёю дзе-небудзь на дарозе. Ён прайшоў адну будку й другую, мінуў ужо й пераезд свайго сяла, але дзяўчыны нідзе не спаткаў. Ці не пашла яна на разьезд, сабраўшыся куды-небудзь паехаць? А можа яна зусім нятутэйшая й больш ніколі ня зьявіцца тут? Але ў яго душы надоўга застанецца гэты прыгожы вобраз дзявочае красы. Лабановічу стала чагось шкода, як-бы ад яго нешта адарвалася й зьнікла.

Ў лесе і ў палёх пачынала цямнець, і шэры асеньні вечар борзда апускаўся на зямлю; разам з ім і нейкі смутак лажыўся на гэтыя пацямнелыя далі. Уся мясцовасьць зьмяніла свой выгляд, як-бы замкнулася ў сабе самой, аддаўшыся выключна сваім думкам і свайму настрою, а ўсё другое для яе стала чужым і няцікавым.

Лабаноаіч дайшоў да сьцежачкі каля ветракоў і пашоў у сваю школу.

IX.

Пан падлоўчы быў родом дзесь з Гродзеншчыны й паходзіў, як ён казаў сам, з старога дваранскага роду. Тутэйшае жыхарства лічыла яго паляком, сам-жа пан подлоўчы з гэтым не згаджаўся.

„Я — ліцьвін“, — з нейкаю гордасьцю зазначаў пан падлоўчы й сваю належнасьць да ліцьвіноў ён давадзіў, паміж іншым, і тым фактам, што яго фамілія мела канчатак на „іч“, тагды як чыста польскія прозьвішчы канчаюцца на „скі“: Жулаўскі, Дамброўскі, Галонскі. Даведаўшыся, што новы настаўнік мае прозьвішча „Лабановіч“, пан падлоўчы пры спатканьні з ім заметна выказаў адзнакі здаваленьня, як гэта бывае тагды, калі нам на чужыне прыходзіцца спаткацца з сваім земляком.

— То й пан — ліцьвін! — весела сказаў ён маладому настаўніку й пастукаў яго па плячу. Сваё ліцьвінста ён падкрэсьліваў і падчырківаў пры кожным зручным выпадку.

— Мы, ліцьвіны, любім піць гладка!

Лабановічу ў гэтых выпадках ён так сама казаў, калі ў яго чарцы заставалася недапітая гарэлка.

— А яшчэ ліцьвін!.. Ну, які-ж ты пасьля гэтага ліцьвін? — казаў пан падлоўчы й з дакорам пазіраў у вочы Лабановічу: — ня псуй ты мне, братка, кампаніі! — Калі-ж гэты аргумэнт не памагаў, то пан падлоўчы прыводзіў другі.

— Ты лепш, браток, падашукай маю жонку, але не ашуквай мяне за чаркаю гарэлкі.

І трэці аргумент, самы моцны і ўжо самы апошні, быў такі:

— Пі! пі, кажу, бо дальбог выльлю за каўнер.

Гаварыў пан падлоўчы найбольш добраю беларускаю моваю. І трэба адзначыць, што пан падлоўчы ні ў якім разе ня быў п'яніца, ён проста любіў выпіць „з добрымі людзьмі“, а сам адзін і чаркі не выпіваў. Але і ў кампаньні „добрых людзей“ ніколі не перабіраў меры. У яго была тут пэўная граніца, якое ён ніколі не пераступаў і за межы якой яго ня можна было вывесьці ніякімі сіламі. Што-ж тычыцца яго ліцьвіналюбства, то яно яшчэ выяўлялася і ў тым, што ён вельмі любіў літоўскія калдуны. І гэтых калдуноў, як запаўняў пан падлоўчы, ён зьеў раз — сто сорак штук.

— Разумеецца, пры гарэлцы, — дадаваў пры гэтым пан падлоўчы.

Першы раз Лабановіч зайшоў да пана падлоўчага вечарам таго-ж самага дня, калі хадзіў ён гуляць на чыгунку.

Пан падлоўчы спаткаў суседа-настаўніка прыветна й павёў яго ў чыстую палавіну свайго дому, дзе ён звычайна прыймаў сваіх гасьцей. Пакой быў праторны, чысты, акуратна выбелены. Каля аднае сьцяны стаяла канапа й вялікі просты стол каля яе, засланы белым настольнікам. На невялічкім століку недалёка ад канапы стаяла скрыначка, музычны струмант, якую пан падлоўчы й пускаў у работу, каб забавіць гасьцей. Апроч яшчэ аднае канапкі каля другой сьцяны й колькі простых крэсел, у пакою гэтым больш ня было нічога, і ён рабіў уражаньне досыць пустога пакою.

— Сядайце, паночку, — папрасіў пан падлоўчы госьця й патрактаваў яго моцнаю папяросаю.

Гаспадар і госьць разгаварыліся, прычым пан падлоўчы быў першы чалавек тут, ад якога Лабановіч пачуў добрае слова наконта гэтага месца, якое мела той вялікі козыр, што ляжала каля чыгункі. Прайшоўшыся колькі разоў па пакою, пан падлоўчы гукнуў, абярнуўшыся да другое палавіны дому:

— Габрынька!

— Зараз, татка!— адгукнуўся ў глыбі дому звонкі дзявочы галасок. Сьледам за гэтым пачуліся лёгкія й частыя крокі, і ў пакой вайшла малодшая дачка пана падлоўчага. Такімі-ж борздымі крокамі падышла яна й да госьця, працягнула яму сваю яшчэ дзіцячую руку, зрабіўшы прысяданьне, якое Лабановіч бачыў першы раз. Ён навет спалохаўся: яму здалося, што гэта маленькая паненачка прысела ад таго, што ён наўмысьля наступіў ёй на нагу.

— Чэсю! — зноў гукнуў пан падлоўчы.

Крыху счакаўшы, скробаючы ботамі, у пакой вайшоў меншы сын пана падлоўчага, хлопчык гадоў дзевяці, даволі пахмурнага выгляду й з вялікаю кучаравою галавою й прыгожым тварам. Паздароўкаўшыся з настаўнікам, Чэсь моўчкі сеў каля кахлянае печы й адтуль, як ваўчок, прыглядаўся да настаўніка.

Папрасіўшы прабачэньня, пан падлоўчы адлучыўся, аставіўшы Лабановіча з дачкою і сынам.

Панна Габрыня, смуглая, строгая й сур'ёзная дзяўчынка-падростак, зьвярнулася да Лабановіча з прыветнаю ўсьмешкаю:

— Пан любіць музыку?

— Вельмі люблю, — прамовіў Лабановіч.

Габрыня падышла да музычнай скрыначкі, выбрала мэталічны кружок з нотамі, прыладзіла яго да скрыначкі, завяла яе й пусьціла.

Мягкія ласкацельныя зыкі стройным сугалосьсем паліліся па пакою, напаўняючы яго прыемным звонам, і навявалі якіясь добрыя, ціхія чары. Нейкія няясныя вобразы ўсплывалі самі сабою, аб чымся казалі й клікалі невядома куды, а на сэрцы аставалася пачуваньне ўтраты чагось далёкага, чаго ўжо ня вернеш ніколі

і аб чым можна толькі ўспамінаць. Усе-ж драбязгі жыцьця, увесь будзённы клопат, гэты мут душы, усё гэта знікала, адступала перад чарамі хзраства. Скульжа гэты смутак? Аб чым ён? Ці ня ёсьць гэта тое няяснае адчуваньне хараства жыцьця, якое так бязжаласна, так груба папіхаецца нагамі, таго хараства, што падымае чалавека над гэтым балотам людзкое суяты?

Мінут праз колькі вярнуўся пан падлоўчы, а потом прышла й яго жонка, з якою пан падлоўчы пажаніўся другі раз. Пані падлоўчая была кабета ціхая, забітая, бо пан падлоўчы, як даведаўся Лабановіч потым, у сям'і быў чалавек жорсткі.

Габрыня зараз-жа вышла й праз колькі хвілін вярнулася з сястрою, стройнаю чарняваю дзяўчынаю, гадоў шаснаццаці, з тонкімі прыгожа абрысованымі бровамі. Выраза яе цёмных круглых вачэй часта мянялася: то ў іх іскрыўся вясёлы сьмех і нахіл да жартлівасьці, то адбівалася нейкае засмучэньне й тая сталасьць, што рабіла ўражаньне дзяўчыны, якая многа перадумала й перажыла.

Размову вялі галоўным чынам пан падлоўчы з настаўнікам, а ўсе іншыя слухалі й толькі зрэдка ўстаўлялі сваё слова. Было заметна, што прысутнасьць пана надлоўчага стрымоўвала іх, прымушала трымацца нейкіх граніц, якія зьяўляліся вынікам практыкі сумеснага жыцьця.

Пан падлоўчы вельмі ўспагадна ўспамінаў настаўніка, якога зьмяніў Лабановіч.

— Што мне падабаецца ў пана Турсэвіча, дык гэта тое, што ён умеў паставіць сябе ў кожным коле грамадзянства й меў свой асабісты гонар, — сказаў пан падлоўчы.

— Турсэвіч гэта — мой настаўнік і мой зямляк' прынамся аднае воласьці. Я лічу яго адным з выдатнейшых настаўнікаў й працаўнікоў. Ён ня толькі вядзе добра справу ў школе, але й многа працуе над самым сабою; чалавек многа чытаў і многа думаў. Гэта адзін з тых маіх сяброў, якіх я вельмі шаную й паважаю.

— Як-жа, паночку, ён быў панскім настаўнікам? Здаецца, розьніца ў вашых гадох ня так вяліка? — запытаўся пан падлоўчы.

— Ён старэйшы ад мяне гадоў на чатыры, і калі

ён скончыў першую школку, то я яшчэ пачынаў толькі вучыцца. Ён цэлую зіму быў маім дарэктарам, маім і маіх братоў.

— А, хіба што так.

— Дык пан добра знае пана Турсэвіча? — спытала пані падлоўчая: —ах, які гэта быў рэдкі чалавек! —дадала пані падлоўчая й зірнула на мужа, як бы хочучы прачытаць на яго твары, ці добра яна сказала.

— Пан Турсэвіч у школе быў строгі,— адгукнуўся малы Чэсь з-пад кахлянае печы.

Пан падлоўчы павярнуў галаву ўбок сына й сьмяючыся прамовіў:

— А што-ж з вамі йначай зробіш? Дай вам волю, дык вы й школу павернеце й толку з вас ніякога ня будзе.

Паненкі засьмяяліся.

— Я, вось, буду прасіць пана настаўніка, каб цябе часьцей на калені ставіць ды яшчэ грэчкі падсыпаць.

— У пана настаўніка й грэчкі няма, — сказала Ядвіся і ўскінула на настаўніка свае вясёлыя сьмяшлівыя вочы. Лабановіч зірнуў на яе. „Слаўная дзяўчынка“,—падумаў ён.

— Ну, то я прышлю, цэлую асьміну прышлю, — сказаў пан падлоўчы.

— Чэсь будзе такі добры ў мяне вучань, што да грэчкі ў нас ня дойдзе. Праўда, Чэсю?

Сёстры зноў засьмяяліся.

Чэся яны зналі лепей і, як відаць, схіляліся да погляду таткі наконта грэчкі для Чэся.

Чэсь-жа ўгнуў галаву, ня зусім пэўны ў тым, што справа бяз грэчкі можа для яго абыйсьціся.

— Ну, як там гарбата? — спытаў пан падлоўчы жонку.

Пані падлоўчая зараз-жа ўстала, кіўнула Габрыні й вышла разам з ёю.

Стол заслалі, прынясьлі талеркі з вяндлінаю, якую так добра ўмеюць прыгатаўляць і падаваць у панскіх дамох на Беларусі, і селі піць чай. Лабановіч пачуваўся тут добра й вольна і ўвесь час вёў размову то з гаспадарамі, то з паненкамі. Пан падлоўчы выпіўшы шклянку, устаў, папрасіў прабачэньня, што ня можа

больш заставацца, што ён мусіць ехаць па службе, і вышаў.

Пасьля гэтага паненкі пачулі сябе вальней. Яны сьмяяліся, жартавалі, распытвалі настаўніка аба ўсім: ці быў ён у воласьці, з кім там пазнаёміўся і як каго знаходзіць.

— А вы ня знаеце панны Марыны? — запытала настаўніка Ядвіся.

— А хто яна такая? — спытаў Лабановіч.

— А тут на будцы ёсьць адна панна.

— Я сёньня спаткаў адну вельмі прыгожую дзяўчынку як-раз на чыгунцы. Можа гэта і ёсьць панна Марына?

— Так, гэта яна, — прамовіла Ядвіся, распытаўшыся, як яна выглядзіць.

Паненкі на разьвітаньні колькі разоў напаміналі Лабановічу, каб ён часьцей захадзіў да іх.

X.

Як-раз за дзень да ўводзін прасьвятое багародзіцы, якое прыпадае 21-га лістапада, у вёсцы Цельшына, паўстала вельмі важнае пытаньне, пытаньне аб тым, калі сьвяткаваць гэта сьвята: сёньня ці заўтра? І паўстала гэта пытаньне, як зазвычай і ўсе важныя пытаньні, выпадкова.

Старая Лукашыха Аўгеня прышла да свае суседкі Югасі пазычыць падсітак прасеяць мукі. Прышла яна як-раз у той час, калі трэба ўжо тушыць у хаце агонь. Аўгеня зразу-ж зьвярнула ўвагу, што ў хаце яе суседкі былі ўсе адзнакі сьвята: прасьніцы вынесены вон, мужчыны ня ўсе яшчэ былі абуты, а сама Югася падбівала цеста на аладкі й печы не падпальвала.

— Што-ж гэта ў вас, дзеўка, як-бы сьвята?

У Цельшыне быў такі звычай, што адна старая жанчына, зварачаючыся да другой, казала ёй „дзеўка“.

— А хіба-ж ня сьвята? — прамовіла Югася й зірнула на суседку.

— Як сьвятя? Што ты, дзеўка, гаворыш?!

— А так што сьвята! — цьвёрда й пэўна адказала Югася.

— Ах, божачка мілы! а я-ж думала, што заўтра! — ускінула рукамі Аўгеня: — Лукаш мой даўно пашоў у клуню малаціць грэчку!.. І сама я ўсю раніцу прала!.. А-а! як-жа гэта я думала, што сьвята заўтра? Ах, матачкі мае родныя!

Аўгеня бардзенька павярнулася й вышла з хаты, навет і падсітка забылася пазычыць. Вышаўшы на вуліцу, яна на мінутку прыпынілася, а потым раптоўна кінулася да Нупрэя Бабка.

— Што я прышла ў вас спытаць: сёньня сьвята ці заўтра? — запытала Аўгеня й кінула вачыма па хаце.

Нупрэй зусім ящчэ не падымаўся, ляжаў сьпіною на печы й грэўся, як кот, падкурчыўшы ногі, бо яны былі доўгія і, ня гледзячы на прасторную печ, не маглі на ёй, як мае быць, зьмясьціцца.

— А пэўне сёньня, — адказаў ён з печы.—Праўда, яго голас вялікага аўтарытэту нідзе наогул ня меў, а ў пытаньнях сьвята тым болей, бо Нупрэй Бабок нічога ня меў процiў таго, каб сьвяткаваць і будныя дні. Але й Маланьня, жонка яго, так сама пасьведчыла, што сьвята сёньня.

— Ах, матухны: зноў пляснула рукамі Аўгеня: — усе людзі сьвяткуюць, адна я, як тая дурная калатоўка, соваюся: ні сьвята ні спакою ня бачу. — І Аўгеня чуць не бягом вымелася з хаты й пабегла дамоў, але надта знаёмае ёй тухканьне ў Міколкі Стукача адразу затрымала яе на месьце: калі сёньня сьвята, дык чаму-ж у Стукача таўкуць ячмень? — Ня думаючы доўга Аўгеня кінулася да Стукачовых.

Першае, што ўбачыла яна там, была ступа й дзьве маладзіцы, нявесткі дзеда Стукача; маладзіцы стаялі адна напроціў другой з таўкачамі й заложна таўклі куцьцю. Міколка Стукач, лысы дзед з сівою бародкаю, падплятаў лапаць. Бабка Таўкачыха прала кудзелю. Ґрук таўкачоў глуха аддаваўся па хаце, і посьле кожнага стуку штось бразгацела на паліцы, дзе стаялі міскі з лыжкамі.

Зьдзіўлёная Аўгеня спынілася на парозе.

— А хіба-ж сёньня ня сьвята? — спытала яна.

— Якое сьвята? — сярдзіта зірнуў на яе дзед Міколка.

— Вось, скажэце, мае мілыя: як-бы хто туману напусьціў, — прамовіла Аўгеня, зьбітая з тропу: — адны сьвяткуюць, другія кажуць, што сьвята няма.

— Хто сьвяткуе? — запытала бабка Тацяна.

— Я й сама думала, што сьвята павінна быць заўтра, аж прыхаджу да Рамковых – сьвяткуюць, Югася аладкі падбівае; зашла да Бабковых — і там сьвяткуюць. Прыхаджу да вас, — у вас тут будны дзень. Каму-ж верыць?

— А можа й сёньня сьвята, — ужо другім тонам разважае дзед Стукач. Маладзіцы прыпынілі сваю работу. Адна абаперлася на таўкач, ня вымаючы яго з ступы, а другая трымала таўкач у руцэ. Яны так сама задумаліся над пытаньнем аб сьвяце.

— Уводзіны сьвяткуюць на восьмай нядзелі ад Пакроў, — вылічала бабка Тацяна: — колькі-ж гэта нядзель ад Пакроў?

— Ну, як-раз восьмая нядзеля й пашла, — сказала Аўгеня.

— Мабыць сьвята такі сёньня, — посьле развагі прамовіў дзед Стукач, кінуўшы на зямлю лапаць, і пачухаў галаву ніжэй лысіны.

— Матка! а калі гэта да нас Шпак з будкі прыхадзіў? — спытала адна маладзіца сваю сьвякроў, бабку Тацяну: — тагды казалі, што да гэтага сьвята засталося адзінаццаць дзён.

Дзед Стукач, бабка Тацяна, нявесткі й старшы сын Стукача, Апанас, пачалі вылічаць, калі ў іх быў Шпак з будкі. Выходзіла, што адзінаццаць дзён як-раз і прашло. Бабка Тацяна вынесла сваю прасьніцу, маладзіца Мар'яна сказала, што куцьця ўжо стаўклася; стоўчаны ячмень выбралі, а ступу выкацілі вон у сені: раз сьвята, дык сьвята.

Аўгеня пашла да дому, пэўная ў тым, што сёньня сьвята. Не заходзячы ў хату, яна пашла да Лукаша ў клуню й накрычала ня яго, што ён не сьвяткуе і яе зьбіў і ўвёў у грэх.

— Ты-ж паслухай, стары пень: ці малоціць хто?

Югасю, у сваю чаргу, занепакоіла старая Лукашыха: а можа й праўда, што заўтра сьвята?

Накінуўшы кажух, яна пашла да свае кумы Насты. Наста цьвёрда вяла падлік сьвяті стамрога сьлядзілаза квадрамі месяцу.

— Я ўжо чула, што некаторыя зьбіраюцца сьвяткаваць сёньня, але сьвята, я напэўна ведаю, заўтра Піліпавы хлопцы ўжо даўно паехалі ў лес з сякерамі.

Не прашло й чверці гадзіны, як па ўсёй вёсцы й было толькі гутаркі, што пра сьвята, пры гэтым ясна адзначыліся два станы: сьваточны й будны. Кожны стан меў вельмі паважных прадстаўнікоў свайго кірунку, якія ніякім чынам не маглі дайсьці да згоды, бо кожная рука мела вельмі моцныя аргуманты, на якіх засноўваліся іх пазыцыі наконта сьвята.

Самы рух пачаўся тагды, як ужо пачынала ўсходзіць сонца. На працягу ўсяе вуліцы то там, то сям стаялі кучкі паляшукоў і паляшучак, дзе меншыя, дзе большыя, і ў кожнай кучцы шла спрэчка аб сьвяце. Усе цельшынскія законьнікі й законьніцы сышліся тут і горача судзілі погляды супраціўнага стану. Мікіта Тарпак, выкладыўшы ўсе свае аргуманты за заўтрашні дзень і ніколечкі ня зрушыўшы становкасьці поглядаў сваіх супярэчнікаў, плюнуў, сярдзіта павярнуўся й пашоў да свайго двара. Яго рашучая хада й выраза твару ясна казалі за тое, што ён надумаўся зрабіць нешта такое, што павінна даць моцнае ўражаньне й прынізіць тых, хто быў нязгодзен з ім у пытаньнях аб сьвяце. Ён выцягнуў нарады, палажыў на іх дошкі й стаў навальваць гной, хоць вывазіць яго цяпер ён ніколі ня меў на ўвазе. Наклаўшы воз гною, ён запрог каня, выехаў на вуліцу й важна паехаў удоўж усяе вуліцы, высока паставіўшы сахор. Пад'ехаўшы да тае кучкі народу, дзе ён нядаўна вёў дарэмную спрэчку, Мікіта прыпыніўся й стаў папраўляць хамут, не звараючы ні на каго ўвагі, усё роўна як-бы гэта была яго звычайная работа. Як толькі Мікіта павярнуў з вуліцы ў поле, то зараз-жа з таго боку, адкуль ён выехаў, каля студні, пачуліся два жаночых крыклівых галасы. Галасы ўсё мацнелі й набіралі болей злосьці. Гэта лаяліся Аўдоля Латачыха з жонкаю Мікіты, Акуляю.

Яны даўно ўжо былі не ў ладох, цяпер-жа гэта сьвята было толькі зачэпкаю для таго, каб даць волю языком. Латачыха сыпала словы, як гарох. Мусіць, ня раз практыкавалася яна ў сваіх мыслях у гэтай лаянцы. Здавалася, яна толькі адчыніла рот, а словы самі, як гарох з мяшка, сыпаліся й сыпаліся. Акуля не паддавалася. Жанкі крычалі то па чарзе, то адначасна. Палаяўшыся з паўгадзіны каля студні, яны разышліся: адна пашла ў адзін канец вуліцы, другая — ў другі, бо ім збрыдла лаяцца й гэта не давала жадных вынікаў. І каб дапячы адна другой, яны пашлі па вёсцы выстаўляць адна другую перад людзьмі. Тут мелася на ўвазе галоўным чынам вастрэй падцяць свайго ворага.

— Ах ты, чортава шлюндра! Пашла па вуліцы зубамі званіць, языком мяньціць, каб ён табе высах ды выпятрыў, — крычала Акуля. — Ідзі, ідзі, так вось і паверацъ табе, брахусе. Думаеш, ня ведаюць людзі, як ты да Міхалкі ў клуню бегала, га? Ведаюць людзі, за што цябе Крупеніч з разьезду гарэлкаю частуе, каб цябе лейцамі частавалі... Ведаюць, ня думай таго!.. Ты думаеш, ня ведаюць, як ты з дарожным майстрам ночы гуляеш, як ты ў яго дзесяць рублёў падчапіла!.. Капач ты з-пад цёмнае хмары, хлеба замясіць ня ўмееш, хаты ніколі, як людзі, не падмяцеш, каб табе вочы замяло!

Аўдоля, у сваю чаргу, ідучы ў другі канец вуліцы, вяла сваё казаньне, і тая й другая зрэдка прыслухіваліся адна да другое й такім чынам адна другую скарыстоўвалі ў сваіх казаньнях.

— На мяне людзі глядзяць, бо я хараша, а на цябе й сабакі пазіраць ня хочуць. Зайздросна табе?.. А ты забылася, як цябе бабка Тацяна на сваім двары злавіла! Чаго-ж ты хадзіла туды? Чужых курэй сачыць? А гарбузы з гарода ў Рамковых хто цягаў, каб з цябе кішкі павыцягалі? А хто, калі ня твой Мікіта, у дзеда Андрэя баранінку краў? Гэтага, можа, ня ведаюць людзі, дык няхай-жа ведаюць...

Паляшукі стаялі, як строгія й справядлівыя судзьдзі, але сур'ёзныя твары іх часта разьліваліся ў вясёлыя, і дружныя покаты сьмеху напаўнялі вуліцу, пры гэтым паляшукі, як па камандзе, адкідвалі назад го-

лавы й выпучвалі жываты. Але гэта было толькі ў тых выпадках, калі хто-небудзь з кабет, параступіўшы ўсякія граніцы жаночага ўшанаваньня, адпускалі што-небудзь вельмі жыцьцёвае й сакавітае.

І ўсё-ж такі вёска ня прышла да згоды. Адны сьвяткавалі сёньня, другія — заўтра. А некаторыя, каб не ашукаццца, сьвяткавалі два дні.

Гэта няяснае пытаньне аб сьвяце адбілася й на школе. Лабановіч, прышоўшы ў школу, заўважыў, што палова вучняў ня прышла.

— Чаму-ж вас так мала прышло?

Дзеці перадалі гісторыю спрэчкі аб сьвяце, а разам з тым і прычыну адсутнасьці вучняў.

XI.

Работа ў школе наладзілася.

Малады настаўнік укладаў у яе сваю душу й сэрца. Кароткія зімнія дні праходзілі незаметна, іх не хапала на тое, каб як сьледуе правясьці работу. Як толькі добра разьвіднялася й была магчымасьць вясьці лекцыі, Лабановіч шоў у школу, разьмяркаваўшы сваю работу між чатырох куп школы.

Многа патрабавалася ўменьня на тое, каб кожная купа была занята й не сядзела без работы. Многа трэба было энэргіі й стараньня, каб кожная купа была зацікаўлена ў сваёй рабоце і ўвесь час трымаць школу на вышыне таго ці іншага настрою. У дзень школа распушчалася на паўтары гадзіны для абеду. Посьле абеду лекцыі зноў шлі да самага вечару, покі не цямнела. Часта са старэйшымі вучнямі лекцыі вяліся й вечарамі пры лямпе. Скончыўшы дзень, настаўнік яшчэ доўга сядзеў над сшыткамі сваіх вучняў і папраўляў іх. Маладых сіл было многа; здавалася, ніколі й ня вычарпаеш іх, і расходаваліся яны так, як расходуе з восені заможны, але мала мяркоўны й непрактычны гаспадар багаты збор ад свае нівы.

Але ў сваёй рабоце чэрпаў малады настаўнік і поўную чару высокага здаваленьня, пазіраючы, як дзеці набіраліся знаньня, лёгка асільвалі тое, што яшчэ ўчора

здавалася ім незразумелым і трудным. Больш разьбітных і спасобных сваіх вучняў любіў ён тою любасьцю, якая можа быць толькі ў настаўніка да сваіх выхаванцаў. І нейкая ўцеха брала маладога настаўніка, глядзя на гэтых маленькіх змыслых паляшучкоў. Ім і пазвалялася шмат болей таго, чаго не павінны былі рабіць звычайныя вучні, бо ў Лабановіча ў школе быў строгі парадак. Хоць гэта патураньне было й шкодна з пэдагогічнага боку, і Лабановіч гэта ведаў, але падоляць гэту сваю слабасьць ён ня мог ніякім чынам. З другога боку, трэба сказаць, што ад гэтых лепшых вучняў і вымагалася болей. Скончыўшы дзень у школе й перагледзіўшы работы вучняў, Лабановіч часта падводзіў падрахункі дню; пры гэтым разважаў ён і аб тым, як трэба абысьці тыя пахібы й памылкі, без якіх так трудна бывае ўхінуцца ў школе маладому, мала вопытнаму настаўніку. Усе тыя спосабы, якія так гладка і проста напісаны ў мэтодыках, часта зусім не падыходзілі й не адпавядалі ўмовам школы, трэба было тут-жа выдумляць іх самому. А колькі часу прыходзілася траціць на тое, каб дастасаваць мову дзяцей да кніжнае мовы! І колькі сьмешных і непажаданых выпадкаў вынікае на грунце гэтага непаразуменьня ў школе, дзе мова мацеры зьневажаецца й забіваецца!

Часамі настаўніку здавалася, што яго школа адстае, што дасягнутыя вынікі нязначны й што, наогул, ён няважны настаўнік. Трэба ўжыць тут штось новае, трэба аджывіць школу, бо спосабы яго заняткаў у школе так замацованы, што яны напэўна перасталі быць цікавымі для дзяцей. У такія мінуты настрой яго спадаў, яму рабілася не па сабе.

„Трэба будзе даведацца да Турсэвіча й пабачыць, як ён вядзе сваю справу“,—падумаў Лабановіч і цьвёрда рашыў у першае-ж сьвята паехаць да свайго старога настаўніка. Ён абдумаў маршрут. Праўда, маршрут гэты просты: пайсьці на разьезд, як-небудзь сесьці на таварны цягнік і паехаць. Ад станцыі яго сябар жыў за вярсты дзьве, а язды паўстанцыі. Калі-ж ня ўдасца паехаць машынаю, то ў яго — маладыя ногі, да хады прывычныя. Разьвязаўшы пытаньне такім чынам, Лабановіч заспакоіўся й хацеў засесьці за кнігу.

Як-раз вашла бабка.

— А што панічыку: чай піць будзеце?

— Чай? — спытаў настаўнік і засьпяваў:

„Чай, чай,
Прымячай,
Куды чайкі ляцяць!“

Бабка падперла рукамі шчокі й пачала сьмяяцца.

— Сьмешны вы, панічок, яй-богу!.. Ах, няхай вы здаровенькі былі!

— А ведаеш, бабка, што я надумаўся?

— Бог вас ведае, панічок.

— У гэту нядзельку, бабка... ці там нікога няма? —ціха й таемна кіўнуў настаўнік у бок кухні.

— Няма, панічыку! — ціха адказала й бабка, нарыхтаваўшыся пачуць нешта вельмі цікавае.

— Дык навет, бабка, не ў нядзельку, а ў суботу нанач надумаўся я паехаць у госьці да таго паніча!

— А я-ж, панічок, думала, што вы скажаце пра другое, — сказала сьмяючыся бабка: — чаму-ж, панічок, не паехаць? Вядома, зьбярэцеся...

Дзьверы ў кухню стукнулі, і туды хтось вайшоў.

— Гэта мусіць, бабка, да цябе хтось лячыцца прышоў.

Бабка борзьдзенка павярнулася і ў дзьверах спаткалася з Чэсем.

— Татка прасіў, каб вы зайшлі да нас — прамовіў Чэсь Лабановічу.

— Добра, Чэсь: я зараз прыду. У вас там, можа, хто ёсьць?

— Пан Сухавараў з разьезду.

— Ах, Чэсь! як-жа гэта ты такую штуку мне ў школе ўдраў?—прыпомніў Лабановіч адну дур свайго вучня, якая выявілася ў тым, што Чэсь, седзячы на лекцыі славянскае мовы, скруціў паперку ў трубачку й засунуў яе ў вуха Кандрату Кругламу.

Чэсь апусьціў галаву ў знак свае віны й стаяў панурыўшыся.

— Не рабі ты, брат, так ніколі.

Чэсь вышаў. Крыху счакаўшы, вышаў і Лабановіч.

За сталом на крэсьле ў пакою пана падлоўчага сядзеў памочнік начальніка разьезду, пан Сухавараў, нежанаты, яшчэ малады хлопец, адзеты ў парадны мундзір і падкруціўшы свае чорныя вусікі. На канапе проціў яго сядзела панна Ядвіся. Яна была ў прыгожай чырвонай кофтачцы, якая вельмі шла да яе твару, а чорныя й пышныя валасы яе былі перахвачаны чырвонаю стужкаю. Панна Ядвіга выглядала вельмі цікаваю й прыгожаю дзяўчынаю. Цёмныя вочы яе з доўгімі мігаўкамі як-бы рассыпалі праменьні. Яна была вясёлая і ў добрым настрою.

Лабіновіч падышоў да яе й паздароўкаўся. Панна Ядвіся пазнаёміла яго з памочнікам і запыталася:

— Што гэта вас ня відаць?

— А я, бачыце, крыху закапаўся ў школе...

— Выяўляю сабе, якая гэта няпрыемнасьць сядзець увесь дзень з гэтаю вясковаю дзятвою. Нанясуць лапцямі гразі, дух цяжкі, — прамовіў Сухавараў.

— Пан Лабановіч закахаўся ў сваю школу, —сказала Ядвіся.

— А можа ў вас, панна Ядвіга? — запытаў памочнік і ўскінуў на яе свае алавяныя вочы.

Відаць было, што памочнік хацеў заваладаць адзін увагаю панны Ядвісі, а настаўніка адцерці. Ён лічыў сябе вельмі цікавым кавалерам, з якім такому настаўніку змагацца ніякім чынам немагчыма.

— О, не! у пана Лабановіча ёсьць больш счасьлівейшая ад мяне.

Адзін момант яна памаўчала, як-бы вельмі засмучоная, але з яе вачэй так і сыпалі іскры сьмеху.

— Пан Лабановіч аддаў сэрца сваёй бабцы!

Сказала й залілася самым вясёлым сардэчным сьмехам. Так сама сьмяялася й малая Габрынька й Сухавараў. Сьмяяўся й пан падлоўчы, у гэны момант прышоўшы да гасьцей.

А Ядвіся яшчэ дадала.

— Сядуць з бабкаю каля стала й варкуюць да самае поўначы.

„Аднак-жа ты ахвотніца сьмяяцца“, —падумаў сам сабе настаўнік і так сама адказаў жартліва:

— Ну, што-ж? палюбіць маладую й прыгожую кожны патрапіць, а вось закахацца ў старую, гэта ўжо рэч іншая.

— Так, так, — сказаў Сухавараў: — на гэта трэба мець асобы талент.

— У пана Лабановіча і ёсьць гэты асобны талент, — прамовіла Ядвіся.

— Што гэта, паночку, яна да вас прычапілася? — спытаў пан падлоўчы.

— Ня ведаю, — адказаў Лабановіч. — На сьвеце, пане суседзе, бывае так, што хто каго любіць, той таго й чубіць.

— Ха-ха-ха! — засьмяяўся пан падлоўчы: — што, Ядвіська, дастала?

А Ядвіска як і ня-быта таго, спакойна, навет сур'ёзна запыталася:

— А хіба-ж ужо бабка чубіла вас, пане настаўніку?

— Брава! брава! — запляскаў у ладкі памочнік, а пан падлоўчы громка засьмяяўся.

— Дык вас, пане настаўніку, бабка чубіць? — спытаў ён, не перастаючы сьмяяцца.

За гэтым агульным сьмехам Лабановічу не ўдалося нічога адказаць, і верх заставаўся за паннаю Ядвісяю.

Размова пашла па другому кірунку, і гаварыў болей памочнік. Гаварыў ён гладка й востра і часта выклікаў вясёлы сьмех сярод сваіх слухачоў і слухачак. Панна Ядвіся часта кідала на яго свае цёмныя выразныя вочы з-пад тонкіх дужак броваў. Лабановіч маўчаў. У яго было такое пачуцьцё, як-бы ён быў тут зьняважан і пакрыўджан. А пан Сухавараў вельмі зацікавіў Ядвісю Вільняю й тэатрам, сам ён крыху сьпяваў, але толькі пад гітару. Другі раз абяцаўся ён прыйсьці з гітараю, бо панна Ядвіся яго вельмі прасіла.

За ўвесь гэты час яна ні разу ня глянула на свайго суседа — Лабановіча.

— А ты, Ядвіська, калі ласка, засьпявай, — зьвярнуўся пан падлоўчы да дачкі.

— Пан Сухавараў сьмяяцца будзе, — прамовіла Ядвіся, апусьціўшы вочы, а потым ускінуўшы іх на памочніка.

— Што вы? што вы?— усхапіўся Сухавараў, просячы яе засьпяваць.

Ядвіся адышлася далей у куток каля кахлянае печы й засьпявала:

„Чы я ў полі не калінаю была?“

Голас у яе быў малады, сьвежы, сакавіты. Сьпявала яна з такім праўдзівым пачуцьцём, што рабіла вельмі добрае і прыемнае ўражаньне.

Лабановіч слухаў гэтыя сьпевы, і нейкая жаласьць ахоплівала яго. Яму хацелася падыйсьці да гэтай дзяўчынкі й запытаць яе:

— Скажэце, якое гора ў вас на сэрцы?

Сухавараў многа й доўга хваліў панну Ядвісю, а яна стаяла, апусьціўшы вочы, і здаецца чакала пачуць слова ад Лабановіча. Настаўнік зумыслу не сказаў нічога.

Прашчаючыся посьле вячэры, панна Ядвіся была сур'ёзна й не папрасіла суседа захадзіць да іх вечарамі.

XII.

Лабановіч пачуў, што на душы ў яго штось неспакойна. У чым выяўляўся гэты неспакой, ён і сам ня мог вызначыць. Ня было цяпер і тэй цэласьці й яснасьці, з якою жыў ён тут у першыя дні свайго прыезду. То тое, то другое пачынала забіваць душу, адцягаць і раскідаць яго ўвагу, і ён як-бы падзяляўся на асобныя часткі, якія ня мелі цеснае сувязі адна з другою. Нейкае нездаваленьне псавала яго добры настрой.

Лабановіч доўга хадзіў па пакоіку, намячаючы больш-менш сталы й пэўны лад свайго жыцьця. Трэба глыбей вайсьці ў сябе самога й заняцца чым-небудзь болей важным і сур'ёзным, ня траціць час на такое глупства, як сядзець па вечарох у кампаніі такіх асоб, як Сухавараў, які навет нічога добрага ня бачыць у яго школьнай рабоце. Сухавараў яму не спадабаўся. „Хлюст“—назваў яго ў думках настаўнік, уявіўшы сабе яго вобраз, яго ласыя вочы, якімі ён аглядаў панну Ядвісю, яго крыху зьвіслую губу. „Гроша няма за душою“. Настаўнік доўга хадзіў па пакоіку, і цень яго,

подлуг таго, як зблiжаўся ён з лямпаю або адыходзiўся ад яе, то падаўжалася, то карачала, а ў стыках сьцяны й столi борзьдзенька пераломлiвалася й забягала на столь. Колькi разоў мiмаволi вочы яго ўзьнiмалiся на вокны пана падлоўчага. Яшчэ думаў настаўнiк i аб паньне Ядвiсi.

Можа й Сухаварава не ўспадабаў ён за тое, што яна аддавала вiдочную перавагу яму... Э, глупства! перапынiў настаўнiк свае думкi. Трэба абавязкова паехаць да сябра й крыху праветрыцца й скiнуць той фуз, якi ўжо патрошку пачынаў набiрацца ў iм.

Але задуманы плян паездкi яму прышлося адлажыць. На другi-ж дзень да яго зайшоў артэльны стараста Бабiнiч, пазнаёмiўся з iм i вельмi прасiў да сябе ў госьцi на чацьвёртую будку. Стараста Бабiнiч меўся паслаць у школу да Лабановiча сваiх дзяцей — сына й дачку. А вучнi з зялезнае дарогi былi платныя, складалi, такiм чынам, даход настаўнiку. Пэнсiя настаўнiкам была надта малая, i кожны вучань збоку быў значнаю дапамогаю ў iх скарбовых справах. Нiякiя довады Лабановiча за тое, што ён мусiць паехаць да сябра, Бабiнiч ня браў пад увагу.

— Пасьпееце пабыць i ў сябра. Пабудзеце ў мяне, а вечарам i да сябра паедзеце, тым болей, што сьвятаў назьбiралася многа.

Бабiнiч належыў да тых людзей, якiя ня так-то лёгка адступаюцца ад сваiх плянаў, i ён да таго часу не пакiнуў Лабановiча, пакуль ня ўзяў з яго слова быць у госьцях.

Як толькi Бабiнiч вышаў, у пакоiк вашла стаоджка.

— Напэўна, панiчыку, артэльны ў госьцi запрашаў? — спытала яна.

— А скуль ты, бабка, гэта ведаеш?

— А як-жа, панiчок: ён будзе сваiх дзяцей да вас аддаваць. Мне жонка яго ўжо казала аб гэтым. А стараста такi чалавек, што любiць аддзякаваць. I пачастуе й заплацiць.

Бабка ведала ўсiх будачнiкаў па адзiн i па другi бокра зьезду й вельмi раiла пагасьцяваць у Бабiнiча.

— Вельмi добрыя людзi, — казала яна.

— Што-ж? нічога ня зробіш, бабка: трэба папакутаваць — пайду.

— Якая-ж гэта пакута? От, паніч! І вып'еце й закусіце.

— А ты, бабка, любіш выпіць?

— А хто-ж яго ня любіць, панічыку? Калі трапляецца, то чаму-ж ня выпіць?

У першы сьвяты дзянёк вышаў настаўнік на знаёмую яму сьцежку, каля двух ветракоў, і пашоў на чыгунку. Гэта сьцежачка й гэта месца вельмі падабаліся Лабановічу, і хоць ён даваў кругу, ідучы па сьцежцы каля ветракоў, але часу ў яго было многа, а сьпяшацца яму некуды было. На чыгунцы ён затрымаўся. Яму хацелася пайсьці ў бок разьезду, ісьці доўга-доўга па гэтых шпалах між разьвіслых шырокіх лазовых кустоў, хмызьняку й лесу. Было зусім ціха. Распагодзілася. Нізка стаяла асеньняе сонца, і нейкаю маркотаю патыхала ад усяго гэтага цеснага краявіду і ад гэтае вёсачкі, закінутай між балот і лясоў. Каротка і адрывіста раўнуў паравоз на разьезьдзе, і ціхінька здрыгануліся рэйкі, і нейкі лёгкі, ледзьве чутны шолах прабег па іх, як-бы яны аб чымся перамаўляліся між сабою.

І зараз-жа на заломе выбухнуў вялізарны клуб белаватага дыму; за ім выкідаліся другія клубкі, і сьледам за гэтым паказаўся паравоз кур'ерскага цягніка. Клубчасты, кучаравы хвост дыму ўсё падаўжаўся, шырыўся і, здавалася, нярухома застыў у марозным паветры, тагды як галава яго усё выцягалася як-бы з свайго ўласнага цела. Было штось вялізарнае, магутнае й захопліваючае ў гэтым імкненьні цягніка, і мімаволі хацелася схіліць галаву прад гэніем чалавечага розуму, атрымаўшага верх над бясконцымі адлегласьцямі. Цягнік прамчаўся, як зьмей, абдаўшы віхарам пылу й дыму настаўніка, адсякаючы кожную мінуту цэлую вярсту. Лабановіч зрушыў з месца й пашоў у той бок, куды паляцеў і зараз-жа зьнік магутны цягнік. Ён ішоў на чацьвёртую будку да Бабініча. За другою будкаю пачынаўся высокі бор, і месца было больш высокае й вясёлае. Настаўнік падышоў да таго месца, дзе ён спаткаўся з незнаёмаю дзяўчынаю. Ён часта думаў аб ёй, але ні ў каго ня пытаўся пра яе,

бо людзі ў такіх выпадках заўсёды схільны ахаяць і кінуць хоць маленькі камячок гразі на тое, што для яго было сьвятым і недатыкальным. Толькі з паннаю Ядвісяю й то толькі між іншым была аб ёй гутарка. Сёньня ён напэўна як-небудзь даведаецца аб ёй. А можа яна будзе так сама ў госьцях? А можа гэта зусім ня тая дзяўчына? Ідучы каля трэцяе будкі, дзе жыў Курульчук, Лабановіч азірнуў яе бачлівым поглядам, але там было ціха й нікога ня відаць. Другая будка, чацьвёртая ад сяла, была ня больш, як за паўвярсты ад трэцяе.

— Калі ласка! калі ласка! — спаткаў стараста настаўніка на ганачку свае будкі й павёў яго да пакоіку.

У пакоіку яго спаткала гаспадыня, нізкая жанчына. Па яе фігуры адразу трудна было вызначыць, што перамагае ў ёй: таўшчыня ці вышыня. Маленькая знадворку, будка ў сярэдзіне была досіць памясцоўная. У ёй была кухня, праходны пакойчык і яшчэ два пакойчыкі, шмат прастарнейшыя, сьветлыя й чыстыя. Гасьцей тут было чалавек з восем: тры мужчыны й кабеты. З боку камоды каля ваконца сядзела тая самая дзяўчына, з якою спаткаўся Лабановіч, гуляючы на чыгунцы. Вітаючыся з гасьцьмі, настаўнік, убачыўшы панну Марыну, — бо гэта была яна, — мімаволі спыніўся на адзін момант перад ёю: гэты нязвычайна прыгожы твар як-бы прычараваў яго. Разглядзіўшы панну Марыну зблізка, Лабановіч знайшоў, што такое слаўнае дзяўчыны ён яшчэ ні разу ня бачыў. Цёмныя чыстыя вочы, крыху як-бы чымся засмучоныя, пазіралі так панадна й з такою дабратою, што ад іх погляду рабілася лёгка на сэрцы. На высокі белы лоб навісалі чорныя-чорныя валасы й цадавалі яе твару яшчэ больш хараства. Тонкія замкнёныя вусны рабілі яе твар разам з тым і крыху строгім і сур'ёзным.

— Здаецца, гэта з вамі спаткаўся я тагды? — спытаў Лабановіч, павітаўшыся з дзяўчынаю.

Панна Марына ўсьміхнулася.

— Так, гэта я йшла тагды ў вашу вёску.

— Ну, і моладзь! — сказаў Бабініч: — як скора патрапляюць яны сустракацца! — Бабініч, відаць, усьпеў ужо хваціць колькі чарак, бо язык яго, наогул распу-

шчаны, ня ведаў стрыманьня й пачынаў плявузгаць такія рэчы, ад якіх было сорамна ня толькі паненкам і кабетам, але часта й мужчыны апускалі вочы або хадзілі ад сьмеху. Бабініч у гэтым сэнсе быў вядомы дзівак і ніякім чынам ня мог абыйсьціся без таго, каб ня ляпнуць чаго пры кабетах. І гэты талент Бабініча асабліва вызначаўся тагды, калі ён добра выпіваў.

Праз колькі мінут Бабініч і яго жонка-кадушка прасілі гасьцей за стол. На стале было многа закускі, а яшчэ больш гарэлкі. Гаспадыня прасіла гасьцей вельмі далікатна, а гаспадар проста пхаў іх з пагрозамі даць каленам, калі хто ня надта шпарка займаў за сталом месца.

— А ты чаго стаіш і топчашся, як таўкач той у ступе? — накінуўся ён на будачніка Лобука.

— Садзіся, Лобук, садзіся! — сьмяяўся высокі, відны сабою, шыракаплечы Курульчук, швагра панны Марыны.

Госьці жыва паселі за стол.

Акінуўшы вокам кампанію й тую гарэлку, якая стаяла на стале, Лабановіч цьвёрда пастанавіў гарэлкі ня піць, бо нейкае прачуваньне засьцярогі падказвала яму ад гарэлкі ўстрымацца. І вось, калі першая чарка дашла да яго, то ён падзякаваў гаспадару й перадаў яе сваёй суседцы, жонцы вакзальнага жандара. На твары Бабініча намалявалася нязвычайнае зьдзіўленьне.

— Хіба-ж вы ня п'еце? — панізіўшы чуць не да шэпату голас, прамовіў стараста.

— Ня п'ю, — салгаў настаўнік.

— Ні аднюсенькае чарачкі?

— Ніяк ня п'ю.

— Госпадзі божа, твая воля! Як-жа гэта можа быць, каб чалавек ня піў? Ну, што-ж мне з вамі рабіць?

— Ой, пане настаўніку, у нас ня можна, каб гарэлкі ня піць, — засмуцілася й гаспадыня. Вы хоць трошачкі, а выпіце.

— Не, не!—загулі й кабеты:— як-та ня выпіць?— Настаўнік стаяў на сваім і не паддаваўся ні на якія довады.

— Панна Марына! папрасеце вы: можа на вашу просьбу госьць зьверне ўвагу, — зьвярнулася да дзяўчыны жандарыха, чырвонашчокая дабрадушная жанчына.

Панна Марына ўсьміхнулася й паказала свае белыя, як калядны сьнег, зубы.

— А нашто-ж прыняволіваць чалавека?—сказала яна й зірнула на настаўніка.

— Вялікае вам дзякуй!—пакланіўся ёй Лабановіч.

— Эх, панна Марына, панна Марына! — з дакорам паківала галавою жандарыха й выпіла чарку гарэлкі. Пасьля гэтае замешкі чарка ўжо ня ведала спакою. Курульчук праз паўгадзіны зачаў сваю песьню, адзіную з тых, якую ён ведаў і якую сьпяваў, дайшоўшы да пэўнага стопня:

„Быў сабе з тапорыкам пан Ян“.

Кабеты так сама разрумяніліся, як тыя пірагі пад Вялікдзень у добрае гаспадыні. Бабініч зусім асалавеў, вочы яго пажаўцелі й варочаліся, як тачыла ў руках няздольнага каваля. Яго плявузгота ўжо не рабіла вялікага ўражаньня: да яе ўжо прыслухаліся й прыцярпеліся, і яна як-бы атрымала тут правы грамадзянскія. На гэта, відаць, зьвярнуў увагу й сам Бабініч, бо ў яго плявузгоце пачаўся пералом: з кожным разам забіраўся ён усё далей і далей. Ужо колькі разоў закрывала яму рот жонка й сама рагатала. Падгуляўшыя кабеты засьпявалі якуюсь песьню, а Бабініч закрычаў на ўвесь пакоік, вымагаючы ўвагі. Кабеты змоўклі, слухаючы, што скажа ён.

Бабініч адпусьціў такія словы аб іх сьпяваньні, што й прывычныя жанкі паўскакалі з месца. Панна Марына даўно кудысь схавалася, а сястра яе, жонка Курульчука, угневалася й сказала:

— Не, кумок: не пайду я больш да вас.

— Ну, ня буду, ня буду, — давячыся дымам махоркі, сьмехам і кашлем, прамовіў Бабініч: — ня буду, няхай вас халера падушыць!

Лабановічу ўрэшце абрыдла гэта п'яная гульня й гэта гразь разьвязанага языка. Яго толькі вельмі зьдзівіла, як магла быць у такой кампаніі панна Марына. Яму было стыдна й за сябе й за яе. Устаць

і пайсьці, што ён ужо колькі разоў памыкаўся зрабіць, ён не рашыўся, ня хочучы пакрыўдзіць гаспадара й гасьцей. Ён мусіў дасядзець да вечара, покі Бабініч ня ўстаў хістаючыся й ня зьнік за дзьвярамі надоўга. Разам з Курульчукамі й паннай Марынай вышаў ён ад Бабініча.

Курульчукі й панна Марына прасілі яго быць з імі знаёмымі й заходзіць да іх.

XIII.

— А вас, панічыку, пыталася паненка, — далажыла бабка настаўніку, як толькі ён вярнуўся з гасьцей.

— Дзе ж, кажа, бабка, твой паніч?

— Пашоў, кажу, паненачка, кудысь на чыгунку.

— А я, кажа, хацела папрасіць кніг у паніча.

— Добра, бабка, кніг я выберу.

Лабановіч пакапаўся ў сваіх кнігах і адабраў дзьве: томік дробных апавяданьняў Караленкі й невялічкае апавяданьне Сельмы Лагерлёф „Легэнда аднаго дому“.

Лабановічу хацелася перадаць іх самому, і панна Ядвіся, як дагадваўся настаўнік, напэўна хацела, каб ён сам прынёс іх. Кнігі тут былі толькі, як зачэпка. Лабановіч крыху зафанабэрыўся.

„Не, не пайду!“ — зазначыў ён сам сабе.

— Вось, бабка, кнігі, занясі іх, калі ласка, паненцы.

— Добра, панічок.

Бабка крыху пастаяла, як-бы штось разважаючы, але нічога не сказала й вышла.

Лабановіч, сказаць праўду, гневаўся на панну Ядвісю посьле таго вечару, калі быў у пана падлоўчага Сухавараў, і ён рашыў не паказвацца там. Апрача таго, вобраз другое дзяўчыны яго моцна зацікавіў і так сама крыху засланяў сабою панну Ядвісю.

І само сабою напрашалася параўнаньне гэтых дзьвюх дзяўчын. Панна Марына, бяз спрэчкі, мела перавагу над Ядвісяю ў характве, але разам з гэтым Марына ўступала Ядвісе ў разнастайнасьці праяўленьня жыцьця. Марына была ціхая, сталая дзяўчына й на-

пэўна вельмі добрая душа, але гэта была простая дзяўчына, і адлучыўшы ад яе хараство, гэту дзявочую вывеску, ад яе засталося-б мала, тагды як Ядвіся была натура больш многалучная, больш жывая, якая яшчэ ня выявілася й не сфармавалася ў пэўны характар.

Лабановіч усьміхнуўся сам сабе: яму прыпомнілася казка пра асла. Галодны асёл папаў між двух стагоў. Ён спыніўся й пачаў разважаць, да якога стага яму накіравацца. Разважаў да таго часу, покі ня выпрастаў ногі.

А ўканцы Лабановіч вывеў такое заключэньне, што гэтыя дзьве дзяўчыны захаваюць яго ад таго, каб закахацца ў каго з іх, і яму стала весела.

— Занесла, панічыку, вашы кнігі. Паненка дзякавала вам. А чаму, кажа, паніч ня прышоў? — сказала вярнуўшыся бабка.

Папраўдзе сказаць, настаўніку хацелася пабачыць панну Ядвісю, тым болей, што пасьля таго, як быў там Сухавараў, ён з ёю не сустрачаўся. І як ні хітрыў ён сам з сабою, як ні тлумачыў гэты факт, але аднаго ня мог ён пабароць у сабе — ня думаць аб паньне Ядвісі. І што-б ён ні рабіў, аб чым-бы ён ні думаў, не-не дый устане перад ім панна Ядвіся. І чым бліжай быў ён ад яе, тым большая ўлада гэтай дзяўчыны адчувалася над ім. Калі ён быў у госьцях і бачыў перад сабою другую дзяўчыну, ён ні разу ня ўспомніў аб сваёй суседцы. А цяпер, як-бы ў помсту за гэта, вобраз панны Ядвісі стаяў неадступна ў яго вачох, дражніў яго, кудысь зваў і сьмяяўся. А вокны ў пакою пана падлоўчага сьвятлелі прынадным блескам. Цяпер там напэўна была панна Ядвіся з сястрою, бо пан падлоўчы цэлымі днямі ня быў дома, а езьдзіў прымаць сена ад паляшукоў для графа Патоцкага; паненкі напэўна разглядалі, а можа чыталі яго кнігі. Увесь абрыс хаты пана падлоўчага выглядаў так, як-бы хацеў сказаць настаўніку.

— „Хлусіш! ты ўсё-ж такі да мяне прыдзеш“.

„Што за насланое!“ — прамовіў сам сабе Лабановіч: — „або ў мяне няма сілы ўзяць сябе на павадок?.. Яловыя шышкі! Сказаў сёньня: гарэлкі піць

ня буду, і ня піў. А сказаў не пайду да Ядвісі, значыцца й быць так!“

Настаўнік зьняў са сьцяны скрыпку, настроіў струны й пачаў вадзіць па іх смыком. Граў ён зусім слаба, але ўзяўся за скрыпку, каб разагнаць думкі. Ён навет імкнуўся выявіць у скрыпцы свой настрой, але з гэтага нічога ня вышла, і скрыпка, як зазначыў сабе сам музыка, раўла, як галодная жывёліна, заглядзіўшы свайго гаспадара. Ён кінуў скрыпку на стол, зьвярцеў папяросу і, момант падумаўшы, адзеўся, узяў палку й пайшоў.

У кухні каля грубкі стаяла бабка, а на зэдліку пры стале сядзела яе прыяцёлка Наста.

— А куды-ж гэта вы, панічок? — запыталася бабка.

— Пайду, бабка, лавіць таго чорта, што твайго Міхалку напалохаў, — сур'ёзна адказаў Лабановіч і вышаў на двор.

Ужо даўно зьвечарэла, але ў хатах усюды сьвяціліся агні. Настаўнік вышаў на вуліцу.

У вадным канцы сяла, у бок пераезду, сьпявалі вясковыя дзяўчаты, і водгульле іх аднатоннае песьні, адбіваючыся дзесь каля чыгункі, данасілася сюды цэлымі хвалямі мяккіх жалобных зыкаў. Простыя няштучныя матывы, крыху зьмякчаныя адлегласьцю, хвалявалі маладога настаўніка, як нейкі няясны прываб, і разам з гэтым паглыблялі яго смутны настрой. Цёмны абрыс лесу, што стаяў недалёка за вёскай, глядзеў пахмурна й як-бы казаў: „Ня слухай ты гэтых песень: у іх твая атрута. Уцякай ты адгэтуль — тут усё прanята атрутаю сэрца“. Але настаўнік стаяў і слухаў дзявочыя сьпевы.

„Чаму яны такія жалобныя? Чаму ў іх мала матываў, так мала, што трудна сказаць, аб чым сьпяваюць дзяўчаты: аб смутку ці радасьці, бо калі толькі ні пачуеш іх сьпевы, яны заўсёды невясёлыя? Ці ня гэта аднатоннасьць тутэйшага краявіду, гэтыя доўгія, бясконцыя дарогі між лясоў і балот адбілі на іх свае пячаткі?

У колькі кроках ад Лабановіча, вынырнуўшы з цемнаты, бяз шуму, як цень, выступіла жаночая по-

стаць. Параўняўшыся з агарожаю школы, яна прытрымала свой крок, пашла павальней, прыглядаючыся на вокны кватэры настаўніка. Вокны сьвяціліся: выходзячы з кватэры, настаўнік забыўся патушыць лямпу. Угледзіўшы настаўніка ці толькі дагадваючыся аб тым, што гэта ён, жанчына прыбавіла крок, чуць падаючыся ў бок настаўніка. Цёмная, незнаёмая постаць яе, крыху адышоўшыся, павярнула назад і накіравалася да настаўніка.

— Вам, мусіць, нявесела аднаму? — спытала яна ціха глыбокім маладым голасам, у якім чуўся нейкі прывабны сьмех. Лабановіч пачуў, што галава яго закружылася, як-бы ад хмелю, а ў крыві й па ўсяму целу як-бы прабеглі іскры. Ён крыху быў ужо папярэджан і ведаў, што па глухіх вёсках Палесься, у зьвязку з так званаю „культураю“, сустрачаліся такія маладзіцы, якія набіваліся самі на сваю кампанію. Цэлы віхор розных пачуваньняў пранёсься ў маладым хлопцу. Але ён перамог сябе й груба адказаў:

— Ці ня думаеш ты, што мне было-б весела з табою?

Маладзіца, відаць, не чакала такога адказу. Яе жаночае самалюбства было моцна абражана гэтым грубым адказам і балюча ўшчымлена. Але яна не паказала гэтага.

— Ха-ха-ха! — засьмяялася яна спакусным сьмехам: — хіба-ж вы сьвяты або калека?

І ўжо другім тонам, з відочнаю зьнявагаю, дадала:

— Вы можа думаеце, што я йшла дзеля таго, каб вас разьвясельваць?

Лабановіч, раз стаўшы на пэўны грунт і пачуўшы сябе так сама ўколатым, ужо ня мог зьмяніць тон і лінію кіраваньня і ў нейкай злосьці, трасучыся, сказаў:

— Няма чаго табе тут паказваць зубы, бо я іх усё роўна ня бачу й бачыць не хачу.

Лабановіч чуў, што ён гатоў падскочыць да гэтай спакусьніцы, каб пагнаць яе ў шыю. Так сама ня ручаўся ён і за іншы вынік, і каб быць далей ад спакусы й захаваць чыстым сваё імя, як настаўніка, ён борздымі крокамі пашоў праз вуліцу, пакіроўваючыся ў той бок, дзе была старая карчма, як-раз па дарозе

ў сяльцо. Маладзіца хіхікнула яму ўсьлед, і да яго вуха даляцелі словы:

— Гэта мужчына: ад бабы ўцёк... Неданосак! Стоптаны лапаць!

Настаўнік ішоў і тросься, як у хвэбры, бо ўся гэта праява яго дужа ўсхвалявала. Чуць толькі ўляглося ў ім гэта абурэньне, ён пачынаў каяцца ў сваёй грубасьці з гэтаю незнаёмаю жанчынаю. Хіба яна вінавата, што яе зрабілі такою розныя прахвосты, пацяробкі культуры? Хіба ня можна было-б ухінуцца ад яе больш далікатным спосабам, растлумачыўшы ёй усю гразь і ўвесь бруд гэтага лёгкага заработку? Цяпер яна сьмяецца з яго й ня сьціекаецца ў розных мянушках па яго адрасу. І мае права, бо гэта права дала ёй яго грубасьць. Ну, што-ж? На другі раз трэба быць больш уважлівым да чалавека, хто-б ён ня быў

Так разважаючы, дайшоў ён да карчмы. Карчма была пабудована яшчэ ў даўнейшыя часы, тагды, калі аб манапольках нікому ня сьнілася. Цяпер гэта карчма дажывала разам са сваім гаспадаром, старым Абрамам, апошнія дні, бо ня было патрэбы адбудаваць карчму, і некаму было заступіць месца старога шынкара: сыноў Абрам ня меў, а дочкі павыходзілі замуж.

Лабановіч кожны раз, праходзячы тут, мімаволі зварачаў увагу на гэта месца й на гэту заняпалую карчму з пакрыўленымі сьценамі й пагнутым дахам. І тое й другое, як ня можна лепей, стасавалася адно з другім. Месца было глухое й пустое, і кожны раз яно выклікала ў настаўніка адно й тое пачуваньне і астаўляла ў ім адно й тое ўражаньне. З чаго яно складалася і якая была яго істота, выявіць і вызначыць было вельмі трудна, але ў яго залажэньні было штось варожае, няпрыветнае й смутнае па свайму характару. Цікава й тое, што ніхто з сялян не будаваўся тут, ня гледзячы на ўсе выгады гэтае мясьціны. Старая карчма, заснаваўшыся тут, і яе гаспадар як-бы аднэю нагою ступалі ўжо на край магілы, бо род старога шынкара відочна шоў на выміраньне. А гэта, разам усё ўзятае, хіліла думку настаўніка да заключэньня, што на сьвеце ёсьць нейкія розныя пачаткі жыцьця. Адны з гэтых пачаткаў вызначаюцца ў бясконцых формах

жывых арганізмаў, а другія выяўляюцца ў так званай няжывой прыродзе. Але покі яны не асочаны й не даведзены, як мае быць, яны й не зьмяшчаюцца ў нашым розуму, яны жывуць у нашых пачуваньнях. Пачуваньне-ж ёсьць папярэднік розуму ў досьледах і вызначэньнях істоты рэчаў.

Мінуўшы старую карчму, Лабановіч прыпомніў сваю выразу, якая зьляцела з яго языка, калі ён выходзіў з кухні: „Іду, бабка, лавіць таго чорта, што твайго Міхалку напалохаў". Як-раз гэта й было тое месца, дзе, па словах бабкі, Міхалку налучыла тое здарэньне, посьле якога Міхалка чуць не памёр. Паставіўшы ўсё гэта ў зьвязак з тым фактам, што ён прышоў іменна сюды, ня маючы гэтага ў мысьлях, Лабановіч зьдзівіўся й зацікавіўся.

„Куды-ж я йду й чаго йду?" — спытаў ён сябе й спыніўся, азірнуўшыся вакол. Было ціха, глуха й пуста; і толькі ў аднэй карчме быў відзен агонь. Лабановіч мімаволі пачуў нейкае страхацьцё. Яму прыпомнілася апавяданьне бабкі пра здарэньне з яе Міхалкам. Разумеецца, гэта ўсё глупства. Міхалку мог напалохаць які-небудзь дзяцюк, помсьцячыся за дзяўчыну, да якое хадзіў Міхалка. Але цікава наогул, скуль бяруцца гэтыя страхі? Вось ён, настаўнік, ня мае веры, што ёсьць нейкая таемная варожая сіла, істнуючая незалежна ад чалавека, але ён чуе ўплыў на сабе нейкага страху. Калі ён прыдзе сюды ў дзень, то гэтага ўплыву ня будзе. Уся справа ў тым, што й другая ноч закрывае сваім змрокам яшчэ многа пытаньняў, якія стаяць у зьвязку з псыхічнымі праяўленьнямі чалавечага жыцьця, і ў гэтым сэнсе навука зрабіла яшчэ мала. Ня гледзячы на ўсе гэтыя развабжаньні, Лабановіч чуў, што яму страшна, што яму бракуе сілы павясьці змаганьне з гэтым страхам. „Пакліч да сябе нячыстую сілу",—казала яму нейкая думка, але настаўнік прыкінуўся, што ня чуе голасу гэтае думкі й разам з гэтым пачуваў яшчэ большы жуд. „Калі ў цябе не хапае на гэта сьмеласьці, то прыслухайся: ты штось пачуеш"—прывязалася да яго гэта думка. „Ну, што-ж?"— прамовіў сабе Лабановіч: „і буду слухаць!" І ён унікліва стаў прыслухоўвацца. Тая-ж самая ціш, тая-ж

глушыня. „Чэрці! чэрці! пакажэцеся!“ — ціхінька паклікаў ён чартоў і зноў стаў прыслухвацца. Усё было ціха, ніхто не аклікаўся, ніхто не паказваўся. Нэрвы настаўніка былі моцна напружаны, і ён чуў, што калі саступіць з нейкага пункту, на якім ён чуць-чуць трымаўся, то ён пападзе ў поўную абладу страхаў і пусьціцца ўцякаць з гэтага месца. Ён павярнуў назад да карчмы й пашоў, прыбаўляючы кроку. Каля карчмы ён затрымаўся, падумаў і завярнуў да старога Абрама. Там ён прысеў, папрасіў сабе бутэльку піва і, крыху супакоіўшыся, пашоў у сваю школу.

XIV.

На пераддзеньні Міколы сабраўся Лабановіч да свайго сябра Турсэвіча й пашоў на разьезд. Дзяжурыў як-раз Сухавараў. Ён запэўніў настаўніка, што праз паўгадзіны будзе таварны цягнік, з якім і можна будзе паехаць. Сухавараў распытаўся, як здароўе панны Ядвісі, як жыве сам настаўнік, як часта бачыцца ён з паненкамі. І тут-жа пахваліўся, як гэтымі днямі залучыў ён да сябе адну маладзіцу. Лабановіч прыпомніў сваё ня вельмі даўнае спатканьне на вуліцы з незнаёмаю жанчынаю, і яму стала няпрыемна слухаць усю гэту брудную споведзь.

— Выбачайце, — спыніў яго Лабановіч: — нашто вы ўсё гэта выкладаеце?

— А хіба-ж вы ня любіце слухаць такія рэчы?

— А што-ж тут можа быць цікавага?

— Чаму? — спытаў Сухавараў і зірнуў на настаўніка сваімі шэрымі блудлівымі вачыма з выяўным насьмяханьнем. Настаўнік у сваю чаргу паглядзеў яму ў вочы. Не падабаўся яму гэты твар самаздаволенага самца й гэтыя адвіслыя мокрыя губы з паднятымі ўгару чорнымі вусікамі.

— Як вам сказаць?.. Гадасьць усё гэта, і пахваляцца гэтым чалавеку інтэлігэнтнаму ніяк ня прыстала.

— Эх, вы: сарамяжлівая дзяўчына! — прамовіў Сухавараў крыху зьняважліва.

Тымчасам падыходзіў таварны цягнік. Сухавараў і настаўнік вышлі на пляцформу. Прыпыніўшы цягнік,

Сухавараў пасадзіў настаўніка ў цяплушку й разьвітаўся з ім. Лабановіч пачуў сябе лёгка, сядзеў і разважаў аб тым, як спаткае ён свайго сябра. Як толькі цягнік прышоў на станцыю, Лабановіч борзьдзенька выскачыў з цяплушкі, на ўсякі выпадак забег на станцыю, бо магло стацца так, што яго сябра мог быць на станцыі. Але там яго ня было, і Лабановіч пашоў да вёскі па чыгунцы. Вечар быў цёмны й ціхі. Побач чыгункі стаяў высокі стары лес, таемны, пануры й важны. На станцыі шумеў паравоз таварнага цягніка, шумеў ціха й роўна, як-бы баючыся нарушыць спакой гэтага лесу. Абложанае бялявымі хмарамі неба, здавалася, ніжэй навісла над зямлёю, і пышныя сьняжынкі спакойна падалі на гэты высокі лес і дарогу. І было штось нязвычайна прыемнае ў гэтым руху белых і чысьцюткіх пушынак, і так далікатна лажыліся яны на зямлю, на шапку настаўніка. Чулае вуха, здавалася, само прыслухоўвалася да іх ціхусенечкага шолаху, як-бы хацела ўцяміць мілую гутарку. Лабановіч шоў борзда. Яму было лёгка, проста хацелася бегчы, ганяцца за гэтымі белымі пушынкамі, як-бы яны былі жывымі, або ён сам быў яшчэ дзіця.

З правага боку дарогі лес кончыўся. Лабановіч ішоў і ўзіраўся ў гэту цьму, каб не прамінуць гасьцінца, бо дзесь тут ён павінен перасеч чыгунку. А во гэты шлях, вось гэтыя старыя бярозы - прысады! На гэтым гасьцінцы, у вярсьце ад чыгункі, стаяла хата казённага лясьніка Лукаша. У гэтай хаце памяшчалася школа, дзе жыў і вучыў дзяцей Турсэвіч.

Лабановіч борзда прайшоў гэту вярсту, здалёк убачыўшы сіняваты блеск у вакне свайго сябра. Каля самае кватэры ён прыпыніўся. Акно з боку вуліцы было завешана просьценькаю занавескаю. Турсэвіч хадзіў па пакоіку й меў такі выгляд, як-бы ён сам сабе пераказваў лекцыю. Лабановіч ціханька падышоў да ваконца й пастукаў пальцам па шыбе й схаваўся.

Турсэвіч адхіліў занавесачку і, засланіўшы рукамі блеск лямпы, стаў узірацца. Нікога няма.

Як толькі ён адышоўся, Лабановіч зноў таемна пастукаў у шкло й борзьдзенька адскочыў.

Турсэвіч рашуча падышоў да акна й громка запытаў:

— Хто там?

Лабановіч не аклікаўся.

— Што за чорт? — пачуў Лабановіч нібы сярдзіты голас сябра.

Счакаўшы яшчэ з мінуту, Лабановіч зноў пастукаў.

Турсэвіч сярдзіта сарваўся з месца й пакіраваўся да дзьвярэй. Лабановіч схаваўся за тоўстую бярозу.

Турсэвіч прыадчыніў дзьверы, чуць прасунуў галаву й стаў пазіраць. Нідзе нікога няма.

Як толькі ён зачыніў дзьверы й запёр іх на засоў, Лабановіч — скок на ганак!

— Хто? — запытаў Турсэвіч, не адчыняючы дзьвярэй.

— Не скажу! — адказаў Лабановіч.

— Ах ты, мядзьведзь цельшынскі! — крыкнуў радасна Турсэвіч і з шумам адчыніў дзьверы.

— Ну, ідзі, ідзі, брат... Ах ты, фрукт гэтакі! — весела прамовіў ён і расчыніў насьцеж дзьверы ў сваю кватэру, каб было відна госьцю.

Турсэвіч крыху адышоўся ад дзьвярэй і нарыхтаваўся спаткаць сябра, якому ён быў вельмі рад. Бойкія шэрыя вочы яго так і ўпіліся ў сябра; з іх так і сыпаліся іскры сьмеху, і разам з тым у іх адбівалася жывая мысьль і нейкая станоўкасьць і ўпарства.

Лабановіч прыпыніўся каля дзьвярэй.

Момант сябры азіралі адзін аднаго, а твары іх сьвяціліся вясёлым сьмёхам.

— Няхай не падзе ня цябе цень бярозы, пад якою сядзеў грэк! — важна і ўзвышальна прамовіў Лабановіч.

— Да не апынішся ты ў палажэньні сабакі, сядзячага на плоце! — адказаў гаспадар.

Перакінуўшыся жартлівымі прывітаньнямі, сябры абняліся й сардэчна пацалаваліся.

Турсэвіч прышоў у нейкі рух і ўзбуджэньне, трос сябра за плечы, громка сьмяяўся.

— Ну, і малайчына! Яй-богу, маладзец... Я, па праўдзе сказаць, і думаў, што ты павінен праведаць мяне... Ну, сядай!

Турсэвіч сабраў са стала кнігі, акуратна зложыў іх і палажыў на палічку. У яго кватэры быў самы строгі парадак і чыстата. Уся кватэра яго складалася з аднае клятушкі, сялянскае хаты, але ён умеў дадаць ёй нейкую прытульнасьць. Прыводзячы ўсё ў парадак, Турсэвіч увесь час вёў размову, закідаў сябра пытаньнямі, хапаўся, гаварыў і за сябе й за сябра.

— Ну, вось што, Лабуня: зараз закамандую гаспадыні самавар: будзем сядзець, будзем піць чай і гаварыць. Люблю я, ведаеш, гэтак з прыяцелем за чаем пасядзець!.. Эх, што-ж я? Стой, брат! — спыніў Турсэвіч самога сябе: — мы наўперад закусім. У мяне, брат, вельмі слаўнае сала ёсьць... Ну, ведаеш, чула душа, што ты прыедзеш: быў на станцыі й сала купіў. Чакай-жа, брат. У нас будзе зусім другая музыка!

— Такія разумныя рэчы ня кожнае вуха пачуе,— адказаў Лабановіч: — адным словам, галава твая міністэрская!.. І дазволь мне, вялікі пустэльніча й мой настаўніча, сказаць мне колькі слоў на гэты выпадак?

— Валяй!

Лабановіч падняўся, састроіў важную міну й пачаў:

„Люблю я слухаць шум ад таркі —
Дзяруць картофлю на бліны;
У печы піск люблю ад скваркі —
Прынадна пахнуць мне яны.

Няхай злуе айцец духоўны,
Няхай суліць мне пекла ён, —
Люблю я больш, як звон царкоўны,
Скаварады аб прыпек звон“.

— Ха-ха-ха! — зарагатаў Турсэвіч: — ах ты, богахульнік! Гэта толькі ў Цельшыне й можна дадумацца да гэтага:

Люблю я больш, як звон царкоўны,
Скаварады аб прыпек звон!

Лоўка, яй-богу лоўка!.. Ну, я зараз!

Турсэвіч выбег у сенцы, адтуль да гаспадыні з загадам прыгатаваць вячэру.

Ён зараз-жа вярнуўся.

— А ведаеш, Лабанок, — таемна прамовіў Турсэвіч. панізіўшы голас: — можа-б ты выпіў чарку?

— Мілы ты мой друг! Мала таго, што галава твая міністэрская, дык ты яшчэ й чараўнік, адным словам — кудэсьнік! — натхненна прамовіў Лабановіч: — чамуж-ж ня выпіў-бы, як кажа мая бабка?

— Дык, кажаш, добра было-б выпіць? — спытаў з нейкаю сур'ёзнасьцю Турсэвіч.

— А які-ж дурань асьмеліцца сказаць, што ня добра?

— Дык няма-ж, братка!

Твар Лабановіча крыху выцягнуўся.

— Ха-ха-ха-ха! — аж прысеў Турсэвіч ад сьмеху, потым усхапіўся, не перастаючы сьмяяцца й паказваючы на сябра пальцам.

— Абязьвечыў ты мяне гэтым, — прамовіў Лабановіч, спаўшы з настрою.

— На тое-ж я кудэсьнік, — не пераставаў сьмяяцца Турсэвіч.

Ён падышоў да шафіка, пакапаўся ў ім і важна выцягнуў адтуль паўбутэльку.

— Ня журыся, брат! — сказаў ён і патрос паўбутэлькаю.

Покі смажыліся скваркі, Турсэвіч падгатаваў стол да вячэры.

— Што, можа твая бабка патрапіць так зрабіць? — спытаў Турсэвіч сябра, як толькі Лукашыха прынясьла вячэру.

— Затое-ж мая бабка шаптаць умее.

— Шаптаць-то яна ўмее, але капусты зварыць не патрапіць. Ведаю тваю бабку.

Сябры селі за стол.

Выпілі па чарцы.

— Ну, закусвай, брат!

Увесь час ішла самая вясёлая, самая жывая бяседа. Гаварыў галоўным чынам Турсэвіч. У яго была тонкая назіральнасьць, і ніводная рыска, тыповая драбніца не хавалася ад яго вока. Апрача гэтага, у яго была здольнасьць намаляваць і жыва прадставіць таго ці іншага пэрсанажа.

Яго вельмі насьмяшыла адно здарэньне на жалезнай дарозе, і аб гэтым здарэньні апавядаў ён цяпер Лабановічу.

Справа датыкалася аднаго кантроля. Кантроль быў вельмі праданы служака. Захацелася яму злавіць аднаго старасту на зялезнай дарозе. А стараста, трэба сказаць, быў парадашны жулік: прыпісаў лішніх рабочых, каб іх плату палажыць сабе ў кішэню. Налятае гэты кантроль. Старасты пры рабочых ня было — дзесь у будцы сядзеў. Пералічыў рабочых і хацеў зьнячэўку на старасту наляцець, каб паверыць яго кніжку. Але выпадкова была тут дачка старасты. Дзяўчынка пусьцілася ў будку бацьку папярэдзіць, а каб кантроль не дагадаўся, яна бокам дарогі пабегла. Кантролю тут і цюкнула. Ён за дзяўчынаю! Бяжыць уперадзі дзяўчына, узьняўшы падол, а за ёю, як ганчак за зайцам, кантроль чэша. І дабеглі яны да будкі праве адначасьне.

— Паказвай запісную кніжку! — загрымеў кантроль да старасты й ніяк духу перавясьці ня можа.

— Я аддам цябе пад суд! — насеўся кантроль.

— А я на вас падам у суд, — спакойна адказаў стараста: — бо вы ганяліся за маёю дачкою, хацелі яе згвалціць!

Кантроль вырачыў вочы, як-бы яго даўбешкаю агрэлі.

— І пабачым, каму ад гэтага будзе болей нясмачна, — казаў усё так-жа спакойна стараста: — я дзесяць сьведак пастаўлю, і кожны пацьвярдзіць, чаго вы за дзяўчынаю ганяліся.

XV.

Сябры скарысталі вясёлы свой настрой для розных сьмешных успамінкаў і далі волю нястрыманаму сьмеху.

— У нас сёньня дзень не прапаў дарма, бо ў гэты дзень мы многа сьмяяліся, — зазначыў Лабановіч: — Нічша вуснамі свайго Заратустры казаў:

„Той дзень, калі вы не сьмяіцёся, прападае для вас“.

— У такім разе ў нас, брат, многа прападае дзён, — ужо сур'ёзна адказаў Турсэвіч. — Бывала, у восень сядзіш адзін гэты доўгі вечар. За акно зірнеш — це-

мень. Дождж. А кроплі ўсё плюскацяць і плюскацяць пад капяжом, як-бы там плача хто. І нейкія асобныя думкі пачынаюць валадаць табою. Замець, дружа: іменна асобныя думкі. Яны выходзяць як-бы не з твайго мозгу, а табе іх насылае нехта, каго няма, але прысутнасьць яго як-бы адчуваецца. І вось, ваб'юцца ў галаву такія думкі, і бог ведае, аб чым яны ні гамоняць табе! А вось, як гэтыя бярозы каля хаты пачнуць шумець!.. Ведаеш, брат: чалавек, скажам, прывыкае да жывёлы. Гаспадару часта шкада разлучыцца з канём, ці кароўкаю, або з сабакам не за тым, што яны для яго карысны, а проста па прывычцы. Але можна прывыкнуць ня толькі да жывёлы, а й да дрэва, як я, напрыклад, прывык да гэтых двух старых бяроз, што стаяць на шляху каля хаты. І вось, кажу, калі зашумяць яны сваімі голымі вецьцямі, то я чую да іх нейкую жаласьць. Мне здаецца, што яны чагось смуткуюць і аб чымся скардзяцца й што яны так сама нешта пачуваюць, іменна пачуваюць. І ў такія вечары ўжо не засьмяешся... І многа ў нас такіх вечароў!

Апошнія словы Турсэвіч прамовіў у нейкім засмучэньні.

Лабановіч уважліва слухаў сябра й зацікавіўся ім: з гэтага боку, з боку такой тонкай чуласьці й лёгкага містыцызму, ён бачыў яго першы раз, лічучы яго чалавекам пераважна рэалістычнага складу.

— Тваю думку аб бярозах я хацеў-бы пашырыць і паглыбіць. Я хачу запытаць цябе: ці думаў ты калі-небудзь над тым, або проста — ці кідаўся табе ў вочы той факт, што прырода вакол нас... я ня ведаю, як выказаць маю думку, ну, што ў яе ёсьць нейкае сваё сьвядомае жыцьцё? Якое яно, я ня ведаю. Можа гэта, як у мяне, напрыклад, ёсьць перажытак дзяцінства. Але й цяпер я ніяк не магу вызваліцца ад гэтага пачуцьця, што прырода мае нейкае сваё сьвядомае жыцьцё. Ёсьць такія мясьціны, і іх я знаходжу ўсюды, дзе я ні бываю, да якіх мяне ня горне, я не магу з імі зжыцца, прывыкнуць да іх. Я зварачаў увагу на тое, што ёсьць такія мясьціны, дзе птушкі ня хочуць гнязьдзіцца й сьпяваць і стараюцца абмінаць яго.

— Ёсьць, брат, штось такое, — сказаў Турсэвіч.

— І вось, брат, як пачнеш на адзіноце думаць, то чорт ведае, да чаго дадумаешся. Накруціш свае нэрвы так, што пачынае цябе жуд пашыбаць. І ўсе гэтыя таямніцы, можа, гэта ня больш і ня менш, як вынікі гэтых туга накручаных струн—нэрваў?

— Мы прывыклі, дружа, — мякка сказаў Турсэвіч — адбаярвацца агульнымі выразамі там, дзе наш розум ня можа адалець пераступіць нейкія парожкі, якія адгараджваюць ад яго тое, чаго мы ня ведаем. І ў адных выпадках мы кажам: „Гэта—нэрвы". У другіх: „Аб гэтым ужо й закон так кажа, значыцца, тут трэба спыніць свой розум"; або — „гэта злучэньне акалічнасьцяў", „пад такою планэтаю радзіўся" і многа другой чапухі. І часта які-небудзь незразумелы факт мы тлумачым яшчэ больш незразумелымі злучэньнямі слоў і думаем, што сказалі нешта надта разумнае, а другія згаджаюцца з гэтым і здавальняюцца. А між тым усе гэтыя сьляпыя агульныя выразы вельмі шкадлівы, бо яны зьвязваюць уніклівую думку чалавека, заспакойваюць і закалыхваюць яе, як закалыхваюць крыклівае дзіця, і не даюць ёй ходу там, дзе трэба разгарнуць сваю дзейнасьць, каб дашукацца прычыны. І такім чынам, праз сям'ю, а потым і праз школу наш розум прывучаецца пасыўна ўспрыймаць такія зьявы, якія далёка недасьледжаны й нерастлумачаны. Дзяцей часта асякаюць старэйшыя ў сям'і, яны прыстаюць з запытаньнямі, то вельмі наіўнымі, то часамі занадта замыславатымі. А несьвядомыя настаўнікі ў школах так сама забіваюць у вучнях усё тое, што не ўкладаецца ў асадках падручнікаў або выходзіць за межы знаўства самых пэдагогаў. А гэта, усё разам узятае, вядзе да таго, што мы падпадаем пад абладу слоў і ня маем волі для пратэсту проціў гвалтоўнасьці над нашым розумам.

Лабановіч слухаў сябра, згаджаўся з ім, як-бы Турсэвіч выказваў яго ўласныя думкі. Разам з гэтым і нейкае засмучэньне закрадалася яму ў душу.

— Ведаеш, брат,—сказаў ён:—вельмі добра хоць зрэдка сустракацца з жывым чалавекам, пагаманіць, адвясьці душу. А то жывеш у гэтакай глушы, дзе жывога слова не пачуеш, жывеш адзін. І думкі роз-

ныя бываюць; мігатнуцца ў тваёй галаве, як цень па зямлі ад лёгкай хмаркі, і забудуцца, як-бы асуджаныя на зьніштажэньне. А гэты дробны клопат штодзеннага жыцьця, няцікавага, часта пустога й нікчэмнага, прыніжае цябе, выціскае з цябе ўсё больш вартоўнае. І вось цяпер, як я крыху адышоўся ад свайго Цельшына й зірнуў на яго збоку, то гэта глуш, што цікавіла мяне сьпярша, пачынае здавацца мне варожаю й наводзіць на мяне нейкае засмучэньне, як-бы я ў ей або яна ў мне чуем няпрыяцеля. Чым болей жыву я там, тым больш пачуваю, што затрымацца там на доўгі час у мяне ня хопіць сілы.

Лабановіч замоўк і задумаўся. Вочы яго сталі нярухлівы й пазіралі ў нейкі адзін пункт. Перад ім устаў вобраз панны Ядвісі.

„Не, брат: ня ведаеш ты, чым мне міла гэта глуш, ды я табе пра гэта не скажу",—сам сабе думаў Лабановіч. Турсэвіч, залажыўшы за сьпіну рукі, хадзіў ад сьцяны да сьцяны й так сама аб чымся думаў.

— Так, брат, там цяжка. Па сабе ведаю, якая там глуш, — прамовіў Турсэвіч. — Вось ты вазьмі: якія-небудзь дваццаць вёрст разьдзяляе нашы месцы, а якая розьніца! Тут зусім другое: ня той выгляд прыроды. Мы заўтра пройдземся, паглядзім... Ніяк, брат, ня можна раўняць Случчыны з Піншчынаю. І дзеці ў школе ня тыя. У іх больш сардэчнасьці, больш, ведаеш, гэтай чалавечнасьці, а твае паляшукі — проста зьвяркі.

Далёка за поўнач сядзелі сябры. Многа ўсякіх пытаньняў было паднята і абгаворана імі. Усё, што думалася на адзіноце, што так ці йначай займала й цікавіла іх, усё гэта выявілася цяпер і давала многа матар'ялу для іх гаворкі. Але не хапала й гэтай доўгай ночы, каб абгаварыць усё.

— Скажы ты мне, братка Алесь, — пытаў сябра Лабановіч, ужо лежачы з ім у пасьцелі: — для чаго чалавек на сьвеце жыве? З некаторага часу мяне цікавіць гэта пытаньне. Аб гэтым пытаў я навет і сваю бабку.

— Ну, для чаго-ж жыве?.. А чорт яго ведае, для чаго ён жыве, — прамовіў Турсэвіч.

Сябры громка засьмяяліся.

— Тут ужо, брат, нейкая філёзофія. І я думаю, што для немца, напрыклад, такое запытаньне і ў галаву ня прыдзе.

— Чаму?

— А таму, што немец—чалавек практычны. Разрашэньне-ж гэтага пытаньня не дае ніякага практычнага рэзультату.

— Значыцца, немец ня ведае, чаго ён на сьвеце жыве? — запытаў Лабановіч.

— Ну, каб такі кілбасьнік ды ня ведаў, чаго ён жыве!

Сябры зноў засьмяяліся.

— Чалавек жыве дзеля дабра, для служэньня праўдзе, каб ствараць нейкія вартасьці жыцьця й каб быць карысным для другіх, — сказаў Турсэвіч.

— Гэта, брат, ён так павінен жыць. Але мы бачым, што жывуць людзі зусім не па гэтаму правілу, і пляваць яны хочуць на дабро або на нейкую там карыснасьць. А справа тут стаіць зусім проста, і ў гэтым сэнсе ёсьць толькі адна мерка, якая падыдзе да кожнага: жыве чалавек для таго, каб у гэтым жыцьці як можна болей вывудзіць карыснага й прыемнага для сябе.

— Пастой, брат: ты, здаецца, нясеш нейкую „ерась“. Што-ж па тваему вывуджвае які-небудзь праўдзівы хрысьціянін, адрокшыся ад зямлі з усімі яе дарамі й дабротамі й ідзе ад людзей, каб заставацца на адзіноце з богам? Як прыложыш ты да яго сваю мерку?

— О, гэтыя хрысьціяне — народ вельмі змыслы, і да іх яшчэ дакладней прыстае гэта мерка. Яны, бачыш, маюць вельмі шпаркі разгон і шырока расчыненую губу. Іх не здавальняе зямля й наогул гэты сьвет (хоць і зямлёю яны так сама ня грэбаюць). Ім давай рай, вечнае збавеньне й бясконцнае ўжываньне радасьці й дабрабыту. А на сваё жыцьцё на зямлі яны пазіраюць, як на спосаб латвей дастасавацца да гэтага банкету на тым сьвеце.

— Ты занадта агаліў гэты сэнс жыцьця, — сказаў Турсэвіч:—і тым самым зьняважаеш і чалавека. Ёсьць

людзі, што жывуць ідэямі агульнага дабра. За свае ідэі яны йдуць у вастрогі, на высылкі; за гэтыя ідэі іх крыжавалі, давалі атруту, палілі на кастрох. Тут ёсьць нешта большае, чым асабістая выгада й вывуджваньне карысьці для сябе. І ня можна выводзіць з аднаго прынцыпу дзейнасьць якога-небудзь жуліка й дзейнасьць чалавека, працуючага ўсё жыцьцё для другіх.

— Гэта толькі здаецца так на першы погляд, — стаяў на сваім Лабановіч: — а гэты прынцып адзін для ўсіх. Справа толькі ў тым, якія ўжываць способы, якімі дарогамі йсьці й як разумець гэты прынцып. Але каго ты ня возьмеш: ці то будзе вучоны, вышукваючы новыя законы жыцьця й пракладаючы да яго новыя дарогі, ці то будзе які-небудзь выдумшчык - Эдысон, ці паэта, ці мастак-маляр, ці прапаведнік новага вучэньня, ці самазрокшыся дзеяч, вечны служка выключна для другіх, — усе яны выходзяць з таго-ж самага прынцыпу. Ня трэба толькі зьмешваць мэту з тымі дарогамі, якімі гэтыя мэты дасягаюцца.

— А ўсё-ж такі я з табою не згаджаюся, — адказаў Турсэвіч.

— А калі-ж у спрэчках згаджаюцца? Згодзішся, калі аб гэтым добра падумаеш. А цяпер давай хіба спаць, бо, здаецца, ужо пачало разьвідняцца.

XVI.

Шырокі гасьцінец з двама радамі старых бяроз зьбягаў з горкі раўнюсенечкаю сьценкаю кудысь на захад, і чым далей, тым гусьцей здаваліся гэтыя разьвіслыя тоўстыя бярозы, усё болей і болей зьніжаліся яны, а потым зьліваліся ў адзін шнур і замыкаліся сабою самымі, як-бы яны ўпіраліся ў лес і хаваліся за лінію небасхілу.

Ёсьць штось нязвычайна прыгожае ў гэтых прывольных старасьвецкіх шляхох Беларусі. Шырока й размашыста пралягаюць яны ад вёскі да вёскі, ад мястэчак да гарадоў, злучаючы паветы, губэрні й цэлыя краіны. Колькі хараства й чароўнага прывабу ў сініх іх далях! Колькі новых малюнкаў, сьвежых матываў

і таемных здарэньняў абяцаюць яны вачом і сэрцу падарожнага! З якою нязвычайнаю сілаю парываюць яны да сябе і як моцна дакранаюцца да струн твае душы! Якая-ж сіла заложана ў гэтых прасторах неабнімных родных шляхаў і якую ўладу маюць яны над табою, неспакойны, вечна заклапочаны падарожны? Ці ня гэта, нікім неказаная казка іх, якая складалася доўгімі вякамі й запісвалася агнявымі літарамі людзкае крыўды ў сэрцах мільёнаў падарожных, што йшлі й ехалі па гэтых шляхох і думалі свае думкі? Ці не яна, гэта летапісь часаў, так глыбока западае ў тваю душу, каб адбіцца ў ёй, знайсьці свой пэўны вобраз і форму й грознаю маланкаю жахнуць гэту цёмную ноч няволі, што зьвісла над краем? А можа гэта таемная й страшная бясконцасьць блуканьня па сьвеце, дзе трудна вызначыць пачатак і канец, сымбалямі якіх зьяўляюцца гэтыя шляхі, авявае душу тваю нявыразным хвалявань-нем і кліча яе зьліцца з бяскрайнасьцю зямлі? Ці то — няясны адбітак вечнага нездаваленьня людзкога, таемны покліч да шуканьня другіх формаў жыцьця, несьвядомае імкненьне да лепшае долі? Ці то — парываньне душы разьбіць нейкія граніцы й вырвацца на бязьмежныя прасторы яшчэ нідзе няістнуючай волі?

Эх, шляхі, родныя шляхі! Хто перакажа нам вашы казкі, разгадае думкі, назьбіраныя й напісаныя часамі на гэтых камлёх тваіх прысадаў?

— Зірні, ты зірні: якое гэта прыгожства! — казаў Турсэвіч сябру, паказваючы з ганку свае кватэры на роўны шлях і на ўвесь малюнак, што раскрываўся перад імі: — які разгон, які простор! Які вясёлы тон малюнку й колькі ў ім розмастайнасьці! А вось гэтыя бярозы каля мае хаты: паглядзі, якія яны слаўныя!

— Я аднаго не разумею, — сказаў Лабановіч, любоўна агледзіўшы ўвесь краявід: — у нас столькі прыгожства, столькі багацьця формаў і фарбаў, і край наш вялікі й рознастайны, а мы ня бачым, ня хочам гэтага бачыць. Аб нашым краю зложыўся погляд, як аб краю бедным, заняпалым. І нідзе ты ў падручніках па геаграфіі ня знайдзеш больш-менш сталага апісаньня Беларусі. Што такое наша Беларусь? А гэта, бачыш, заходняя акраіна Расеі. Чым яна слаўна? Нічым. Вось

балоты там ёсьць ды яшчэ на ўвесь сьвет вядомая хвароба — каўтун. І мы з гэтым лёгкадумна згаджаемся, мы ўсё гэта прыймаем на веру, бо, як ты сказаў праўду, над намі пануе шаблён, шаблён пустых слоў, пустыя выразы, чужыя формы думак і чужы зьмест іх. Выходзячы з гэтага, мы адварочваемся ад свайго роднага, не шануем яго, мы стыдаемся яго!— Слова „стыдаемся" Лабановіч прамовіў з націскам, пры гэтым выраза яго твару зьмянілася, а ў вачох загарэўся агоньчык нейкай злосьці. У ім абудзіўся цяпер, скарэй інстыктыўна, чым сьвядома, пратэст проціў зьняважаньня й прыгнячэньня нацыянальных правоў народу, і ён, як сын гэтага народу, з якім ён чуў цесную сувязь, стаў на абарону гэтых правоў.

— Кожны народ мае свой гонар. Ангелец перад усім сьветам горда зазначае: я — ангелец! Тое самае скажа француз, немец, аўстрыяк, расеец і іншы прадстаўнік другое нацыі. А мы, беларусы, не адважваемся прызнацца ў тым, што мы — беларусы. Бо на галаву беларускага народу, як нацыі, многа выліта памыяў, уся істота яго прыніжана, і мова яго асьмеяна, у яго няма імя, няма твару. А з гэтага вынікае тое, што беларус-інтэлігэнт адмяжоўваецца ня толькі ад свайго народу, але й ад бацькоў сваіх. Мы ведаем такое здарэньне з адным нашым знаёмым настаўнікам, да якога прыехала з дому матка. У яго былі госьці. Ён пры госьцях не пасьмеў прызнаць свае мацеры.

— Ідзі ты, кажа, кабетка, на кухню: там цябе накормяць.

— Гэта—сьвінства! — адклікнуўся Турсэвіч і плюнуў з нейкаю агідаю. — Баяўся мужыком паказацца й выявіў сваё поўнае хамства.

Сябры некаторы час ішлі між прысадаў, а потым зьвярнулі на дарожку, гладка ўежджаную сялянскімі санямі, і пашлі ў бок чыгункі.

— Я хачу паказаць табе даўнейшыя могілкі,—сказаў Турсэвіч і павёў сябра ў невялічкі лясок на ўзгорку недалёка ад дарогі.

Дзе-ня-дзе на гэтых могілках тарчалі астаткі крыжоў, панура зьвісьлых над зямлёю, і невялічкія гарбкі, закрытыя сьнегам. Між высокіх дрэваў стаяла дзера-

вяная каплічка з пабітымі вокнамі. Каплічка, здавалася, чуць-чуць ліпела й гатова была кожную мінуту разваліцца. Дзервяны дашок яе прагніў і зіяў чорнымі дзіркамі. Ухапіўшыся за выступ падаконьніка, Лабановіч зазірнуў у сярэдзіну каплічкі. З палотнішч старых абразоў на яго глянулі строгія, хоць і выцьвеўшыя, твары сьвятых. У сярэдзіне каплічка мела яшчэ досыць сьвежы выгляд, але ўсё ў ёй было пахмурым страшным, і самі сьцены, здавалася, сурова пыталі:

— Чаго табе трэба тут, пустацікавец? Якое ты маеш права парушаць спакой гэтае сьвятыні?

Каплічка была пабудована ў асобным стылю й мела арыгінальны выгляд. Яшчэ й цяпер па глухіх кутках Случчыны, напэўна, захаваліся такія каплічкі.

— Каб я ўмеў маляваць,—сказаў Лабановіч—я перанёс-бы яе на паперу.

— Цікавая каплічка,—згадзіўся й Турсэвіч.— Вось я й прывёў цябе сюды, каб паказаць яе табе. І ведаеш, якое было тут нядаўна здарэньне? Адзін тутэйшы абываталь з шляхты быў на паляваньні. Сабака выгнаў ліса. Ліс схаваўся пад аўтар гэтае каплічкі. Паляўнічы пачаў тут капацца й забіў гэтага ліска. Аб гэтым даведаўся бацюшка, падаў на суд за абразу сьвятыні. Адным словам завязалася цэлая громкая справа.

— А ведаеш, мне й ня шкода, што гэтага паляўнічага на суд падалі, — адказаў Лабановіч: — разумеецца, справа тут ня ходзіць аб абразе, але сам па сабе гэты выпадак моцна скрабае сэрца: бедны зьвярок думаў знайсьці сабе тут ратунак.

Сябры моўчкі йшлі з магілак. Відаць было, што кожнага паасобку займалі свае думкі. Лабановіч чуў нейкае засмучэньне й неспакой. Яго штось не здавальняла й кудысь цягнула. Можа часткаю магла быць тут прычынаю й тая вакалічнасьць, што, як яму здавалася, Турсэвіч лепей вёў сваю школьную працу, і наогул яго школа рабіла ўражаньне больш прадуктыўнай школы. А можа тут так сама мела значэньне іх скорая разлука, бо цяпер яны йшлі на станцыю, адкуль ён мусіць паехаць у сваю глуш.

— Што, брат, прыціх? — запытаў яго Турсэвіч: — чаго зажурыўся?

— Незаўсёды-ж і вясёлым быць, — адказаў Лабановіч: — ведаеш, брат, як пабачыў я тваю школу, твае заняткі, то мая школа ў параўнаньні з тваёю нікуды не гадзіцца.

— Ха-ха-ха! — засьмяяўся Турсэвіч: — ніколі твая школа ня будзе адставаць, раз ты ёю так моцна цікавішся й прыймаеш блізка да сэрца. Гэта ў цябе яшчэ з няпрывычкі, з першага году. А я праконан, што твая школа шмат лепш стаіць за многія тут школы.

— Што я табе хацеў сказаць, — прамовіў Лабановіч: — давай вясною, як скончацца нашы заняткі ў школах, пойдзем паходзім па Беларусі, азнаёмімся з ёю бліжай. А свае назіраньні запішам, зьбяром багаты матар'ял. Прыцягнем яшчэ ў сваю кампанію якога-небудзь фатографа, зьнімкаў цікавых наробім... Апрача сьмеху... Гэты плян, разумеецца, распрацаваць трэба. Я толькі думку падаю.

— А што ты думаеш?- Гэта было-б цікава. Аб гэтым, брат, трэба падумаць сур'ёзна, яй-права!

— Ты ведаеш, — з жарам падхапіў Лабановіч, пачуўшы падтрыманьне сябра, — гэта была-б цікавейшая рэч! Мы-б абышлі шмат школ, бліжай пазнаёміліся-б з настаўніцтвам, абудзілі-б цікавасьць да свайго краю. А самае важнае — мы раскатурхалі-б соннае балота нашага настаўніцтва, бо жыць так, як жывём мы, адарваныя адзін ад аднаго, жыць бяз жывой ідэі, ведаць адну толькі цесную школу й траціць час на карты й папойкі, што звычайна робіць наш брат, так жыць ня можна, бо для гэтага трэба наўперад задушыць у сабе голас сумленьня, голас доўгу перад народам.

— Вучыцца нам, брат, яшчэ трэба многа, — зазначыў Турсэвіч: — я, напрыклад, думаю ў інстытут падавацца.

— І я чую, што трэба вучыцца, але сэрца маё ніяк не ляжыць да інстытуту. Бо што такое інстытут? Гэта тая-ж самая казарма-сэмінарыя, розьніца толькі ў тым, што інстытут канчаткова заб'е ўсё яшчэ больш-

менш жывое ў нашай душы, чаго не забіла сэмінарыя, і з настаўніка зробіць сухота кашчэя-чыноўніка.

Лабановіч у глыбі душы пачуў нейкую няпрыязьнь да сябра, бо, як яму паказалася, Турсэвіч штось задумаў, і яго погляды нязгодны з тымі поглядамі, у якіх, як увесь час лічыў Лабановіч, яны згаджаюцца.

І ўжо да самае станцыі сябры йшлі моўчкі, замкнёныя ў сабе самых.

Разьвіталіся яны сардэчна.

— Не забывай-жа мяне,—сказаў на разьвітаньне Турсэвіч.

— Цяпер, брат, твая чарга даведацца свайго старога месца й старога прыяцеля, — адказаў Лабановіч.

XVII.

— Ну, як-жа вам, панічок, гасьцілася? — пытала бабка Лабановіча.

— Ой, бабка, добра гасьцілася! „Было шчо піты й есты, але прынукі ны было“,— адказаў настаўнік на паляшуцкі лад.

— У мяне, панічок, капуста ад абеду засталася, можа вы „хлясанулі-б“ крыху?

— Не, бабка: есьці я не хачу.

— То, мусіць, вас той паніч добра частаваў?

— А як-жа, бабка! Дзякаваць богу, пачаставаў на славу.

— Ну, то й добра, панічок!

Да бабкі хтось прыйшоў. Яна зараз-жа вышла ў кухню, а Лабановіч сеў пераглядаць вучнёўскія цятрадзі. Перагледзіўшы, палажыў іх на месца й колькі разоў прайшоўся па пакоіку. Усе гэтыя часы ён чуў, што яму як-бы чагось не стае. Чаго? рэч вядомая: яму трэба пабачыць панну Ядвісю. Не: гэта ня так. Яму проста хочацца пабачыць яе. Якая-ж тут патрэба? Хіба ён мае сказаць ёй што?.. А чаму-ж і ня мае? Ці-ж гэта ня была-б праўда, каб ён прыйшоў і сказаў да яе: „Я прышоў да цябе, бо хачу бачыць цябе, хачу чуць твой голас: ён гучыць для мяне, як вясна; хачу пачуць твой сьмех, бо ён, як промень сонца,

асьвятлае мне душу. Я прышоў да цябе, бо к табе прывяло мяне сэрца".

„Не, дудкі, брат: ты гэтага не пасьмееш сказаць ёй. Так можа сказаць Сухавараў, бо ў яго словы не ад сэрца, і ні да чаго яны не абавязваюць яго",—думаў Лабановіч.

„Чым меней думаць, тым лепей. Проста захацеў пайсьці й пайду".

Мінуту ці дзьве счакаўшы, Лабановіч хутка перакінуўся на двор пана падлоўчага цераз нявысокі плот, які адгараджаў двор школы ад двара падлоўчага, і пастукаў у дзьверы. Ніхто ня йшоў адчыняць. Або не пачулі стуку, або ня было дома.

Ён пастукаў мацней.

Зараз-жа пачуліся чыесь крокі.

Дзьверы бразнулі й адчыніліся.

— Ёсьць хто дома? — спытаў настаўнік служанку пана падлоўчага.

— Пан з паняю паехалі ў Х., дома паненкі й Чэсь.

— Проша, проша! — падбегла Габрынька й папрасіла Лабановіча заходзіць далей.

Маленькая, жвавая смуглянка, здавалася, была вельмі рада госьцю. Жывыя й бойкія вочкі яе так і сьвяціліся радасьцю.

— Калі ласка, проша да пакою!

Габрынька ўзяла лямпу й павяла госьця ў прасторны пакой.

— Сядайце, калі ласка.

— Я, можа, ня ў час зайшоў да вас і пашкодзіў вам у рабоце? — запытаўся Лабановіч.

— Барані божа! Якая-ж у нас работа?.. Вы так рэдка да нас заходзіце...

— Што маю права часамі й спыніць вашу работу, асабліва, калі яна няпрыемна?

— Работы, пане настаўніку, ніколі не перараробіш.

— Гэта праўда.

— Ці ня можна ведаць, якая праўда? — вясёлым маладым голасам прамовіла панна Ядвіся, падыходзячы да настаўніка.

— Добры вечар, пане Лабановіч!

Ядвіся падала руку і ўскінула на настаўніка свае

чыстыя цёмныя вочы й затрымала на ім свой погляд, як-бы штось чытаючы на яго твары.

— Што-ж гэта вас ня відаць нідзе? — прамовіла яна: — і да нас не заходзіце.

— Каб я да вас часта заходзіў, то я напэўна не замеціў-бы, як вы пахарашэлі, — сьмяючыся адказаў Лабановіч.

Панна Ядвіся на міг апусьціла вочы.

— Цяпер я вас разумею, — сказала яна: — вы чакалі, покі я не пахарашэю, бо такою, якою вы бачылі мяне першыя разы, вам няпрыемна было бачыць? Праўда?

— А панна Габрыня за гэты час пастарэла, — не адказваючы на пытаньне панны Ядвісі, сказаў Лабановіч.

— Ну, што гэта вы! як-бы раней намовіліся,—запратэставала маленькая Габрынка: — і татка называе мяне старэнькаю й вы тое самае кажаце.

— А вы мне не адказалі, — стаяла на сваім Ядвіся: — я ад вас не адступлюся, покі вы не адкажаце мне.

— Ну, то ў такім разе я ніколі не адкажу вам, бо мне будзе вельмі цяжка, калі вы адступіцеся ад мяне.

Панна Ядвіся прыкінулася ўсерджанай і нецярпліва тупнула.

— З вамі ніяк ня можна да праўды дайсьці. А вось-жа я адступлюся: хачу паглядзець, як вам будзе цяжка.

Панна Ядвіся адышлася й села на канапу.

Лабановіч адышоўся ў цёмны куток пакою.

— Куды-ж вы схаваліся? —спыталася Габрынька.

— Я не хачу, каб ваша сястра бачыла, як мне цяжка.

Паненкі заліліся вясёлым сьмехам.

Панна Ядвіся зьняла з лямпы абажур і падышла да Лабановіча.

— Пакажэце, як вам цяжка?

— А цяпер мне зусім лёгка! — сьмяяўся Лабановіч

— У вас сем пятніц на тыдні! — сказала Ядвіся й папрасіла яго бліжай да лямпы.

Настаўнік і паненкі селі каля стала.

— Дзе-ж вы былі й каго вы бачылі за гэты час, покі мы тут старэлі й харашэлі?—ня вытрывала панна Ядвіся, каб не засьмяяцца.

Лабановіч пазіраў на яе вясёлы й дапраўды пахарашэўшы твар, на гэтыя тонкія, прыгожа скругленыя бровы, і яму было прыемна ў кампаніі гэтых дзьвюх мілых дзяўчатак.

— Перш-на-перш прашу прабачэньня, што не перадаў вам паклонаў ад Сухаварава й ад Турсэвіча.

— Ну, як жыве пан Турсэвіч?

— А чаму вы наўперад не запыталіся, як жыве Сухавараў? — запытаў Лабановіч і бачліва паглядзеў на Ядвісю.

Ядвіся й Габрыня пераглянуліся, усьміхнуўшыся. Як відаць, у іх была гутарка аб Сухавараву, і яны знайшлі ў ім нешта такое, з чаго яны сьмяяліся.

— Вы ня чулі, як пан Сухавараў грае на гітары? — спытала Габрыня, ня вытрывала й залілася сьмехам. Ядвіся стрымлівалася, колькі разоў паглядаючы на настаўніка. А потым і яна засьмяялася ды такім заразьлівым сьмехам, што й Лабановіч сьмяяўся, гледзя на іх; навет і малы Чэсь, увесь час моўчкі седзячы каля печы, мусіў сьмяяцца.

— Калі дазволіце, я скажу прычыну вашага сьмеху.

Сёстры адразу перасталі сьмяяцца.

— Ну, скажэце! — разам прамовілі яны.

— У вас была гутарка аб Сухавараве. Вы зацікавіліся — які выгляд мелі-б губы пана Сухаварава ў той час, калі-б ён граў на гітары й сам ёй падпяваў-бы.

Ядвіся апусьціла галаву. Зірнуўшы на Габрыньку, яна не магла стрымацца ад сьмеху й дала яму поўную волю.

Лабановіч дагадаўся, што правільна зразумеў прычыну іх сьмеху.

— Што, праўда?

— Вы не аматар адгадваць,— адказала Ядвіся: — усё гэта вы самі выдумалі.

— Панна Габрыня напэўна скажа праўду.

Габрыня зірнула на Лабановіча, потым на Ядвісю. Дзяўчаты зноў засьмяяліся.

— Вы праўдзівы ці не? — нежадана запытала настаўніка Ядвіся.

— Чаму вы так пытаецеся? — зьдзівіўся крыху Лабановіч, пазіраючы ёй у вочы.

— Проста, мне цікава ведаць.

— Як-бы я вам ні адказаў, то ўсё роўна вы мне не паверыце.

— А чаму вы думаеце, што я вам не паверу?

— Каб вы мне паверылі, то я думаю, вы ня пыталіся-б у мяне аб праўдзівасьці.

— Але вы ня ведаеце, ці веру я вам, ці не; ня ведаеце, ці лічу вас праўдзівым. Мне проста хочацца ад вас самых пачуць, як вы думаеце пра сябе.

— Значыць, вы самі аба мне ўжо думалі?—усьміхнуўшысь, запытаў настаўнік.

Ядвіся крыху замяшалася, і чуць заметны румянец выступіў на яе шчочках.

— Калі вы спатыкаеце чалавека, то вы ня можаце аб ім не падумаць, — сур'ёзна прамовіла панна Ядвіся.

Лабановіч на хвілінку задумаўся.

— Прызнацца, я ніколі ня цікавіўся гэтым пытаньнем. Тут, на Палесьсі, дзе людзей сустракаеш мала, можа й задумаешся над кожным чалавекам, які ні пяройдзе перад тваімі вачыма. Але ў горадзе, дзе ня ўсьпяваеш больш-менш стала замеціць твар кожнага ўстрэчнага, я думаю, што гэта проста немагчыма. Можа дзе ў мазгох гэты працэс і выяўляецца, але ў нашым сузнаваньні ён праве й не адбіваецца.

— Я ў гарадох ня была, — адказала панна Ядвіся, крыху нахмурыўшыся.

— Ах, Ядвіська! што-ж гэта мы: і не падзякавалі пану настаўніку за кнігі.

— Выбачайце, я й забылася. Вельмі дзякую вам, — прамовіла Ядвіся.

— А вы ўжо прачыталі іх?

— Даўно ўжо прачыталі, — адказалі дзяўчаты.

— Я вам яшчэ прынясу, калі яны вам спадабаліся.

Служанка прынесла самавар. Селі піць чай.

— Ну, а як-жа спадабаліся вам кнігі? — пытаў Лабановіч паненак за чаем.

— Вельмі цікавыя кнігі! — сказала Габрынька: — мы іх чыталі цэлымі вечарамі.

— Ці гэта ўсё была праўда, што там напісана?— спытала Ядвіся.

— Кожнае, самае праўдзівае апавяданьне, разумеецца, ня ёсьць фатаграфія, але ў яго аснове ляжыць праўда. І кожная звычайная зьява жыцьця, калі ахінуць яе ў прыгожую форму і асьвятліць яе больш-менш яскрава тым ці іншым сьветаглядам і пры гэтым умець яшчэ вызначыць тыя, часта незаметныя, пружыны выяўленьня нашае душы, што звычайна няўлоўліваюцца нашым вокам,—можа быць тэмаю для вельмі цікавага апавяданьня. Хоць-бы ўзяць для прыкладу вас. Можна-б было — каб знайшоўся такі, разумеецца, мастак — цікава напісаць, як у глухім Палесьсі гадаваліся й расьлі дзьве красуні-сястры. Гэтыя дзяўчаткі хочуць вырвацца на шырокі прастор жыцьця, бо іх забівае й губіць гнілое паветра палескіх балот і гразь розных падонкаў культуры. Вось вам аснова апавяданьня, драмы й чаго хочаце. А ўжо справа самога пісьменьніка дадаць тыя ці іншыя завязкі, узяць той ці другі тон, гледзячы на яго здольнасьці... Для яго тут расчыняюцца шырокія магчымасьці.

— Хоць-бы ўжо вы не сьмяяліся з нас, пане Лабановіч, — засмучона адказала панна Ядвіся.

Лабановіч зьвярнуў увагу, што ён закрануў нейкія балючыя струны панны Ядвісі.

— А вы ўзялі-б дый напісалі-б аповесьць а двух сёстрах, — сказала хітра Габрыня: — напісалі-б, што ў іх быў стары сабака Нэгрусь, у якога заўсёды цяклі з рота сьліны...

Габрыня не магла гаварыць далей з за сьмеху. Гэты сьмех перайшоў і на Ядвісю й Лабановіча, бо гэты Нэгрусь лічыў сваёю патрэбаю заўсёды набрахаць на яго й наогул быў сьмешнаю псінаю.

— А я вам чагось не сказала, — гаварыла Ядвіся на разьвітаньні настаўніку.

— Ну, скажэце!

— Не: скажу другім разам.

XVIII.

Гэты вечар прайшоў вельмі скора.

У тую мінуту, калі Лабановіч вярнуўся ад пана падлоўчага, гадзіньнік як раз зьбіраўся выбіваць час. Пашумеўшы і паскрыпеўшы, колькі яму было трэба, ён прабіў роўна поўнач. Настаўнік запаліў лямпу, узяў кнігу: ён меў звычай чытаць перад тым, як заснуць. Але з кожнага радка кнігі на яго пазірала панна Ядвіся, і чытаў ён зусім мэханічна, нічога не разумеючы з таго, што ён чытае. Ён проста перавадзіў вочы з радка на радок, ад слова на слова, а думаў пра Ядвісю.

— Не: з гэтага чытаньня нічога ня выходзіць,— ахамянуўшыся, зазначыў сабе Лабановіч.

Ён закрыў кнігу і колькі мінут ляжаў нярухліва. Сьперша ён чуў, як нейкае здаволеньне прыемна запаўняе яго ўсяго, бо ў гэты вечар ён прымеціў, што панна Ядвіся ім вельмі цікавіцца. Яе круглыя цёмныя вочы затрымліваліся на ім часта і доўга, то радасныя, ясна-спакойныя, то крыху як-бы засмучоныя, і глыбока западалі яму у самае сэрца і хвалявалі яго. Ўсе словы і выразы яго ў гэты вечар цяпер прыймалі асобнае значэньне, здаваліся многазначнымі і яшчэ яскравей выяўлялі вобраз гэтае дзяўчыны і яшчэ з большаю сілаю захаплялі маладога настаўніка...

Але і другая думка зараз-жа зачала сваю работу ў яго галаве і як-бы клікала яго паглядзець на гэту справу крыху йначай. Калі гэта справа стаіць так, калі гэта яшчэ ня зусім расьцьвеўшая краска палюбіць яго з усею сілаю першага каханьня і даверыць яму сваё сэрца і моладасьць і ўсё сваё жыцьцё, то тагды што? І перад ім пачалі вырысоўвацца другія вобразы, і думкі яго пашлі ў другім кірунку. Няўжо-ж у яго хваціць адвагі зьвязаць яе долю з доляю малазаметнага настаўніка ў гэтай глушы і тым самым адсеч сабе дарогі да далейшага дасяганьня тых мэтаў, якія меў ён на ўвазе? Яго цягнула вольная праца ў гэтых невядомых яму прасторах людзкога жыцьця, яму хацелася пашырыць свой кругагляд, набыць тых знаньняў, якіх

яму так бракавала. Яго наагул захапляла і вабіла гэта жыцьцё з яго прынаднымі малюнкамі і таемнымі чарамі. І вось на гэтай дарозе ўжо ўстала адна перашкода... Але ці так гэта? Чаму перашкода? Ці ня ёсьць гэта адна з тых прыгодаў жыцьця, якая аздабляе гэта жыцьцё? Ня ўсе зьявы жыцьця вымагаюць такога падыходу, бо тагды яны страчваюць сваё харартво, сваю цэльнасьць і вартасьць. Да іх трэба падыходзіць проста, беспасрэдна. Каб так разважала пчала, то яна можа і не затрымалася-б каля краскі. Не заўсёды можна разважаць над пытаньнямі: а што з гэтага выйдзе? чым яно скончыцца? І ці ня ёсьць ува ўсіх гэтых прыгодах адзнакаў нейкага закону жыцьця, агульнага і асабістага, які пільна стаіць на варце яго інтарэсаў і строга сачыць за тым, каб не парушалася яго роўнаважнасьць?

Гэтыя думкі крыху закалыхалі і заспакоілі настаўніка, а вобраз панны Ядвісі так і стаяў у яго ваччу, як-бы сьмяючыся над яго разважаньнямі.

Ад свае бабкі-старожкі Лабановіч з большага ведаў сямейнае жыцьцё пана падлоўчага.

— Добрая душа гэта паненка, — казала бабка і ўздыхала: — уся ў матку пашла... Ня даў ёй бог яшчэ пажыць трошкі, дзетак падгадаваць.

— Чаго-ж яна, бабка, так рана памерла? — пытаў бабку настаўнік.

— Памерла, панічок... На ўсё воля божжа.

І панізіўшы голас, як-бы баючыся, каб яе хто не пачуў, бабка казала:

— Ой, панічыку, цяжка ёй жылося з панам! Біў яе пан! Ды як яшчэ біў! У нябожчыцы пані былі пышныя валасы. Як распусьціць, бывала, чорныя косы, дык чуць не да долу валасы зьвісалі... Ой, была жанчына, няхай са сьвятымі сапачывае яе душачка! Сама я, панічыку, бачыла, як біў яе раз пан. Узяў яе за косы, яшчэ на руку накруціў і вёў праз двор у пакоі. А што ён там рабіў ужо ў пакоі, то людзі таго ня бачылі.

— За вошта-ж ён біў яе?

— Ой, панічыку, натура ў пана цяжкая! Ой, цяжкая натура! Калі ўжо ссунуцца бровы і вусы абвісь-

нуць, ну, тагды дабра не спадзявайся. Як-бы на яго што надыдзе. А так чалавек ён ня кепскі. І пагаварыць любіць, і пашуткуе, і пасьмяецца. Папросіш чаго, ніколі не адмовіць. І ведаеце, панічок: часта бедная пані па хатах хавалася, калі ўзбурыцца пан. А дзеці прыціхнуць, бы тыя пташкі ў гнязьдзе, калі над імі каршун пралятае... Ня даў бог долі беднай пані. Старшай паненцы тагды толькі дзесяты гадок пайшоў. А бяз маткі, панічок, самі ведаеце, цяжка жыці. Праз год жаніўся пан другі раз. Добрая пані, што казаць, панічок, але для дзяцей — ня родная матка.

Такія вынікі сямейнага жыцьця балюча аклікаліся на дзецях, асабліва на мяккай натуры панны Ядвісі, але яна была дзяўчына сукрытая, мела характар замкнёны і ня жалілася на сваю долю. Ды й каму было тут жаліцца? І смутак дзяцінства яна глыбока затаіла ў сваім сэрцы, каб аб ім навет не дагадваліся людзі, бо пры ўсей мяккасьці свае натуры панна Ядвіся была гордая дзяўчына. І толькі на адзіноце з сабою давала яна волю сваім невясёлым думкам. Аб чым тагды думала яна? А пэўна былі ў яе тыя-ж думкі, якія бываюць і ў нявольніка за мураванымі сьцянамі, якому так прынадна ўсьміхаецца воля. Розьніца толькі ў тым, што гэта воля ўжо добра вядома яму, тагды як жыцьцё за межамі гэтых панурых лясоў і зацятых у сваім выразу балот Палесься было для Ядвісі яшчэ ня зусім ясным і, стала быць, яшчэ больш парывальным і прыгожым.

Але як бы там ні было, панна Ядвіся часамі забягала на колькі мінут да старой Мар'і, не за тым, каб паскардзіцца на свой смутак, а проста пагутарыць з ёю. Забягала яна ў тыя часы, калі Лабановіч быў на лекцыях, і то ўкрадкам, з усімі перасьцярогамі, каб не спаткацца з настаўнікам. Бабка была кабеціна добрая, чулася на чужое гора і ўмела знайсьці тыя простыя жывыя словы, што йшлі да душы, гаілі і заспакоівалі яе. Гэтыя забачэньні іх доўгі час адбываліся цішком ад настаўніка, і бабка, як ні была яна гаворкая, ніколі не казала аб гэтым „панічу", хоць яна так сама была моцна аддана яму.

Што-ж цягнула панну Ядвісю да гэтае простае

кабеціны? Трэба сказаць, што старая паляшучка была бабка добрая, спагадная простым і сваім сэрцам разумела яна, чаго бракавала маладой дзяўчыне, так рана страціўшай родную матку. Водгук на чужое гора жыў у яе сэрцы, бо й сама яна многа зазнала гэтага гора на сваім вяку, рана астаўшыся ўдавою з малымі дзецьмі. І трэба наогул зазначыць, што ніхто, як простая сялянская душа, не патрапіць так знайсьці тыя добрыя словы і выразы, што так гаюча йдуць да другой душы, каб уцішыць і запакоіць яе раны. Скуль-жа бяруцца гэтыя сілы, гэтыя ўласьцівасьці іх душы? Напэўна з гэтых крыніцаў свайго гора і цяжкага змаганьня з жыцьцём за свае людзкія правы, з гэтай цэльнасьці наіўнай веры ў справядлівасьць расплаты на тым сьвеце за ўсе пакуты на зямлі.

З другога боку, Ядвісе было цікава паслухаць, як вёў сваю работу ў школе настаўнік, як ён часамі пакрыкваў на вучняў, сярдуючы на іх няцямлівасьць або ня ў меру падняты шум, каб потым задзівіць яго пераказамі таго, што рабіў ён у школе і як вёў сябе з вучнямі. А тонкая сьцяна між кухняю і школаю пазваляла чуць усё, што рабілася ў школе. Ядвіся часта прыпыняла гутору са старожкаю і прыслухівалася. Як толькі канчалася лекцыя, і школа адразу ўздыхала вальней сваім шумам, Ядвіся, даўшы бабцы знак маўчаць, як спуджаная дзікая пташка, кідалася ў дзьверы і зьнікала між будынін свайго двара, адкуль часта чуўся яе малады сакавіты голас і звонкая песьня. А бабка, гледзячы ёй у сьлед, сама сабе ківала галавою і сьмяялася доўгім ціхім сьмехам.

— Сьмешная, вясёлая паненка! — зазначала сабе бабка.

Апавяданьне бабкі аб дому пана падлоўчага рабіла моцнае ўражаньне на маладога настаўніка. Вобраз гэтай пані з чорнымі пышнымі валасамі жыва рысаваўся ў яго ўяўленьні, а цікавая думка імкнулася ўнікнуць ва ўсе схованыя пружыны гэтае драмы чалавечай душы. Гэта трагэдыя людзкога жыцьця авявала і вобраз панны Ядвісі ў нейкую няясную заслону тайнасьці цёмнай палескай глушы. І сама гэта глуш усё выяўней прыймала свой асабісты воблік, як нешта

само сябе здавальняючае і істнуючае сваім ўласным жыцьцём, таемна пераплятаючыся і лучачыся з людзкім лёсам.

Астаючыся на адзіноце з самым сабою, Лабановіч часта думаў аб Ядвісе. Ён навет размаўляў з ёю ў сваіх думках. І гэта размова была такая простая, цікавая, бо яна ішла ад сэрца! Ядвіся так міла і крыху хітравата пазірала на яго і сьмяялася. Яму самому рабілася так добра і ціха на душы ад гэтае размовы. Ён чуў, што нешта добрае, прыемнае ўліваецца ў яго душу і грэе яму сэрца.

Але пры спатканьню з Ядвісяю ён ніколі ня выказваў таго, што гаварыў ёй без яе. Ні-то сарамяжлівасьць яшчэ чыстага сэрца, ні-то нейкая асьцярога стрымлівала яго, каб выказаць ёй усё, што было на сэрцы.

XIX.

У скорым часе посьле таго, як Лабановіч вярнуўся ад Турсэвіча, да яго прыехаў Саханюк. Лабановіч быў моцна зьдзіўлен, угледзіўшы на парозе свае школы высокую сухарлявую фігуру хатоўскага настаўніка. Перш-на-перш ніяк не чакаў яго ў госьці, асабліва ў будны дзень.

— Зд'ястуйце!—прамовіў Саханюк, пры чым яго губы і вочы сьмяяліся вясёлым сьмехам.

— Што, не чакалі мяне? — спытаў ен, павітаўшыся з калегаю.

— Ніяк не чакаў, — зьдзіўлёна адказаў Лабановіч: — ну, тым прыемней бачыць вас тут. Заходзьце-ж, калі ласка, у кватэру, а я зараз канчаю лекцыю і пушчу хлопцаў на абед... А можа вам цікава пазнаёміцца з маею школаю, то будзьце ласкавы.

Саханюк больш з далікатнасьці прайшоўся між вучнёўскіх лавак, заглядаючы на грыфелевыя дошкі і на цятрадзі вучняў, а потым прыпыніўся каля шафы з кнігамі і слухаў, як калега вёў работу і якія адказы давалі вучні.

Лабановіч стараўся не скасавацца перад Саханюком і паказаць сваю школу з найлепшага боку. За-

пытаньні адно за другім так і сыпаліся да вучняў, а сьледам за гэтымі пытаньнямі выклікаліся вучні. Вучні давалі досыць добрыя адказы.

— Можа паэкзамінуеце маіх вучняў?—спытаў Лабановіч Саханюка.

Саханюк махнуў рукою, даючы гэтым знаць, што ён ня мае ніякіх запытаньняў.

— Схавайце кнігі! — зьвярнуўся Лабановіч да вучняў.

Дзеці борзда пахавалі кнігі і дошкі.

— Малітву!

Школа хорам прасьпявала малітву прад абедам. З шумам рынуліся дзеці на вуліцу і запоўнілі яе сваімі звонкімі галасамі.

— Ну, як вам падабаецца мая школа?

— А нічога, добра! Добра!.. Вы, відаць, многа працуеце?

— Працаваць-то прыходзіцца. Толькі мне ўсё здаецца, што ў маёй працы чагось не стае і што я раблю ня так, як трэба.

Настаўнікі вайшлі ў пакойчык.

— Э, плюньце вы на гэта,—прамовіў Саханюк: — навучылі чытаць, пісаць і задачы разьвязваць і — шабаш! Вы думаеце мэдаляў заслужыце? Або сьвет гэтым перавернеце? Інспэктар найдзе, да чаго прычапіцца. Ну, у самым лепшым выпадку падзяку напіша, а дырэкцыя вам дзесяць рублёў вышле. Але сваё здароўе даражэй.

— А як вы сваю школу пакінулі?

— А дзе яна дзенецца? У лес не пабяжыць, — адказаў сьмяючыся Саханюк.

„Відаць, брат, ты ня так сюды прыехаў“,—падумаў Лабановіч.

— Мусіць, у вас нейкая важная справа, калі так. Можа часамі ў сваты прыехалі да каго? — мяняючы тон размовы, жартліва запытаў яго Лабановіч.

— А што-ж? Сватайце. Гуляць будзем.

— Дык бачыце, я кепскі сват. Каб часамі з-за дзяўчыны не пасварыліся.

— Каб з-за дзяўчыны ды яшчэ сварыцца! Ці мала гэтага дабра на сьвеце? Хваціць на наш век!.. Паміж іншым, вамі цікавіцца адна паненка.

— Паненка? Якая?

— Такая, што ўсё аддай — і мала!

— Ну, хто-ж такая?

— Кажа: хацела-б пазнаёміцца з цельшынскім настаўнікам.

— Можа завітанская чараўніца?

— Яна, калега, яна! Як гэта вы адгадалі?

— А ў мяне бабка — знахарка; я ў яе лекцыі па знахарству бяру.

— А ўсё-ж такі цікава, чаму вы дагадаліся, што гэта яна?

— А вельмі проста: усе кавалеры — сем пар відных і сем пар нявідных і вы ў тым ліку—закахаліся ў панну Людмілу. У яе аж галава закружылася, ад радасьці і дух заняўся. Але яе засмучае адно: чаму ня ўсе кавалеры нясуць падатак яе хараству? Я, калі хочаце, той гарбач у казцы: „Царэўна-чырвоная краска“, які не пакланіўся гэтай царэўне. І ня буду ёй кланяцца.

— Вось вы які! — сказаў Саханюк і засьмяяўся.

— А што-ж вы думалі!

— І не пазнаёміцеся з ёю?

— Ва ўсякім разе сам да яе не пайду.

— Чаму?

— Проста не пайду і ўсё.

Саханюк гаварыў, часамі сьмяяўся, але Лабановічу здавалася, што чагосьці самага глаўнага яго калега ня кажа, бо ня можа быць, каб ён прыехаў сюды толькі дзеля таго, каб сказаць, што дачка каморніка хоча пазнаёміцца з цельшынскім настаўнікам.

— Выбачайце: я зараз вярнуся.

Лабановіч выбег у кухню.

— На табе, бабка, пяцьдзесятку, прынясі гарэлкі.

— Вы яго, панічок, частаваці-меце? — шэпатам спытала бабка.

— А што?

— Ня варта, панічыку!

— Чаму?

— Гэта-ж ён, панічок, прыехаў гарцы зьбіраць!

— Якія гарцы?

— Ссыпку з нашага вобчаства на школу!

— Каму ссыпку?

— Сабе, панічыку

Бабка, гаворачы гэта, аж сіпала ад нейкага абурэньня.

Лабановіч пазіраў на яе і дзівіўся. Уся гэта справа для яго была незразумелаю, хоць яна ў значнай меры пралівала асьвятленьне на прыезд Саханюка.

— Ну, бабка, прынясі гарэлі: вып'ем, тагды можа да сэнсу прыдзем.

Бабка сярдзіта накінула на сябе сьвітку, моцна стукнула дзьвярмі і пакіравалася да Лявона Секача.

Лабановіч вярнуўся да госьця. Яшчэ нічога не разумеючы, ён зірнуў на Саханюка.

— Ведаеце, што кажа мая бабка: быццам вы прыехалі зьбіраць нейкую ссыпку. Што вы на гэта скажаце?

Саханюк апусьціў вочы, пачуўшы як-бы нейкую нялоўкасьць, а потым ускінуў іх на калегу.

— Так, мне належыць ссыпка ад вашага сяла, — прамовіў ён спакойна.

— Вы не жартуеце? — зьдзівіўся Лабановіч.

— Не, кажу зусім сур'ёзна.

— Ха-ха-ха! — Лабановіч так і паехаў ад сьмеху. Саханюк пазіраў на калегу так сама усьміхаючыся.

— Што вы знаходзіце тут сьмешнага? — спытаў ён.

— Ну, як-жа не сьмяяцца? Вы прыехалі да мяне адбіраць мой хлеб. Я буду вучыць, а вы толькі будзеце гарцы браць.

— Чакайце, — загарачыўся Саханюк: — на валасным сходзе была зроблена пастанова, каб на хатаўскую школу давалі ссыпку. Ад вашага сяла мне належыць дванаццаць пудоў трыццаць фунтаў жыта. Ну? Я і маю поўнае права ўзяць сваё.

— Выбачайце. А калі была зроблена такая пастанова? Напэўна тагды, калі Цельшына ня мела свае школы? А раз гэта школа цяпер ёсьць, то было-б, па меншай меры, сьмешна браць ссыпку ад свае

школы і даваць у чужую. І наогул гэта справа такая простая і відочная, што і дзіця зразумее ўсю недарэчнасьць вашага дамаганьня.

Саханюк ніколечкі не пакрыўдзіўся.

— Я грунтуюся на цыркуляру дырэкцыі народных вучылішч, які зазначае, што раз была пастанова валаснога сходу даваць ссыпку, то грамадзянства ня мае права яе адабраць. Вось чаму я і прыехаў забраць гэту ссыпку.

— Але вы яе не атрымаеце.

— Вазьму!

— Не, ня возьмеце!

Колькі хвілін Лабановіч узіраўся ў Саханюка. Саханюк так сама глядзеў на калегу. У яго жаўтаватых вачох блукаў нявінны сьмех.

— Ведаеце што, — прамовіў Лабановіч:—мне не шкада гэтае ссыпкі, бог з ёю; але калі ўжо пашло на рызыку, то магу вас ня толькі запэўніць, але і пераапэўніць, што вы адгэтуль ня возьмеце ні аднюсенькага зернятка.

— Ну, пабачым, — сказаў Саханюк.

— Нічога вы не пабачыце!

У самы разгар іх спрэчкі скрыпнулі дзьверы з кухні. Старожка прасунула галаву.

— Вось, панічыку, вам грошы: нідзе не дастала! Была і ў Лявона і ў Губаровых — няма.

— Ну, то давай будзем абедаць.

Саханюк адмовіўся абедаць. Ён прыехаў сюды з Дубейкам і ўмовіўся з ім па дарозе заехаць на пачастунак. Куды, Саханюк не сказаў. Цяпер-жа ён мусіць ехаць, бо Дубейка ў старасты яго напэўна ўжо чакае.

Саханюк разьвітаўся з калегаю, заклікаючы яго да сябе ў госьці.

— Дзякую, — сказаў Лабановіч, — але, калега, майце на ўвазе, што ссыпкі вы не атрымаеце.

— Буду судзіцца, — не адступаўся Саханюк: — вось прыеду і земскаму жалабу падам на вашага старасту.

Пад вечар таго-ж самага дня староста сабраў гарцы і прывёз іх Лабановічу.

— Што, панічок, звар'яцеў ён ці што? Як-то мы аддамо яму сваю ссыпку, калі ў нас ёсьць свой настаўнік!

У старасты быў зусім адміністрацыйны і начальніцкі выгляд і пачуцьцё выпаўненага доўгу перад школаю і настаўнікам.

— Хоць-бы ён пасароміўся, — абурліва гаварыла бабка: — як гэта можна забраць ссыпку з чужое школы?

Бабка была зацікаўлена ў гэтай ссыпцы, бо і ёй належыла некаторая частка гарцаў.

XX.

Панна Ядвіся была ў нязвычайна вясёлым настрою. Яна і малая Габрынька пойдуць заўтра на разьезд, сядуць на машыну і паедуць у госьці. У Гродзеншчыне ў іх былі сваякі, і татка пазволіў ім паехаць да іх нядзелі на дзьве пагасьцяваць. Габрынька кружылася каля мачыхі, жартавала, сьмяялася такім вясёлым дзіцячым сьмехам, што навет пераважна смутная і заклапочаная пані подлоўчая не магла захаваць свой звычайны настрой і так сама сьмяялася.

— Адстань, адстань: ты ўжо ня дзіця.

Пані падлоўчай, здавалася, было крыху нялоўка, што панна Габрынька так дурэе пры чужым чалавеку. А гэты чужы чалавек быў Лабановіч.

Але Габрынька не зварачала на гэта ўвагі. Яна выдумала кароценькі вершык і раз-по-раз дэклямавала яго сваёй мачысе:

„Мама та́ка сьлічна,
Сьлепа, дыхавічна.“

— От распуста, — ківала галавою пані падлоўчая, зварачаючыся да настаўніка.

— Я буду пісьменьніцай. Хачу напісаць аповесьць, як на Палесьсі жылі дзьве прыгожыя краскі-панны і што з гэтага вышла, — сьмяялася Габрынька.

— А што з гэтага вышла? — пацікавіўся Лабановіч.

— Вышла тое, чаго ніхто не спадзяваўся: гэтыя дзьве красуні пакахалі аднаго маладога паніча і кінуліся яму на шыю. А ён, бедны, пашоў з гора і ўтапіўся ў Целяшовым Дубе.

— Габрынька, устыдзься!—прамовіла пані падлоўчая.

А Габрынька ўся хадзіла ад сьмеху. Так сама смяялася і панна Ядвіся, крыху засароміўшыся такой непасрэднасьці, прастаты і сьмеласьці жартаў свае сястры.

— У вас, як бачно, ёсьць здольнасьці пісьменьніцы, сьмяяўся і Лабановіч: — але чаго-ж ён, гэты ваш паніч, тапіцца пашоў?

Габрынька хітра зірнула на сястру. Ядвіся, відочна, зацікавілася яе жартам і, сьмяючыся, адказала за сястру:

— Мусіць, той паніч пералякаўся свайго шчасьця.

І няма ведама чаго сёстры пераглядаліся і перасьмейваліся. Проста, ім было весела, іх цешыла, іх радавала гэта паездка, гэта зьмена ўражаньняў, новыя месцы, новыя знаёмствы.

Лабановіч пачуў нейкае засмучэньне. Скуль яно, ён ня ведаў і сам. Ці не з таго, што панна Ядвіся так радуецца? Як відаць, яе нішто не прымацоўвала тут, ніхто ня цікавіў, і яна з лёгкім сэрцам гатова была зьмяняць гэту глуш Палесься на кожнае новае месца, бо сэрца яе было вольна, а можа шукала другога сэрца, каб забіцца яму ў адзін тон? А можа гэта сэрца ўжо было там?

І пачуваньне адзіноты закралася ў душу настаўніка, бо ён тут — чужы і лішні. І сьмешны яму цяпер паказаліся тыя думкі, якія яшчэ так нядаўна цешылі яго маладое сэрца.

Пані падлоўчая вышла. У пакою засталіся адны дзяўчаты. Каля печы пад канапаю ляжаў стары Нэгрусь і зрэдка павільваў хвастом, калі каля яго прахадзіла панна Ядвіся.

— Я ні разу ня бачыў вас у такім добрым гумору, — сказаў да яе Лабановіч.—Вы сёньня так вясёлы, як ніколі.

— А вы хацелі-б, каб я плакала? — спытала яна.

— Не, я гэтага зусім не хацеў-бы. Але, як я замячаю, у вас тут няма нічога такога, аб чым вы маглі-б пажалець. І калі-б вам напаткалася такое здарэньне, што вы маглі-б ніколі сюды не варочацца, то вы і ніколечкі аб гэтым не пажалелі-б.

— О, не! — прамовіла панна Ядвіся.

На мінутку яна як-бы аб чымся задумалася. Твар яе стаў сур'ёзны. Але ў момант вока выраза яе перамянілася, у ваччу заблісkалі іскаркі сьмяшлівасьці і хітрасьці.

— О, не: вы памыляецеся! — сказала яна: — у мяне тут ёсьці нехта такі, каго мне вельмі цяжка пакінуць і аб кім вельмі не спакоіцца маё сэрца.

Лабановіч замёр у салодкім і разам трывожным чаканьні.

Панна Ядвіся акінула яго бачлівым поглядам. Яна раптоўна схапілася і пакірівалася да Нэгруся.

— Нэгрусь, мілы мой Нэгрусь! — сказала яна і лашчыла яго прытуліўшы да яго сваю шчаку: — мы разлучімся з табою на два тыдні!

— Тым прыемней будзе часіна спатканьня пасьля разлукі, — сказаў Лабановіч.

Ён устаў.

— Ну, жычу вам усяго найлепшага: шчасьліва заехаць, весела гуляць і лёгка перанесьці разлуку з тым, аб кім так непакоіцца ваша сэрца. Гаворачы гэта, Лабановіч чуў нейкую крыўду і як ні сіліўся захаваць яе, гэта крыўда вызначалася на яго твару.

— Куды-ж вы? спытала яго Ядвіся.

— У мяне, бачыце, ёсьць адна работа. Вам-жа трэба зьбірацца ў дарогу — ня буду вам замінаць... Бывайце здаровы!

Ядвіся нічога не сказала. Яна толькі вінавата і як-бы пужліва заглядала яму ў вочы. Можа яна каялася ў сваім апошнім, праўда грубаватым жарту, але прізнацца ў гэтым яна чамусь не хацела.

— А можа вы заўтра пройдзецеся з намі на разьезд? — спытала Лабановіча Габрынька.

— На што турбаваць пана настаўніка? — прамовіла Ядвіся: — татка заўсёды пасылае з намі лясніка Грыгора.

Што гэта: новая абраза, ці панна Ядвіся проста ня хоча яго кампаніі? А можа яна ня хоча мець сьведку свайго спатканьня з Сухапаравым?

Вясёлы настрой пакінуў панну Ядвісю, і яна сталася маўклівею, замкнёнаю ў сабе самой.

— Разумеецца, — сказаў Лабановіч:— паньне Ядвісе будзе шмат прыемней пайсьці ў кампаніі Грыгора і Нэгруся, які напэўна сам назавецца ў праважатыя.

Пачуўшы свае імя, Нэгрусь у здаваленьні колькі разоў вільнуў хвастом.

Лабановіч разьвітаўся і вышаў. На душы ў яго было цяжка і смутна. Ясна, што панна Ядвіся насьміхаецца з яго. А калі і зварачала на яго ўвагу, то толькі з тае прычыны, што тут — глуш, жывога чалавека няма. А ён, як неразумнае дзіця, ня бачыць нічога. Ён сам навадзіў на сябе прыемны туман самазманства, ён сам закалыхіваў сябе ружовымі думкамі і салодкім лятуценьнем. Ну, што-ж? Трэба глыбей увайсьці ў сябе самога і там трэба шукаць крыніц радасьці і здаровага пачуцьця. І трэба, наогул, узяць сябе ў рукі. Пара яму выкінуць усё гэта з галавы і сэрца, покі вобраз гэтае дзяўчыны яшчэ не засеў там на столькі глыбока, каб з ім было трудна змагацца. Няхай не падумае яна, што яму без яе сьвет зачынен.

Колькі разоў прайшоўся ён па свайму пакоіку.

„Не, — думаў ён: — гэтак далей жыць ня можна. Апрача школы і чыста асабістых інтарэсаў, ёсьць яшчэ і другія—чыста грамадзянскія абавязкі. Трэба бліжэй стаць да народа, прыгледзіцца, як ён жыве і чым ён жыве. Трэба пашырыць асадкі свае работы, трэба вынесьці гэту работу за межы чыста школьных пытаньняў.

Лабановіч пакіраваўся ў школу, падышоў да кніжнае шафы. На аднэй палічцы стаяла колькі дзесяткаў тоненькіх кніжачак спэцыяльна для народа. Выданьні гэтыя былі шчупленькія і наогул пустыя. Тут пераважна былі кніжачкі, выданыя рознымі камітэтамі і гурткамі цьвярозасьці або сінодскія выданьні. Разглядзіўшы гэту кніжніцу, Лабановіч нічога не знайшоў у ёй цікавага, асабліва для тутэйшага грамадзянства, і рашыў выбраць больш цікавую на яго погляд тэму

для гутаркі з паляшукамі. Аб чым-жа гутарыць? Трэба зьвярнуць увагу на становішча сялянскага пабыту, паказаць сялянам, як жывуць другія людзі і як яны дайшлі да лепшага стану жыцьця.

Лабановіч усё больш і больш захопліваўся сваею тэмаю. У яго галаве складаўся плян прамовы і вынікалі ў яго ўзнаваньні ўсё новыя і новыя факты.

Ён зачыніў шафу, вайшоў у свой пакоік і сеў за стол, каб зрабіць накід пляну свае прамовы.

На гэты час вайшла бабка.

— А вы, панічок, усё пішаце.

— Пішу, бабка.

— А ці чулі вы, панічыку, што Курульчука перамяшчаюць ад нас?

— Перамяшчаюць? — спытаў Лабановіч:—чаму-ж яго перамяшчаюць?

Лабановіч задумаўся. Яму стала чагось шкода. Нейкая адзінота ахапіла яго, і гэты цесны краявід, здавалася, яшчэ звузіўся і стаў больш цесны.

— Нелады ў іх з дарожным майстрам, — тлумачыла старожка прычыну выезду Курульчука.

XXI.

Прайшоў нейкі час.

На працягу гэтага часу малады настаўнік шмат пераўжыў, перадумаў. Цэлыя вечары праседжваў ён у сялянскіх хатах, прыглядаючыся да жыцьця паляшукоў. Яго тут прыймалі і спатыкалі прыветна, з ахвотаю падтрымлівалі гутарку аб розных справах. Але гэтыя гутаркі не выхадзілі за межы тых пытаньняў, якія закранаў сам настаўнік, бо паляшукі — людзі паважныя, сталыя, асьцярожныя, не адразу і ня кожнаму расчыняюць сваю душу, бо ўжо, мусіць, сама гэта прырода Палесься палажыла на іх сваю адзнаку. Бясконцыя балоты вучылі іх мудраму разважаньню, мора лясоў выхоўвала ў іх засьцярогу, бо так лёгка тут напаткаць небясьпеку: на зьвера натрапіць, згубіць дарогу, або папасьціся ў рукі сярдзітым лясьніком графа Патоцкага. І толькі выпадкова ўдавалася тут пачуць якое-небудзь няўмысьля ўроненае сакавітае слова, прыказку або ці-

каваe параўнаньне. А гэтыя старыя, аздобленыя сівізною, маршчынамі і пачэснымі лысінамі дзяды, жывыя летапісы цельшынскае гісторыі на працягу многіх дзесяткаў гадоў, да душы падабаліся Лабановічу. Гэта былі тыя слупы, тыя падмуркі, на якіх трымаліся традыцыі сялянскае старажытнасьці, яе пабыт і навучальнасьць. Гэта былі самавукі-астраномы, гадальнікі розных прыгод жыцьця. Яны ведалі, у які дзень, у якую навет часіну трэба выяжджаць з сахою на поле, пры якіх умовах трэба сеяць тую ці іншую збажыну. Ім досыць пабачыць першы вырай жураўлёў, каб сказаць, які будзе авёс. У залежнасьці ад вышыні іх лёту знаходзіўся і рост аўса: высока ляціць вырай — высокі вырасьце і авёс. Кожны такі дзед меў свой асаблівы, выразны твар.

Вось хоць-бы гэты дзед Мікіта. Сівы, як голуб. Востры пагляд, калючыя вочы, гатовыя пранізаць. Старасьць прыгнула яго крэпкі стан і кінула на твар яго і на высокі лоб цэлую сетку маршчын. Але што за дока быў дзед Мікіта ў маладыя годы! І ня было ў сяле роўнага яму. Такія штукі выкідаў дзед Мікіта, на якія цяпер ніхто не патрапіць, бо хіба цяпер такі народ? Ды што маладыя годы!? Навет і цяпер, ня гледзячы на свае восемдзесят гадоў, дзед Мікіта за пояс маладога заткне. Вось толькі няхай падгуляе, няхай ачнецца ў ім яго маладая бунтоўная кроў, — ня выцярпіць, прасуне рукі ў каменьні-жорнавікі і пойдзе з гэтымі каменьнямі, як з лёгкімі кацёлкамі, у прысядкі па хаце. І цяпер яшчэ баяцца дзеда Мікіты, бо Мікіта — знахар-чараўнік, хоць знахарствам ён не займаецца, але калі ўгневіць хто дзеда Мікіту, тагды пазнае ён сілу дзедавых чараў. Мікіта — чалавек нялюдзімы, у дзень яго бадай што і не спаткаеш на людзях, і жыве ён адзін, як воўк, у сваёй хаце, даўно пахаваўшы сваю старую і адбіўшыся ад дзяцей.

Дзед Мікіта і другія родаўласьнікі Цельшына даўно ўжо уступілі свае правы больш маладым і здаровым, самі-ж яны ўжо стаялі збоку ад грамадзянскіх спраў. Першае, яны ўжо ўзьнесьлі свае падаткі грамадзянскаму будаўніцтву, другое, як ні ціха, як ні марухома было жыцьцё вёскі, але старыя прадстаўнікі

яго, дзяды-паляшукі, знайходзілі ў ім цяпер многа чаго такога, што не адпавядала іх поглядам і супярэчыла іх сталаму сьветагляду. І толькі ўжо ў нязвычайна важных выпадках прыймалі ўдзел гэтыя дзяды.

І вось тагды, калі вынікала якая заблутаная справа агульна-вясковага характару, злазіў з печы зусім стары ўжо дзед Мікодым, выхадзіў на вуліцу і голасна зазначаў:

— Вы ня думайце таго—праўда ня скварка, з кашаю не зьясі. Выйдзе на верх яна, родная, бо ўжо сама зямля прысягала небу ня пускаць адгэтуль цёмнай, заблутанай праявы.

Звычайна-ж дзяды сядзелі больш дома, або на двары корпаліся. У цэркаў яны бадай што ніколі не хадзілі, бо цэрквы ў Цельшыне, апрача каплічкі на могілках, ня было. А дома маліцца богу не выпадала, бо больш награшыш, чым намолішся. Апрача таго, маліцца іх ня вучылі. І наогул ніхто ў Цельшчыне ня ўмеў маліцца, як трэба. Кожны маліўся так, як зносіў яго розум. Адзін раз у год прыяжджаў сюды бацюшка з Малевіч. Прыяжджаў з года ў год на благавешчыну. Тагды ўжо ўсе цельшынцы і нясьлі свае грахі яшчэ больш грэшнаму бацюшку, айцу Мадэсту, які быў вельмі заўзяты п'яніца і лаяльнік. Напэўна за гэта і пакараў сьвяты Ільля малевіцкую цэркву, пабіўшы пяруном яе вежу. А можа і другі грэх айца Мадэста мог пацягнуць за сабою такую кару, бо айцец Мадэст сушыў жыта за царскімі дзьвярмі, а ў сьвятую нядзельку перад набажэнствам зазвычай хадзіў на балота трасьці бучы з рыбаю сваіх парафіян. Раз, ходзячы па балоце, уваліўся ён дзесь ў апарыну па самы пояс. Царкоўны стараста Крышчук, які так сама хадзіў разам з бацькам на раздабыткі, стаяў і спакойна пазіраў, як айцец Мадэст церабіўся ў гразі і ня мог вывалачы з балота ног.

— Чаго пазіраеш, падла пранцаватая? Цягні мяне!

Тагды толькі парушыўся Крышчук і вызваліў з балота айца Мадэста.

У гэту нядзельку а. Мадэст зрабіў забастоўку і не пашоў служыць абедню.

— Што, бацюшка, можа час званіць на абедню?— пытаў яго дома стараста Крышчук.

— А ні дзлэнг! — крыкнуў а. Мадэст: — як бог да мяне, так і я да бога!

І ўсё-ж такі, ня гледзячы на ўсё гэта, цельшчынцы адчувалі нейкую патрэбнасьць так ці йначай мець сувязь з небам і царкоўнасьцю, хоць гэта сувязь была больш фармальная і павярхоўная.

Лабановіч доўга ня мог забыць аднаго здарэньня, калі гэтыя рэлігійныя патрэбы вызначыліся асабліва самабытна. Лабановіч яшчэ спаў салодкім сном. Была раніца, толькі што разднела. У кухні радам з пакоікам настаўніка, дзе ён спаў, стаяў глухі шум ад галасоў цельшынскага жыхарства. Гэты шум часамі гушчэў і павялічваўся, але голас бабкі спыняў яго, бо бабка не хацела трывожыць „паніча“. Лабановіч прачнуўся і стаў прыслухавацца. Дзьверы з двара ў кухню то адчыняліся, то зачыняліся. У самой кухні тупалі, штоўхаліся, грукалі збаны, глякі і бутэлькі, а ўвесь гэты шум пакрываўся і заглушаўся шумам вады. Вада лілася з вёдзер у цэбар. Настаўнік адзеўся. Адчыніўшы дзьверы, ён убачыў поўную кухню паляшукоў і паляшучак, дзяўчат, маладых і старых кабет. Усе яны праціскаліся да цэбра з вадою і бралі адтуль ваду. Старожка кіравала ўсею гэтаю справаю і падлівала ў цэбар ваду. Убачыўшы настаўніка, усё гэтае зборышча спаткала яго вельмі прыветнымі ўсьмешкамі.

— Што гэта, бабка, тут робіш?

— Ваду, панічок, сьвянцоную даю.

— Ах, праўда! — прамовіў настаўнік — сёньня-ж вадохрышчы. Хіба бацюшка сьвянцаў яе тут?

— Не, панічыку. Памятаеце, прыяжджаў бацюшка хатаўскі служыць малебен у школе? Вось засталася ад малебну вада. Я пераліла яе ў бутэлячку, а цяпер, бачыце, мы разбавілі яе, і людзі бяруць сьвянцоную ваду.

— Дык гэта-ж трэба да цэрквы паехаць ды на Іардань пайсьці і адтуль вады набраць.

— Далёка, панічыку, езьдзіць, — важна і аўтарытэтна прамовіў стараста.

— Усё роўна, — махнуў рукою Сьцяпан Рылка, той самы, што колісь вазіў настаўніка да воласьці.

На працягу гадзіны часу ўсё сяло набрала сабе сьвянцонай вады. Бабка ў гэты дзень адчувала сябе важнейшаю асобаю ў сяле.

Колькі разоў заклікаў Лабановіч цельшынцаў да школы. Ва ўсе хаты разьнесьлі вучні весткі аб тым, што вось у такі вечар настаўнік запрашае грамадзянства ў школу, дзе ён будзе гаварыць і чытаць. На першы вечар народу навалiла поўная школа, навет месц не хапала. Як-ні як, гэта ўсё-ж такі было цікава для паляшукоў. Паляшукі, галоўным чынам сталыя жыхары, важна селі на лаўках, а дзяўчаты і маладыя хлопцы зьбіліся каля дзьвярэй, пашчыпваючы адны другіх і перасьмейваючыся.

Калі ўсё грамадзянства пасабіралася і пазаймала месцы, прыйшоў настаўнік.

У кароткіх словах ён выясьніў слухачом, дзеля якое мэты сабраў ён іх сюды і ў аснову свае прамовы палажыў тую думку, што чалавек імкнецца ў сваім жыцьці, каб гэта жыцьцё было добрае і карыснае, і якім чынам можа паляпшацца яно, як павіненісьці чалавек, каб гэта паляпшаньне было сапраўдным і значным. Ён стараўся зацікавіць сваіх слухачоў, прыводзіў жывыя прыклады з іх жыцьця, праўдзівыя прастыя і зразумелыя. Ён добра падгатаваўся да свае прамовы, гаварыў гладка, часамі з натхненьнем. Але яго вельмі зьдзівіла, што дзяўчаты зусім ня слухалі яго і больш цікавіліся сваімі кавалерамі, чым яго прамовою. Сталыя паляшукі хоць і слухалі, але то той, то другі шырока расчынялі сківіцы і пазяхалі. А ў канцы прамовы Максім Цялушка зазначыў:

— Усё гэта праўда, панічок. Але куды ўжо нам вучыцца? Няхай хіба яны вучацца, а мы ўжо так дажывём.

Пры слове „яны“ Максім паказаў рукою на вучняў.

XXII.

Зрабіўшы яшчэ адну ці дзьве такія спробы і заўважыўшы, што з кожным разам лік слухачоў памян-

шаецца, Лабановіч махнуў на іх рукою. Але што было рабіць і чым яму заняцца? У будныя дні зранку да вечара ён быў у школе. Але прыхадзілі доўгія зімнія вечары. Куды было дзяваць гэты вольны час? Ён садзіўся за чытаньне, зубрыў на ўсякі выпадак розныя падручнікі, пісаў лісты да сваіх сябраў, так сама пазакіданых у глухія куткі Беларусі; навет папробаў вясьці дзеннік, куды і запісваў свае думкі, настроі і перажываньні. Сьперша гэты дзеньнік яго моцна захапіў, і ён сядзеў над ім цэлымі гадзінамі. Разумеецца, ў гэтым дзеньніку самае важнае месца адводзілася аднэй дзяўчыне. Боязнь, каб гэты дзеньнік не папаў каму-небудзь у рукі і не расчыніў таемніцы яго душы, прымушала яго шукаць асобныя спосабы і формы запісаў, ужываць розныя алегорыі. Але праз тыдзень гэта пісаньне было закінута, бо самому аўтору яно паказалася вельмі наіўным і сьмешным.

А што-ж гэта дзяўчына, так моцна парушыўшая спакой маладога настаўніка, што думала яна? А яна загасьцілася ў Гродзеншчыне і, як відаць, ня вельмі сьпяшалася да дому. Такая няўвага збоку панны Ядвісі крыўдзіла і абражала яго. Яму хацелася, каб яна скарэй вярнулася сюды, не з тае прычыны, што ён зараз жа зьбярэцца і пабяжыць да яе. Не, зусім не. Ён проста хоча паказаць ёй сваю поўную няўважнасьць да яе асобы. Ён навет колькі разоў пройдзецца ў дзень каля яе вакон, але і галавы не паверне ў яе бок і знаку ня дасьць, што яна зацікавіла яго, што яму без яе цяжка і смутна. Ён толькі нацешыцца сваею помстаю, але нічога ня скажа аб гэтым.

У сьвятыя дні было яшчэ горай, бо ў сьвятыя дні яшчэ больш было гэтага вольнага часу. Яго цягнула ў людзі, але ён цьвёрда пастанавіў нікуды не хадзіць. Ды й куды, сказаўшы праўду, пойдзеш? Курульчука няма, на Прыпяць перабраўся. Лабановічу вельмі шкода было Курульчукоў. Аб Марыне асталіся адны толькі чыстыя і прыемныя ўспаміны. Часамі малады настаўнік наракаў сам на сябе, чаму бліжэй не пазнаёміўся з ёю. Такая была мілая і слаўная дзяўчына, і напэўна было ў яе найлепшае сэрца. Што-ж замінала яму бліжэй стаць да Марыны?... Эх, сказаў ён сам сабе: так лепей. Да пана падлоўчага яму так са-

ма не хацелася цяпер захадзіць, хоць пан падлоўчы, праўда, заклікае яго, і ён ні разу не адмовіўся сесьці з ім за стол, каб добра выпіць і закусіць знамянітымі літоўскімі калдунамі. Падвыпіўшы, пан падлоўчы быў у гумору; ён успамінаў тагды свае маладыя кавалерскія годы, свой жывы і гарачы нораў, свой спрыт да паненак.

— Я ня ведаю, што цяпер за кавалеры, — казаў зьняважальна пан подлоўчы: — ні рыба, ні мяса. Я бывала — на галаве хадзіў! Падыдзеш да паненкі і так і гэтак. Бывала ў морду табе дасьць, — ну, і нічога. Хіба гэта абраза для кавалера, калі часамі заробіш ад паненкі па мордзе?.. Не, трэба табе, пане прафэсару, з паннаю Людмілаю пазнаёміцца. А то сядзіш ты тут, як пень на дарозе... Калі-небудзь мы паедзем з панам да Завітанак, трэба-ж крыху развару-шыцца ды павучыцца, як каля паненак хадзіць.

— Куды - ж ужо мне патыкацца да завітанскае красуні, — сказаў Лабановіч: — каля яе ўжо вельмі завозна.

— То што?.. Гэ! Бывала толькі і сунешся туды, дзе кавалеры кішаць. Вось тут-то і ўся цікавасьць, каб іх паадціскаць, насы ім ўсім нацягнуць і да сабе паненку прывабіць.

Пан падлоўчы не прамінаў здарэньня навясьці апавяданьне на гэтакую тэму, дзе яму самому прыхадзілася выступаць у якасьці гэтага шчасьлівага кавалера, які браў верх над усімі кавалерамі.

Пані падлоўчая, давольная і шчасьлівая, слухала гэтыя выдатнасьці свайго грознага мужа і, нібыта ня веручы, казала:

— Ну, ты ўжо скажаш.

— А мне што? — важна зазначаў пан падлоўчы. Ён быў глыбока праконаны ў праўдзе ўсяго гэтага і ў праўвідловасьці свайго кірунку ў гэтых справах.

— Я ня любіў каля паненак кісялём сядзець.

Потым пан падлоўчы падыходзіў да музычнае скрыначкі, завадзіў тыя кружкі, якія яму асабліва падабаліся, і падпяваў басам у такт мэлёдыі, памахваючы рукою. Другія кружкі заводзіліся спэцыяльна для тага,

каб аддацца смутным ўспамінам далёкага мінулага. Пан падлоўчы тагды сядзеў нахмураны, цяжка сапеў носам і думаў. Пасядзеўшы крыху такім чынам, ён падымаўся з места і йшоў у свой пакой на сапачынак.

Лабановіч звычайна сядзеў яшчэ колькі мінут і слухаў паню падлоўчую. Яна парывалася сказаць вельмі многа, яна хацела расчыніць сваю душу, выліць з яе ўсю тугу, увесь смутак свой, але словы ўпыняліся, ня слухалі сваіх думак, што імкнуліся знайсьці найболей дакладную сваю форму і не знаходзілі. Колькі разоў падкрэсьлівала пані падлоўчая, што яна вельмі паважае пана Лабановіча і лічыць яго як-бы роднага. Нясkладна і перарывіста зазначала яна непаслушанства, свавольства і распуства Чэся, зварачаючы ўвагу на тое, што ёй, як мачысе, вельмі трудна з ім справіцца, але яна цярпліва нясе свой крыж і незаслужана цярпіць з-за Чэся.

Гаварыла пані падлоўчая ціха, задыхаючыся і кідаючы баязьлівыя погляды ў той бок, куды пашоў пан падлоўчы. У гэтых нясkладных, балючых і палахлівых словах было многа недасказу, у іх чуўся страх і стыд гэтага спавяданьня перад чужым чалавекам; у іх адчувалася мятусеньне яе душы, неадпаведнасьць таго палажэньня, якое яна займае ў сям'і пана падлоўчага, з тым, на якое давала ёй права яе пахаджэньне і выхаваньне.

Лабановічу прыкра было слухаць гэтыя жалабы, бо яны як-бы ставілі яго ў ролю судзьзі і прымушалі так ці йначай умяшацца ў чужое жыцьцё, а гэтага яму не хацелася. З другога боку, так сама і шкода было паню падлоўчую: відочна, ёй было тут цяжка. Але разам з гэтым і нейкае ворожае пачуцьцё проціў пані падлоўчай падымалася ў Лабановічу. Для яго было незразумела, як гэта яна так пакорна, бяз усякага змаганьня пагадзілася з сваею доляю і ня мае сілы скінуць з сябе гэты крыж жыцьця.

— А скажэце, калі ласка,—ня ўстрымаўся раз Лабановіч:—што зьвязвае вас з сям'ёю пана падлоўчага? Вы тут — чалавек вольны. Цяжка вам, вы чуеце несправядлівасьць, — што-ж вас можа стрымаць, каб кінуць гэта жыцьцё і стаць вольным чалавекам?

На твары пані падлоўчай адбіўся жах. Гэта думка, як відаць, ні разу ня прыходзіла ў яе галаву. Нярухомая і маўклівая, сядзела яна за сталом, сьціснуўшы рукамі галаву. Потым яна ўсьміхалася некаю кіслаю ўсьмешкаю, як-бы хочучы сказаць, што ўсё гэта — глупства і што аб гэтым ня варта было і гаворку пачынаць, а жыць на сьвеце наогул цяжка і наогул трэба пагадзіцца з сваею доляю. Лабановіч казаў тагды ёй што-небудзь такое, што так ці йначай магло палепшыць яе настрой, разьвітаўваўся і йшоў з дому пана падлоўчага.

Яшчэ одно здарэньне прыпомнілася цяпер настаўніку. Нейк на гэтых днёх па часе размовы з паняй падлоўчай, зайшла яна вечарам да яго. Пані падлоўчая была моцна ўсхвалёваная і заплаканая.

— Выбачайце, калі ласка, што я зайшла да вас,— прамовіла яна:—але я вас вельмі паважаю і лічу вас за роднага... Божа мой! што мне рабіць? што рабіць мне? Няма сілы больш цярпець!

Лабановіч дагадаўся, што пан падлоўчы падняў у доме буру, але не распытаваўся аб гэтым, і сама пані падлоўчая чамусь не гаварыла, не вінавацілa свайго мужа, а толькі казала, як ёй цяжка наогул.

— Што-ж вам можна параіць?—запытаў Лабановіч: — калі маеце куды паехаць, то што-ж? паедзьце. Я-бы на вашым месьце не пагадзіўся-б з такім жыцьцём. Якое-ж гэта жыцьцё?

— Вы ведаеце натуру пана падлоўчага?

— Я чуў. Ну, што-ж паробіш, калі ў чалавека такая натура?

— Ох, мой паночку! як трудно яму ўнаравіць! Ну, няхай я нягодная, але-ж ён і першую жонку ў магілу вагнаў і мяне ўгоніць.

Пані падлоўчая плакала.

— І ўсё я вінавата. Чэсь кепска вядзе сябе — я ў адказе. То робіш ня так, то ходзіш ня гэтак! Што-б ні вышла, усё я вінавата.

Лабановіч ня ведаў, што сказаць, якую даць параду. Пані падлоўчая выплакалася, вылажыла з душы ўвесь свой смутак і гора і крыху заспакоілася. Усьміхаючыся скрозь сьлёзы, прасіла яна Лабановіча нічога

нікому не казаць. Яна яшчэ раз зазначыла, што толькі з ім пагаманіла яна аб гэтым, бо лічыць яго вельмі добрым, зусім родным чалавекам, разьвіталася і вышла, просячы прабачэньня.

Лабановіч пачуўся лягчэй, бо яму вельмі цяжка было слухаць гэту споведзь, тым болей, што ён тут ня мог даць ніякае дапамогі. Апрача таго, яму наогул было прыкра слухаць усе гэтыя згрызоты ці ўмешвацца ў чужое жыцьцё.

„І вось-жа будзе цярпець і нікуды не паедзе“, — думаў Лабановіч пра паню падлоўчую: „А што, праўду, прымацоўвае яе тут?“

Лабановіч задумаўся. І была-ж у людзей маладасьць, былі ў іх сьветлыя надзеі на жыцьцё. Па свайму густу будавалі яны сваё шчасьце, перажывалі яны пачатак нейкай прыгожай казкі, і чым скончылася гэта казка? І ці не складае часамі і ён, Лабановіч, цяпер сваю казку?

Яму йзноў успомнілася панна Ядвіся. Яму стала цяпер ясным і зразумелым, чаму яна так рвалася адгэтуль хоць на колькі нядзель, абы хоць забыць і адыйсьціся ад гэтага бруду жыцьця, ад гэтае атруты дамашніх праяваў.

XXIII.

У гэты вечар Лабановіч быў у нейкім асобным настрою. З чаго складаўся гэты настрой, ён і сам ня мог сабе вытлумачыць. Нейкае нездаваленьне, няяснае адчуваньне бязсэнсасьці такога жыцьця, якім жыве ён, пачуцьцё адзіноты пачынала закрадацца ў яго душу. Ён чуў, што яму чагосьці не стае, чуў, што яму трэба нешта зрабіць, чымся заняцца. Чым? Ён думаў, разважаў, але добрага адказу на гэта пытаньне, які мог-бы задаволіць яго, ён не знаходзіў.

Не! трэба куды-небудзь пайсьці, проста зьняцца з месца і йсьці. Але куды пайсьці? Зайсьці да каго? Настаўнік перабраў у памяці сваіх тутэйшых знаёмых. Ну, усё роўна, куды ні пакіравацца! Ён узяў табачніцу, падлажыў тутуну, каб закурыць у часе вандраваньня, і стаў зьбірацца, ня ведаючы, куды пойдзе.

Добра было-б даведацца да якое блізшае школы, але бліжэй, як за пятнаццаць вёрст, нідзе ня было тут школы. Ён ужо адзеўся і сабраўся, як мае быць.

— Вам ліст, панічок, прынясьлі ад старасты! — прамовіла бабка, увайшоўшы ў пакойчык, і падала ліст.

Зірнуўшы на канвэрт, на добра знаёмы характар рукі свайго блізкага сябра, Лабановіч распрануўся і стаў чытаць гэты ліст.

Бабка стаяла, падпершы рукою шчоку, і назірала за выразаю твару настаўніка. Подлуг таго, як ён чытаў, мяняўся і яго твар. Паміж іншым сябар пісаў, як яго падпаілі і хацелі ажаніць з аднэю дзяўчынаю, сваячкаю нейкага дыякана, і як яму прыходзілася выратоўваць незалежнасьць свае асобы, для чаго ён зьбег самым нечаканым чынам і ў самую рашучую хвіліну. Вясёлая ўсьмешка асьвятляла твар Лабановіча. Гледзячы на яго, сьмялася і бабка.

— Ад каго-ж, панічыку, такі ліст? — запытала цікавая бабка.

— А гэта, бабка, піша адна паненка. Піша, што калі прыеду да яе ў сваты, то пойдзе за мяне адразу,— адказаў ён бабцы.

— А што-ж, панічыку, думаць? Абы дзяўчына была добрая, — крыху пакрыўдзіўшысь, зазначыла бабка.

У канцы ліста сябар зрабіў прыпіску. Ён паведамляў аб сьмерці іх сябра, што разам з імі скончыў сэмінарыю. Гэта вестка моцна зразіла Лабановіча. Няўжо гэта праўда? Андрэй Лабузька, той самы Лабузька, чыё прозьвішча так блізка стаяла да яго прозьвішча ў сьпісу, няўжо ён памёр? Ці можа гэта быць? І вобраз маладога хлопца, сакаўнога, поўнага жыцьця, сілы, устаў, як жывы, перад Лабановічам. Успомніўся яму цяпер адзін пусты, нязначны выпадак, калі ён, жартліва праракаючы лёс сваіх сяброў, сказаў ящчэ вясною мінулага году:

— Ты, Лабузька, ня доўга пажывеш на сьвеце!

Гэта гаварылася дзеля сьмеху, бо вельмі трудна вязалася думка аб сьмерці Лабузькі з самым Лабузькам: так многа было ў ім здароўя і жыцьця!

Лабановіч апусьціў галаву і сядзеў нярухліва. Нядаўні яго смутна-няясны настрой цяпер забыўся. Зусім другія думкі выклікала ў ім гэта вестка аб сьмерці Андрэя. Няпэўнасьць і нязначнасьць людзкога лёсу і гэта сьмерць, сьмерць усемагутная і неадхільная, як злая здань, пачынала трывожыць яго і йзноў ахапіла яго ўсю істоту.

Лабановіч уставіўся ў адзін пункт і колькі хвілін пазіраў, не маргаючы вачыма. Патрывожанае ўяўленьне вельмі жыва намалявала яму вобраз мёртвага Андрэя. Нярухлівы. Вочы заплюшчаны. Скрозь сінявата плеўку вечка вытыркаюцца пагаслыя закрытыя вочы. Губы цесна зацяты, і сьмерць адбіла на іх пячаць сваю. Мярцьвячая бледнасьць і жаўцізна разьліты на яго твару... Гэта — чалавек! Гэта — тая неспакойная форма, у якой так часта мяняецца зьмест. Нейкі гаспадар пакінуў яе. Яна перш называлася чалавек, Андрэй Лабузька, а цяпер — труп!.. Дзе-ж гэтыя парываньні-імкненьні? Дзе яны? І куды дзеўся сам гаспадар? Што ёсьць там, па другі бок?..

Лабановіч жахнуўся. Ён як-бы пачуў, што нехта неадхільны, грозны і няўмольны, замахнуўся над ім цяжкаю булавою і вось-вось апусьціць яе на яго галаву. А ён такі мізэрны, такі нікчэмны, што навет голас пратэсту, навет голас просьбы ня можа сарвацца.

Бабка пазірала на настаўніка. Яе так сама ахапіў нейкі страх: такая відочная зьмена зрабілася раптоўна з „панічом", і выгляд яго нейкі дзіўны.

Яна павольненька адступіла на крок, бліжэй да дзьвярэй, ня зводзячы з яго вачэй. Крыху пастаяўшы, яна паківала сама сабе галавою і ціхенька вышла з пакойчыка. Стоячы за дзьвярыма ў кухні, яна колькі мінуцін прыслухівалася. Але настаўнік вёў сябе ціха. Бабка крыху заспакоілася.

Лабановіч устаў і прайшоўся па пакоіку. Думка аб неадхільнасьці сьмерці моцна патрэсла яго і засела ў мазгох.

„Калі-б я сказаў каму: асьцерагайцеся мяне — я нашу ў сабе сьмерць, то напэўна на мяне паглядзелі-б, як на вар'ята і ва ўсякім разе мяне спужаліся-б, — падумаў сам сабе Лабановіч: — і тым ня меней гэта так.

Але чаму-ж людзі так сама аб гэтым думаюць?... А можа і думаюць і напэўна многа думаюць, толькі думкі гэтыя яны трымаюць пры сабе, бо што казаць пра іх таму, хто і сам мае такую-ж долю?“

Ранейшыя думкі аб моманце сьмерці зноў прышлі цяпер яму ў галаву.

Часамі ідзеш у дарозе. Дарога трудная, ногі баляць, а да дому яшчэ далёка. І думае часамі падарожны: „Будзе-ж такі момант, калі я ступлю на парог свайго дома, і кончыцца мая дарога“. Так сама будзе, разважаў Лабановіч, такі момант, калі і я ступлю на апошні крок майго жыцьця; апошні момант, а там — сьмерць, там — канец!.. А далей што? Далей—цёмная і жудасная ноч нябыту. А калі гэта так, то ці варта наогул жыць? Жыць, каб памерці?

Паставіўшы такое пытаньне, Лабановіч задумаўся. Ён ніяк ня мог пагадзіцца з думкаю аб сьмерці. У гэты момант яна была для яго найбольшым ворагам на сьвеце і як-бы засланіла сабою бліск дня, здушыла яго, замкнула ў нейкі цёмны і цесны круг.

Ніхто ня хоча ўміраць, ніхто. Тут яму ўспомнілася панна Ядвіся. Колькі разоў чуў ён ад яе, што яна вельмі хацела-б памерці. Лабановіч ніколі не даваў ёй у гэтым веры, бо ён цьвёрда быў праконан у тым, што кожнаму хочацца жыць, як-бы яму цяжка ні жылося на сьвеце. Навет глыбокая старасьць ня хоча ісьці ад жыцьця. І сказаньні народа пацьвярджаюць гэта. Як вядома з сьвятога пісаньня, Матусал жыў больш за ўсіх на сьвеце. У часе яго скананьня зьявіўся яму бог. І спытаў яго бог:

— Вось ты меў доўгі век. Скажы-ж ты мне, як здоўжылася табе жыцьцё?

— Мне здаецца, што я ўвайшоў у дзьверы аднаго дома, прайшоў праз яго і вышаў у другія — так уяўляецца даўжыня майго жыцьця.

— Ну, а ці хацеў-бы ты яшчэ жыць?

— Хацеў-бы, божачка.

І, падумаўшы, Матусал запытаў:

— Божа! а ці трэба ўміраць другі раз?

— Трэба, — адказаў бог.

— У такім разе я не хачу жыць болей.

Людзкая мудрасьць, такім чынам, зазначае, што страх сьмерці мацней жыцьця, мацней самае сьмерці.

А самагубцы?

Жыцьцё дае многа прыкладаў, калі людзі самі накладаюць на сябе рукі. Як зразумець гэта?

Раз чалавек любіць жыцьцё, то што прымушае яго на самагубства? Кажуць, у чалавека слабая натура, яму бракуе сілы змагацца з нягодамі жыцьця. Калі і сапраўды натура яго слабая, то скуль-жа гэта сіла перамагчы страх сьмерці і налажыць на сябе рукі?.. Нейкая недарэчнасьць. Адно супярэчыць другому.

Лабановіч зацікавіўся гэтым пытаньнем, яму хацелася як-бы стаць на месьце гэтых самагубцаў і паглядзець іх вачамі на справу жыцьця і сьмерці. Цікава тут яшчэ адна вакалічнасьць: кожны самагубца мае нахіленьне да таго ці іншага спосабу самагубства: адны страляюцца, другія вешаюцца, трэцьці топяцца, кідаюцца пад машыну, труцяцца, рэжуцца брытваю. А ўсе наогул імкнуцца выбраць найболей лёгкі спосаб расквітаньня з жыцьцём. І яшчэ некаторыя з іх маюць звычай пакідаць перад гэтым запіскі, кароценькія, а то і доўгія. Лабановіч нядаўна чытаў у газэце запіску аднаго самагубцы-рабочага. Ён пісаў: „Каб ня так страшна было ўміраць, трошкі выпіў“.

Незаметна для самога сябе, Лабановіч чамусь доўга затрымаў свае думкі над самагубцамі і самагубствам, незаметна для сябе стаў уваходзіць у ролю самагубцы.

„А што такое сьмерць? Момант—і больш нічога няма. Тагды і думаць аб сьмерці ня прыдзецца і нічога чалавеку ня трэба будзе“, —разважаў Лабановіч.

Нічога ня помнячы і не даючы сабе яснага адказу ў тым, што ён робіць, нічога ня ведаючы, што ён будзе рабіць, ён адчыніў шуфлядку ў стале. У самым канцы шуфлядкі, завалены паперамі і кнігамі, ляжаў рэвольвар, просьценькі, а шасьці патронах рэвальвэрчык. Часамі хадзіў Лабановіч у лес, каб пастраляць у цэль з гэтага рэвальвэрчыка.

Цяпер гэты рэвольвар у яго вачох меў зусім другі выгляд і значэньне. Узяўшы яго ў рукі, настаўнік агледзіў рульку, адкуль выглядала куля.

„Вось толькі прыставіць да віска, пацiснуць дужку, узьвёўшы гэту брамку, — і болі не пачуеш!... Не, боль напэўна будзе, але ўсё гэта зробіцца так борзда, што мозг не пасьпее вызначыць выніку гэтага факту.“ Нейкія злачынныя думкі навялі як-бы туман на маладога хлопца і прычаравалі яго да свайго страшнага кругу.

Ён зноў узяў рэвольвар. І цікава: нейкую ўладу меў цяпер гэты рэвольвар над настаўнікам. Яго прыцягала і гэта кулька, што выглядала з рулі, як галоўка якога-небудзь гада. Ужо колькі разоў пазіраў ён на яе. Але раптоўна нейкі промень асьвятленьня бліснуў у яго мазгох. Ён адкінуў ад сябе рэвольвар. Халодны пот выступіў на яго лбе. Цяпер толькі заўважыў ён, што рукі яго трасьліся, як-бы па яго душы прабег нейкі віхар, і ўсё гэта засьцілалася нейкім туманам. Ён пачуў вялікую палёгку, як-бы пасьля цяжкае хваробы, а ўсё тое, што пранясьлося так нядаўна перад ім, яму здавалася нейкім сном.

— Панічыку! — пазвала яго бабка.

Яна толькі што ўвайшла на парог яго пакойчыка.

— Мусіць вы, панічок, нядобрае пісьмо атрымалі?

Настаўнік моцна зьдзівіўся.

— Чаму ты, бабка, так пытаеш?

— Відаць было, панічыку, па вас, — прамовіла яна, акінуўшы яго бачлівым поглядам.

— І ведаеце, панічыку, — таемна прамовіла бабка: — я ізноў вам шаптала! Шаптала, яй-богу, шаптала! Вы любіце шуткаваць з мяне і з маіх шэптаў, а я ўсё-ж шаптала вам, бо мне стала вас шкода.

— А procіў чаго ты мне шаптала? — запытаў зацікаўлены настаўнік.

Бабка паглядзела на яго колькі хвілін.

— Каб адхіліліся ад вас нядобрыя мысьлі, — ціха прамовіла бабка, гледзячы настаўніку ў вочы; яна якбы хацела штось адгадаць у іх.

Лабановіч пачуўся так, як-бы яго злавілі ў чымся няпрыемным. Няпрыемна яму было й тое, што бабка ў гэты момант мела над ім перавагу.

„Цікава“,—падумаў сам сабе настаўнік. Цяпер нябожчык Андрэй як-бы адыйшоўся ад яго, а разам з ім адышліся і думкі аб сьмерці.

„На сьвеце, мусі-быць, усё робіцца шмат прасьцей, як гэта нам здаецца“,—замкнуў ён свае думкі аб сьмерці.

XXIV.

Злотаіскрыя вобразы, як усьмех вясны, мамэнтамі ўставалі ў памяці Лабановіча, хвалявалі яго, асыпалі праменьнямі радасьці і разгортвалі прад ім малюнкі ня так даўно мінулага дзяцінства. Яны прыходзілі самі, аб чымся гаманілі і кудысь клікалі, яны пакідалі ў душы лёгкі сьлед засмучэньня. Аб чым? Аб нейкай страце, аб тым, чаго не вернеш і што складае скарб, дарагі скарб памяці. Ён бачыў дубы на беразе Нёмна, крэпкія, пышныя дубы з разьвіслымі вярхамі. На жаралістых камлёх гэтых дубоў адбіла свае пячаці нясупынная плынь часаў. Яму ўсьміхалася сьветла-сіняе неба і яркім блісканьнем асьвятляла далёкія прыгожыя вобразы мінулага: пахучы луг, роўныя пакаты ўзгоркаў у мутнасіняй далі, старую хвою з буславым гняздом... Бліскучы дзень, таемная грукатаньне надземскіх абшараў,—гоман-воклік грозна-павабных хмар, што шырокаю сьцяною засланялі неба і выбухвалі купчастыя клубкі белаоружовых ваблакоў... Не! іх ня зловіш, не замацуеш словамі, але імі жыве-гарыць душа!

Лабановіч адчуваў нейкую радасць. Яму было лёгка і прыемна. Ён чуў, як моцна зьвязан ён з гэтым жыцьцём. Яму па душы было гэта адзіноцтва, гэты лес і дарога, па яной ён цяпер ішоў. Куды ён ішоў? Нікуды. Яму проста люба было пабыць у лесе, паглядзець на гэтыя слаўныя адзінокія хвоі, на старасьвецкія дубы па краёх палянкі. Ён многа разоў хадзіў тут і цяпер дзівіўся сам сабе, як гэта не зварачаў ён раней увагі на тыя малюнкі, якія ён бачыў прад сабою цяпер. Вакол было ціха і глуха. Усюды лятаў сьнег, але ў паветры патыхала чымся новым, і чулася скорая вясна. Лабановіч сеў на роўна спілованы пень, сядзеў і штось думаў. Але хіба гэта былі думкі? Не, прад ім пра-

хадзілі вобразы за вобразамі, цэлы іх шнур плыў і плыў у яго ўяўленьні. Так праседзіў ён некаторы час, покі не пачуў глухі тупат конскіх ног і лёгкае шорганьне і пасвістваньне вузкіх, кованых зялезам палазоў. Ён падняў галаву. Бойкі конік дружнаю рысьсю зараз-жа выскачыў з-пад навіслых ялін на прасторную палянку і борзда імчаў лёгкія прыгожыя сані, у якіх звычайна езьдзіць заможная шляхта або сярэдняй рукі панкі. На высокім сядзеньні вазка, пазапраўску трымаючы туга нацягнутыя раменныя лейцы, сядзела маладая паненка. На ёй было лёгкае футра; зімняя шапачка, надзетая крыху на бок, вельмі ішла да яе твару. Здаровы холад зімы авеяў і разрумяніў ёй шчокі. Ад яе стройнае фігуркі так і патыхала здароўем і жыцьцём. Яна кінула зацікаўлены погляд на незнаёмага хлапца. Відаць, яе зьдзівіла гэта спатканьне, а можа навет крыху і спалохала; чаго сядзіць зімою на дарозе гэты чалавек? Яна шпарчэй пагнала каня. У колькі хвілін вазок зьнік з вачэй Лабановіча, зноў ускочыўшы ў лес пад салаш калматых ялін і хвояў. Але ён усьпеў разглядзець і запамятаваць твар гэтае паненкі; тонкія бровы, бойкія сіняватыя вочы, пухлыя, прыгожа абрысованыя губы. Дзяўчынв была досыць прыгожая, як паказалася Лабановічу.

„Напэўна гэта і ёсьць тая краля, за якою так падаюць усе хатоўскія кавалеры,“—падумаў сам сабе Лабановіч.—„Ну, не такая ўжо яна цікавая, як гэта можна было-б спадзявацца“. Тым ня меней ён устаў і пашоў у той бок, куды паехала гэта паненка. Праўда, ён пашоў ня дзеля таго, што ў гэты бок паехала завітанская красуня, ён проста пашоў да дому. Але, сказаць праўду, у яго такі была думка — а можа ён спаткаецца з ёю. Усё-ж такі было-б цікава паглядзець на яе яшчэ раз, каб разгледзіць яе лепей. Ды ўжо, калі на тое пашло, трэба зрабіць так, каб і на мезіны палец ня даць падумаць ёй, што ён шукае з ёю спатканьня або зацікавіўся ёю. Не, няхай на гэта яна выбачае. Ён проста зробіць так, каб гэта вышла зусім выпадкова. Мінуўшы Сяльцо, Лабановіч надумаўся зайсьці да старога Абрама выпіць бутэльку піва і крыху адпачыць.

У старога Абрама была чыстая каморка, куды ча-

самі захадзілі больш важныя госьці, чым простыя цельшынцы, якія звычайна таўкліся ў агульным памяшканьні-карчме, яшчэ па старому звычаю, калі Абрам трымаў шынок. Увайшоўшы ў гэту каморку, Лабановіч раптоўна спыніўся: за столікам сядзела тая самая дзяўчына, якая нядаўна праехала і аб якой ён усё-ж такі думаў. Яна разглядала карталюшкі, якія падаў ёй стары шынкар, і падрахоўвала лічбіны. Лабановіч ніяк не спадзяваўся спаткаць яе тут і прышоў у такое замяшаньне, што ня ведаў, як яму быць: далей ісьці ці вярнуцца назад. Панна Людміла — бо гэта была яна — зараз-жа падмеціла яго нясьмеласьць і замяшаньне, і гэта ёй, як відаць, спадабалася. Яна ўскінула на яго свае сінія вочы. Лёгкая ўсьмешка бліснула на яе твару. І гэта усьмешка як-бы казала: „А я і ведала, што ты да мяне прыдзеш“. Панна Людміла была крыху знароўлена кавалерамі, бо ўсе яны ў тутэйшай акрузе лічылі сваім абавязкам аддаць ёй падатак свае кавалерскае ўвагі. Адзін толькі Лабановіч ухіляўся ад гэтага і ўпарта не хацеў пазнаёміцца з ёю.

„Напэўна думае, што я шукаю спатканьня з ёю“, — падумаў сам сабе настаўнік і яшчэ больш замяшаўся.

— Выбачайце! — прамовіў ён, крута павярнуўся і вышаў вон з каморкі.

„Як дрэнна і падурному вышла ўсё гэта,— разважаў сам з сабою Лабановіч:— выходзіць так, як-бы я збаяўся яе і зьбег. Фактычна гэта так і ёсьць. І яна напэўна сьмяецца з мяне. І другім яшчэ раскажа“. Ён моцна быў нездаволен сабою, бо вёў сябе, як які-небудзь школьнік у прысутнасьці дзяўчыны, якая хоць і незнаёма з ім, але добра ведае яго, як ведае і ён яе. А панна Людміла, застаўшыся адна, шчыра пашкадавала аб тым, што гэты дзівак так неспадзявана зьнік адгэтуль, як неспадзявана і зьявіўся тут. Ёй цікава было паглядзець на гэтага дзікуна і пустэльніка, які яшчэ да гэтага часу ня быў у Завітанках. З другога боку ёй чулася і нейкае зьняважэньне яе дзявочае асобы, бо ніякі кавалер не зрабіў-бы таго, што зрабіў гэты пустэльнік, як у сваіх думках называла панна Людміла цельшынскага настаўніка.

Вышаўшы на вуліцу, Лабановіч пачуў нязвычай-

ны крык і лаянку. Проціў стараставай хаты стаяла грамада паляшукоў. У сярэдзіне гэтай грамады мятушыліся два паляшукі, пабраўшыся загрудкі. І па меры таго, як пасуваліся гэтыя два байцы, раступалася і грамада паляшукоў, даючы месца байцом. Зацікаўлены гэтаю зьяваю, Лабановіч прыбавіў кроку і накіраваўся да грамады. Першае, што кінулася яму тут у вочы, быў Лявон Шкурат. Ён быў бледны, бяз шапкі, адна шчака яго была акрываўлена. Але ён моцна трымаў свайго праціўніка, Кандрата Куксу, стрэчнага брата старасты. Тут-жа ў якасьці пазірача стаяў і сам староста.

— Як вам ня брыдка, мужчыны, — зьвярнуўся Лабановіч да грамады: — дапусьціць, каб людзі крывавілі адзін другога! Разьнімеце іх!

Некаторыя з паляшукоў, якія стаялі бліжэй, прыветна ўсьміхнуліся настаўніку, некаторыя падалі яму руку. Другія былі захоплены бойкаю і не зьвярнулі на настаўніка ніякае ўвагі. А Шкурат і Кукса куксілі адзін аднаго і ня знайся. Староста, як і ўсе другія, так сама трымаў строгі нэйтралітэт.

— Староста! які-ж вы начальнік? — напаў Лабановіч на Рамана: — як-жа гэта вы дапушчаеце, каб людзі на вашых вачох калечылі адзін другога?

Староста правёў рукавом па носе, састроіў сваю звычайную кіслую міну і важна прамовіў:

— Ня трэба, панічок, мяшацца. Няхай сабе яны патузаюцца — самі разыйдуцца. Умяшайся — горш будзе.

— Госпадзі! што вы за людзі такія!

Лабановіч, праціснуўшыся скрозь грамаду, апыніўся радам з байцамі.

— Што вы робіце, дурні?! —крыкнуў ён разьяраным байцом і стаў паміж іх.

— Ён маю юшку ўкраў, чорт каравы, ды яшчэ біцца са мною будзе?! — крычаў Лявон Шкурат.

— Ты мяне зладзеем называеш, дзяркач ты сьмярдзючы?! Адыдзіся, паніч!

Кандрат Кукса замахнуўся. Лабановіч і сам пачуў нейкую злосьць і таўхануў яго ў грамаду, а сам сха-

піў Лявона і борзьдзенька адвёў яго ў другі бок. Паляшукі ўзварухнуліся, прытрымалі Кандрата.

— За вошта вы біліся, Лявон? — спытаў настаўнік Лявона.

— Юшку маю забраў.

— Якая гэта твая юшка? Калі хочаш ведаць, дык гэта казённая юшка: ты яе са школы ўзяў, як школа будавалася, — казаў усё ящчэ сярдзіты Кукса.

— А каб яна-ж згарэла была, гэтая праклятая юшка, — сказаў Лабановіч: — ну, падумайце, паварушэце мазгамі: ці варта гэта юшка, каб з-за яе так калаціцца? Ну, колькі яна каштуе?

— Рубель я заплаціў за яе, — адказаў Лявон.

— Украў ты яе, а ня рубель заплаціў!

— Ну, нá табе рубель, супакойся і йдзі да дому. Ляж на печ і ляжы, покі не астыне твая кроў.

Настаўнік дастаў кашалёк, вынуў срэбраны рубель і аддаў яго Лявону.

Лявон узяў рубель і пашыбаваў у сваю хату.

— Бярэ рубель,—з зайздрасьцю прамовіў Кукса:— а каб цябе, гад, за жывот узяло.

Лабановіч так сама пашоў да сябе ў школу, думаючы, што ён зрабіў вельмі добра, і навет пагарджаўся сваім паступкам.

Вечарам таго-ж самага дня, як ужо было цёмна, з вуліцы зноў пачуўся крык і лемант. Бабы плакалі і галасілі, як па нябожчыку.

— Лявона забілі, панічыку! — сказала бабка, ускочыўшы ў пакой.

— Хто забіў?!

— Кукса. Узяў аскабалак і каравуліў Лявона. Як толькі той паказаўся, цопнуў па галаве,—навет ня пікнуў.

Лабановіч выскачыў на вуліцу. Там былі людзі. Сярод вуліцы па брудным сьнезе ляжаў нярухомы Лявон. Над ім галасілі бабы.

— Ня трэба было, панічыку, мяшацца, — аўторытэтна зазначыў стараста:—у нас гэта ня першына: паб'юцца і разыйдуцца. Набярэцца паганая кроў, трэба-ж яе выпусьціць, і тагды ўсё ціха і лагодна.

Лявон, праўда, быў толькі аглушан, але паляшуцкі чэрап быў яшчэ досыць крэпак, каб Лявон ня мог ачухацца і падняцца на ногі.

XXV.

Выходзіла так, што стараста казаў праўду. Гэтага зданьня напэўна трымалася і ўсё цельшынскае грамадзянства... І які чорт падбіў яго прыткнуць і свае тры грошы? Каб ня гэты паганы рубель, то нічога такога і ня вышла-б. Добра яшчэ, што ўсё гэта так скончылася. А мог Лявон і не падняцца. І так яго на руках у хату занесьлі.

Лабановіч хадзіў па пакоіку і разважаў над гэтым здарэньнем. Яму было крыўдна тое, што сам ён—мужык, а ня ведаў мужыцкіх звычаяў і зрабіў па прыказцы: „Уткні мяне, божа, куды мяне ня трэба“. І наогул трэба зазначыць, што ён ня ўмее трымаць сябе з людзьмі. Узяць хоць-бы яго візыт да панны Людмілы... Яму сорамна стала перад самым сабою. Ён навет пачаў сам сябе лаяць, кпіць і насьмяхацца з сябе. „Дурань ты, брат, дрэнь! Думаеш, што ты разумны, а ўся цана табе—шчарбаты грош... Кавалер!.. Тфу!“ З гэтымі думкамі ён прыпыніўся каля люстэрачкі. З люстэркі пазіраў на яго другі Лабановіч, надзьмуты і зьняважаны. „Ух, рыла!“—прамовіў Лабановіч свайму адбітку і адыйшоўся ад люстэрачкі. Прыпыніўшыся другі раз і зірнуўшы на свой адбітак, ён ужо глянуў крыху ласкавей на сябе самога і ўспагадна прамовіў: „Нічога, брат, не марыкуй на мяне: як-небудзь будзем жыць на сьвеце“. Яму тут прыпомніўся адзін чалавек, якога ён ведаў, як быў яшчэ малым. Гэты чалавек меў звычай размаўляць з сабою самым. Ён гаварыў: „Эх, Паўлючок! кінь ты ўжо гэтыя згрызоты. Ці ты адзін такі на сьвеце?“ Думкі яго пашлі ў другім кірунку, і незаметна для сябе самога настаўнік зноў пагадзіўся сам з сабою. Да яго зноў вярнуўся добры настрой і, стоячы каля люстэрачкі, ён сам сабе строіў міны, сам сабе падсьмейваўся. Каб хто пабачыў збоку, то напэўна падумаў-бы, што настаўнік атрымаў сабе памяшаньне розуму.

У гэты момант дзьверы з кухні адчыніліся, і ў пакой увайшла бабка.

— Што, бабка, добрага скажаш?

— А нічога, панічыку... Ажыў Лявон.

— Ну, дзякаваць богу, ато ён мяне вельмі напалохаў, думаў, што ня ўстане.

— Гэ, панічыку, ці так яшчэ біліся! Бывала даўней як завядзецца бойка, — усё сяло калоціцца. Пабяруць калы і пачнуць матлашыць адзін аднаго. Проста страхоцьце. А гэта, панічыку, глупства!

— З чаго-ж гэта бойка паўставала?

— Панапіваюцца, панічыку, і б'юцца. Ну, вядома — мужыкі. Зімою работы мала, абрыдне так сядзець і пачнуць біцца. Проста калы аб галавы ламаліся...

Бабка змоўкла і другім голасам сказала:

— Прыехалі нашы паненкі. Толькі што з разьезду прышлі.

Відаць было, што дзеля гэтае навіны бабка і прышла сюды.

— А я, бабка, заўтра раненька-раненька ў воласьць пайду.

— А можа-б вам стараста падводу даў?

— Не, бабка: пайду памалу. Цяпер масьляніца, часу ёсьць, можа і падначую там.

— А што-ж, панічыку, прайдзецеся. Толькі-ж ножак вашых шкада.

Пайсьці ў Хатовічы Лабановіч надумаўся раптоўна. Яму трэба было так ці йначай адгукнуцца на бабкіну навіну, а ён проста адказаў ёй, што пойдзе ў воласьць, бо, сказаць праўду, вестка аб тым, што вярнуліся суседкі, яго такі ўсхвалявала. Яму было і прыемна, што панна Ядвіся тут, блізка каля яго, але ён не хацеў паказаць гэтага. З другога-ж боку, яму так сама трэба паказаць Ядвісе, і навет бабцы ды й сабе самому, калі ўжо на тое пашло, што панна Ядвіся яго ўжо і ня так цікавіць. Апрача гэтага, ён яшчэ не забыў тую крыўду, якую прычыніла яму панна Ядвіся, калі выказвала жаласьць сваю з прычыны разлукі з Нэгрусем. Але трэба сказаць, што гэта крыўда цяпер жыла толькі ў памяці, а ня ў сэрцы яго. Хіба можна так доў-

га трымаць гэту крыўду на панну Ядвісю? І якая гэта крыўда, каб хто запытаўся? Хіба панна Ядвіся сказала гэта зумыслу, каб абразіць яго? Але-ж трэба і характар паказаць і выявіць станоўкасьць і цьвёрдасьць сваю.

Не! гэта ён добра прыдумаў: што-б там ні было, а ў Хатовічы ён пойдзе.

На гэтай думцы Лабановіч затрымаўся аканчальна. Вось толькі пытаньне: як рана ён пойдзе ў дарогу? Ці ня лепш пайсьці крыху пазьней і гэтым даць магчымасьць паньне Ядвісе праканацца ў тым, што ён ужо напэўна ведае, што яна дома, і тым ня меней ён ідзе ад яе. Ён навет пастараецца пайсьці тагды, калі яна будзе стаяць каля вакна або выйдзе на двор, а ён пройдзе з такім відам, як-бы гэта стаіць не яна, а якая-небудзь Параска, да якой яму вельмі мала дзела. А калі прыдзецца і спаткацца з ёю, то што-ж? Ён скажа ёй: „Дзень добры!“ Навет і пагаворыць з ёю а самых звычайных драбніцах. Так, толькі так!... Яму стала навет чагось весела.

Назаўтра, чуць толькі разднела, Лабановіч ужо быў на нагах. Ён колькі разоў паглядаў на дом пана падлоўчага, але там было ўсё яшчэ ціха. Настаўнік хадзіў нецярпліва па свайму пакоіку і курыў адну папяросу за другою, прыслухіваючыся да зыкаў, што ішлі са двара пана падлоўчага. Ён ужо як мае быць нарыхтаваўся ў дарогу: сабраў курэцкія прылады, паставіў у куток свой кій і, выбраўшы добрую часіну, вышаў з дому.

Цельшынская школа стаяла на рагу дзьвюх вуліц. Адна вуліца, прасторная, роўная, шырокая, ішла на зялезную дарогу, другая, невялічкая, бегла ў поле і зараз-жа канчалася, перайшоўшы ў дарогу. На перасеку гэтых вуліц, каля саменькай школы, стаяў высачэзны крыж. Ён заўсёды прыцягаў на сябе ўвагу настаўніка і рабіў на яго моцнае ўражаньне. Гэты высокі пануры крыж і гэта закінутая сярод палескіх трушчобін школа, стаялі, як сіраты і, здавалася, цесна туліліся адно да другога, як-бы ў іх была адна доля. Лабановіч вышаў на прасторную вуліцу. Па правую руку да вуліцы падыходзіў частакол двара пана падлоўчага.

У куточку дворыка, каля самае вуліцы, стаяла студня. Ступіўшы колькі крокаў па вуліцы, Лабановіч згледзіў так добра знаёмую постаць панны Ядвісі. З вядзёркам у руцэ яна скоранька ішла да студні. Нейкая дрож прабегла па яго жылах, а сэрца ў грудзях застукала мацней. Як пахарашэла яна за гэтыя тры нядзелі! Ён чуў, што яго штось моцна цягнула да яе. Але ён стараўся быць спакойным і ня выказаць ёй таго, што адчуваў ён у гэту мінуту.

Радасьць, праўдзівая радасьць адбівалася на твару панны Ядвісі; гэта радасьць сьвяцілася ў яе цёмных вачох, яна снавалася на яе губках, такіх мілых, такіх прыветных!... Чорт-бы вас пабраў, дзяўчаты: баламуціце вы нашага брата, і годзе!

Але Лабановіч узяў сябе ў рукі. Навет і цені радасьці не паказаў ён, што ўбачыў яе.

Параўняўшыся з ёю,—а панна Ядвіся стаяла і чакала яго,—ён досыць прыветна сказаў ёй:

— Дзень добры!

Панна Ядвіся адказала яшчэ прыветней на яго прывітаньне.

— Ну, як-жа вам гасьцілася?—запытаў Лабановіч, але запытаў гэта так, як пытаюць тагды, калі трэба сказаць хоць што-небудзь: бяз усякага пачуцьця і цікавасьці да таго, аб чым ён пытаўся.

— Ох, як было весела! — адказала панна Ядвіся. Яна хацела яшчэ штось сказаць, але ўтрымалася.

— А як вы тут жылі?

— Жыў вельмі добра: чытаў, пісаў, вучыў, сам вучыўся, хадзіў гуляць і пачуваўся як ня трэба лепей.

— А куды-ж вы сабраліся?

— Надумаўся да воласьці даведацца.

— І нікога тут не шкада вам пакідаць? — спытала Ядвіся, і вочы яе засьмяяліся хітраю ўсьмешкаю. Сэнс гэтага пытаньня быў ясны для іх абаіх.

Лабановіч на момант апусьціў вочы, потым паглядзеў на панну Ядвісю.

— Вас мне шкода пакідаць, — адказаў ён ні-то праўдзіва, ні-то з насьмешкаю — разумей, як хочаш.

Яму навет зусім не хацелася цяпер ісьці ў Хатовічы, але варочацца назад было ўжо некуды.

— Ну, бывайце здаровы!—пакланіўся ён ёй і пашоў.

— А вы скора думаеце вярнуцца?—спытала Ядвіся.

— І сам добра ня ведаю. Пабачу там, — адказаў Лабановіч, ужо адышоўшыся на колькі крокаў. Ён яшчэ раз пакланіўся ёй і зачасьціў так шпарка, як-бы хацеў паказаць гэтым, што яму няма калі размаўляць з ёю.

Увесь гэты час размовы з паннаю Ядвісяю Лабановіч чуў, што ён робіць нейкую гвалтоўнасьць над сабою, што ён гаварыў зусім ня тое, што думаў і што пачуваў сапраўды. „Чаму я, як злодзей, таюся ад яе і ад людзей?“—думаў ідучы вуліцаю настаўнік: „чаму не сказаць ій, што я так шчыра і так моцна палюбіў яе. І праўда: ёаго я так віляю, на што замятаю свае сьляды, зьбіваю че з тропу? На што гэта лганьнё? Няўжо так робяць і іншыя? Проста няма ў мяне сьмеласьці. Я баюся тае абразы, якая будзе для мяне тагды, калі яе сэрца не адгукнецца майму сэрцу... А ўсё-ж такі гэта каханьне ёсьць нейкая хвароба, боль і пакута. Яна захапляе ўсяго, не дае спакою, параджае нейкія няясныя парываньні і вялікі смутак“.

У лесе было ціха і спакойна. Гэты спакой паволі сходзіў і на падарожнага. Ён ішоў, мінаў засыпаныя сьнегам грэблі і балоты і ўсё думаў аб паньне Ядвісе. Як жывы, вобраз яе стаяў у яго ваччу.

Панна Ядвіся прыметціла, што настаўнік за гэты час як-бы асунуўся і пахудзеў. У яго вачох яна расчытала нейкія новыя для яе думкі і нейкую затоеную тугу. І сама яна задумалася, і нейкі цень засмучэньня пралёг на яе маладым і сьвежым твары. Аб ім так многа думала яна ўсе гэтыя дні, да яго так моцна рвалася яе думка.

XXVI.

— А! вось і вы! Міласьці просім!—спаткаў а. Кірыл Лабановіча.

А. Кірыл, як замеціў настаўнік, нейк асунуўся, толькі вочы яго былі яшчэ больш жывыя, больш неспакойныя.

— Што-ж гэта вы, вучыцелька, так закапаліся ў вашай глушы? — пытала яго вясёлая, румяная матушка: — ну, як-жа вам жывецца?

— Дзякую, матушка. Жыву памаленьку ды паціхеньку.

— Ну, кажэце: у каго вы там закахаліся?

— Чаму вы думаеце, што закахаўся?

— Ну, як-жа гэта можа быць, каб малады хлопец быў незакаханы?.. Ой, вы ўсё хітруеце!—пастрашыла матушка пальцам. — Там дзесь, у Цельшыне, знайшлі вы сабе мілую... Не гаварэце мне: па вачох бачу.

— Праўда, матушка, вы не памыліліся...

— А што! —падхапіла матушка.—Хто-ж ваша мілая? Ну, скажэце?

— Старасьціха Алена, — прамовіў Лабановіч.

А. Кірыл і сама матушка громка засьмяяліся.

— А я думаю, ці не дачка пана падлоўчага? Што-ж вы вочы апусьцілі?

— Ну, матушка, калі буду жаніцца, дык вас за свацьцю вазьму, — сказаў Лабановіч.

— Вазьмеце, вазьмеце! Такую высватаю вам жонку, што цэлае жыцьцё дзякаваць будзеце. Вы незнаёмы з дачкою каморніка?

— Гэта з паннаю Людмілаю? Не, незнаёмы.

— Яна цяпер тут, у пісара. Вечарам у пісара бліны будуць. Вось вы і падкацецеся да яе. Яна дзяўчына сымпатычная. Хоць нашаму настаўніку сэрца пераежце.

— Э, матушка! Панна Людміла мае столькі кавалераў, што ў мяне й адвагі няма рабіць да яе залёты.

— Эх, вучыцелька: нічога вы не разумееце. Яна так зацікаўлена вамі, што будзе вельмі рада, калі зьвернеце на яе ўвагу.

— Што-ж? дай божа нашаму гароху ў гаршчок панскі папасьці, — усьміхнуўся Лабановіч.

— Вас сяляне хваляць, — сказаў а. Кірыл: — вы патрапілі заняць настаяшчае палажэньне.

— А за што ім хваліць мяне або ганіць?—спытаў Лабановіч: — у іх сваё дзела, у мяне сваё. Нашы інтарэсы ня стыкаюцца, і нам незашта пасварыцца навет.

— Вы — сукромны чалавек, і гэта робіць вам чэсьць,—адказаў а. Кірыл.—Не, трэба сказаць праўду: Цельшыну шанцуе на добрых настаўнікаў. Толькі што глуш там, як і наогул гэта Палесьсе.

— Жаніцца трэба, — сказала матушка: — тагды і глуш не такая страшная будзе.

— Што жаніцца! — махнуў рукою а. Кірыл. Жаніцца кожны патрапіць, але што з гэтае жаніцьбы?

Тым часам маладая служанка а. Кірыла, чырвонашчокая паляшучка, прынесла самавар. Селі піць чай. Матушка ўвесь час гаварыла, перадавала вясковыя навіны і розныя плёткі, да якіх яна мела вялікую ахвоту. Паміж іншым распачала апавяданьне аб змаганьні за панну Людмілу паміж Саханюком і Дубейкам. Але апавяданьне ня было даведзена да канца, бо як раз на гэты момант прышоў і сам Саханюк.

На гэты раз Саханюк быў выфранчаны нязвычайна, чыста падбрыты, манішка, гальштук, манкеты,— усё на ім зіяла і зіхацела.

— Майму супарату і калегу ніжэйшае шанаваньне! — зьвярнуўся да Саханюка Лабановіч.

— Вось маладзец цельшынскі вучыцель! — пахваліла матушка Лабановіча: — адразу робіць выклік нашаму настаўніку.

— Вы ня так мяне зразумелі, — заўважыў Лабановіч: — калега — мой супарат зусім другога парадку. Мы змагаемся з ім за гарцы.

А. Кірыл зацікавіўся гэтым змаганьнем, і Лабановіч расказаў, якое было ў іх змаганьне.

А. Кірыл сьмяяўся, сьмяяўся і сам Саханюк.

— Наш настаўнік— гаспадар. Мае кабанка і кароўку, — замеціла матушка.

— Толькі гаспадыні не стае,—дадаў Лабановіч:— так і быць, калега: жанецеся — зраблю ўжо вам такі падарунак к вясельлю, аддам сваю ссыпку.

— І добра зробіце, — сьмяяўся Саханюк:—я—чалавек практычны і адкідаць таго, што ідзе на патрэбу чалавеку, лічу неразумным. Калі жыць, дык жыць са смакам, а раскідаць рублі дзеля таго, каб пагадзіць двух буянаў-мужыкоў, ня бачу сэнсу.

Саханюк кіўнуў у бок Лабановіча і засьмяяўся. Гісторыя з юшкаю была ўжо тут вядома. Лабановіч не знайшоўся, што сказаць; ён крыху засароміўся.

— Так, — пацьвярдзіў і а. Кірыл: — наш настаўнік умее жыць. — Але спогадзь і спачуваньне яго былі на старане цельшчынскага настаўніка.

— Вось што, калега, — зьвярнуўся Саханюк да Лабановіча: — вас прасілі на вечар да пісара, і мне выпаў такі гонар паведаміць вас аб гэтым, навет і запіску вам перадалі.

— Хто-ж гэта зьвярнуў на мяне такую ўвагу? — пытаў Лабановіч, бяручы запіску.

— А каморнічанка там будзе? — запыталася матушка.

— Н-ня ведаю, — ня зразу адказаў Саханюк.

— Ідзеце, ідзеце, вучыцелька, — падганяла матушка: — там паненкі будуць і напэўна панна Людміла.

— Ня хочацца мне туды ісьці, -- прамовіў Лабановіч: — ня люблю ў вялікай кампаніі быць.

— Больш любіце быць у кампаніі аднае? — пажартавала матушка.

Пісарава гасьціная ярка асьвятлялася дзьвёма лямпамі. Пераступіўшы парог і акінуўшы поглядам гасьцей, Лабановіч прыпыніўся ў нейкім замяшаньні: ён ня ведаў, да каго наўперад падыйсьці і з кім павітацца, проста ня ведаў хлопец, куды дзецца—так многа было тут гасьцей. Трэба-б было пачаць з гаспадара, але гаспадар сядзеў за столікам, трымаў цэлую жменю карт і так пільна ў іх углядаўся. Напроціў блішчаў вурадніцкі каўнер. Збоку сядзеў фэльчар Гарошка. Ён падганяў пісара:

— Хадзі, хадзі, кум! Пад туза! Пад туза яму!

Але пісар не сьпяшаўся. Ён доўга ўглядаўся ў свае козыры, і здавалася, вось-вось чыхане.

Сядзелец, па фаміліі Кляп, выказваў усе адзнакі нецярплівасьці такою маруднасьцю пісара.

— Не пары гарачкі, то так астанешся без аднае, а будзеш гарачку пароць, бяз дзьвюх астанешся.

Максім, сын фэльчара Гарошкі, лятаў, як матыль, ад аднае паненкі да другой. Як відаць, у гэтай дзей-

насьці ён дужа быў напрактыкован. Лабановіч нямала быў зьдзіўлены, убачыўшы тут пана падлоўчага, бо пан падлоўчы крыху пагарджаў такою пісарскаю кампаніяй. Дубейка, заціснуўшы сваю шыю ў накрахмалены цесны каўнерык, вельмі павабна і вельмі прыгожа, як яму здавалася самому, паківаў сваею птушынаю галавою то да аднае, то да другое паненкі. У глыбі пакою на мяккім крэсле сядзела панна Людміла. Радам з ёю прымасьціўся Сухавараў. Цяпер Лабановіч дагадаўся, што пан падлоўчы мусіў уступіць Сухавараву і паехаць з ім, каб пазнаёміць яго з паннаю Людмілаю, якою так сама зацікавіўся і Сухавараў.

— А, паночку! — прамовіў пан падлоўчы: — ці бачыш, які ён шпаркі. Я захадзіў да пана, каб разам з панам Сухаваравым паехаць. А ён ужо тут!

Пан падлоўчы весела павітаўся з сваім суседам, узяў яго пад руку і павёў да панны Людмілы.

— Проша быць знаёмымі: пан Лабановіч, прафэсар велькіх букваў.

Панна Людміла ўсьміхнулася сваею прыветнаю ўсьмешкаю і жартліва прамовіла:

— Мы бадай што і знаёмы.

І падала сваю мяккую ручку.

— Дык наш прафэсар шмат дасьціпнейшы, як гэта я думаў, — прамовіў пан падлоўчы.

— У ціхай букце чэрці водзяцца, — дадаў і Сухавараў і распусьціў свае мокрыя губы ў крыху абразьлівую ўсьмешку. Сухавараў быў адзеты ў парадны мундзір з бліскучымі гузікамі і звысака пазіраў на ўсіх тутэйшых кавалераў. Павітаўшыся з усімі гасьцьмі, Лабановіч сеў адзін у больш спакойным месьце і стаў прыглядацца да гасьцей. Старшая пісаранка, як гаспадыня, часта адлучалася; кавалеры з далікатнасьці ўдзялялі ёй шмат увагі, што прыдавала ёй гонару і здаваленьня.

— Ну, як жывіце?—спытаў Лабановіча Дубейка:— у нас, бачыце, ня тое, што ў вас — публікі многа, паненкі... Як вам падабаецца наша Людміла?

— А чаму яна ваша, а ня наша? — спытаў і Лабановіч: — ну, што-ж? дзяўчына, як дзяўчына.

— Вы паглядзеце, як каля яе гэты жалязьняк увіваецца!

— А вам зайздросна? Чаму-ж вы ня ўвіваецеся?

— Маё ад мяне не ўцячэ, — горда зазначыў Дубейка.

Яму нядаўна абяцаў земскі начальнік пісарскую пасаду.

Падышоў Максім Гарошка.

— Што вы так рэдка ў нас бываеце? — спытаў і ён Лабановіча.

Максім быў вяртлявы, нізкага росту дзяцюк, з тонкімі, чорнымі дугамі-бровамі і жывымі вачыма. Ён быў досыць прыгожы хлопец і сярод паненак лічыўся цікавым кавалерам, хоць і нявыгодным жаніхом. Максім любіў вясьці размовы на грамадзянскія тэмы. Ён ня меў службы. Чаму? А проста таму, што ніякая пасада яго не здавальняла і ніякая прафэсія не адпавядала яго паглядам на жыцьцё. Ён проста быў трохі шалапай і распусьнік. У яго быў востры язык і нахіленьне да высьмейваньня людзей.

То той, то другі з гасьцей падыходзіў да цельшынскага настаўніка і што-небудзь казаў яму. Сахaнюк сыпаў жарты паненкам. Да панны Людмілы ён не падыходзіў, хоць спатайка сачыў за ёю вельмі ўважна.

XXVII.

Панна Людміла ўжо колькі разоў памыкалася сама падыйсьці да Лабановіча, бо страціла надзею на тое, што ён калі-небудзь падыдзе да яе сам. Ёй проста было цікава пабачыць, што ён за чалавек. „Ну і бервяно нейкае!“ — сама сабе зазначала панна Людміла. Тым ня меней, яна папрасіла прабачэньня ў свайго кавалера і з мілаю ўсьмешкаю падскочыла да Лабановіча.

— Можна каля вас прысесьці? — спытала яна салодкім галаском.

— Проша, проша!—прамовіў Лабановіч і падставіў ёй крэсла.

— Вы як-бы за штось гневаецеся на мяне, праўда?

— О, не, барані божа!—горача прамовіў шчасьлівы настаўнік:—хіба на вас можна гневацца? Ды й за што?

— Ну, скажэце мне праўду: чаму вы ніколі да нас не зашлі?

— Я жыву ўсё-ж далёка ад вас, з вамі да сёнешняга дня быў незнаёмы, і так ня было такога здарэньня.

— А яшчэ якія былі прычыны?—дапытоўвалася панна Людміла.

— Другіх прычын я вам не скажу.

— А яны былі?

— І пра гэта памаўчу.

— Ну, скажэце! Ах, які вы нядобры.

— Што зрабіць? І нядобрыя людзі жывуць на сьвеце.

— Не, вы—добры! Я чула, што вы добры.

— Мала што хто гаворыць. Ды яшчэ ці гаворыць?

— Дык вы мне ня верыце?

— Я і сам сабе ня веру.

— Вось гэта міла! Як-жа гэта вы сабе ня верыце?—пытала панна Людміла.

— А вось бывае так, што думаеш адно, а робіш другое, хочаш жыць так, а жывеш іначай.

— А чаму гэта так выходзіць?

— А таму і выходзіць, што чалавек па сутнасьці сваёй часта мяняецца. На яго мае ўплыў пагода, людзі, асабліва ваш брат...

— А які ўплыў мае на вас наш брат?

Лабановіч падумаў і адказаў:

— І добры і кепскі.

— Ха-ха-ха! — засьмяялася панна Людміла: няўжо на вас мае ўплыў, як вы кажаце, наш брат? Ня верыцца нешта. Вы, выбачайце, дапраўды нейкі... сьвяты.

— Я ведаю,—з ноткаю лёгкага засмучэньня сказаў Лабановіч: — што паненкам сьвятыя не падабаюцца, хоць, праўда, сьвятым я зьяўляюся з вашага пункту погляду...

— Не, не! вы ня крыўдзьцеся, прашу вас. Я толькі хацела сказаць, што вы... ну, зусім не такі, як другія, не такі ў лепшым сэнсе.

— Вельмі вам дзякую, але зьняўшы галаву па валасох ня плачуць. І крыўды тут ніякай няма. Людзі часта ўсё жыцьцё б'юцца і думаюць аб тым, каб сьвятым застацца, а мне гэта лёгка далося.

— О! маладзец прафэсар велькіх букваў,—жартаваў пан падлоўчы, падышоўшы да іх: — адзін завалодаў паннаю Людмілаю.

— Гэта я завалодала прафэсарам, проста гвалтам узяла яго, ня пытаючыся, ці рад ён гэтаму ці ня рад,— адказала панна Людміла.

— Выбачайце,—усьміхнуўся Лабановіч і глянуў ёй у вочы так, як бы ён ведае шмат болей таго, як гэта думае панна Людміла: — а ці так гэта?

Дзяўчына на момант замяшалася, потым ускінула на яго свае бойкія вочы і сказала:

— Ой, хітры-ж вы, хітры!

— А як вы думаеце: сьвятасьць і хітрасьць ня шкодзяць адно другому?

— О, не! вам яны ня шкодзяць.

— Ну, гэта другое пытаньне, але ці можна быць сьвятым, астаючыся і хітрым?

— У пытаньнях сьвятасьці я нічога не разумею,—адказала панна Людміла:—але пакінем аб гэтым. Скажэце, чаму вы тагды так борзьдзенька ўцяклі, памятаеце, ў Абрама?

— Я ніяк ня чаяў спаткаць вас там, і мне стала нялоўка... Скажу вам праўду: я не хацеў, каб вы падумалі, што я зайшоў туды дзеля таго, каб пабачыць вас.

— А хіба вам так няпрыемна было пабачыць мяне?

— Вот вы і злавілі мяне. Цяпер выкручвайся, як хочаш,—сказаў сьмяючыся Лабановіч.

— Вы мне кажэце праўду, чуеце? чыстую праўду,—горача наступала панна Людміла.

— Я проста не хацеў абманваць вас.

— Што гэта значыць? Я нічога не разумею,— крыху нахмурыўшыся, сказала панны Людміла:—у чым вы маглі мяне абманваць?

— Усяго ведаць ня можна, бо часта веданьне разбівае наша шчасьце.

— Цяпер я ўжо зусім не разумею вас.

леташніх лісьцяў, дзе-ня-дзе шарэўшых на талай зямлі. І зусім другія струны душы закраналіся гэтым кволым патыханьнем вясны, і другія парываньні разам з гэтым абуджэньнем прыроды калыхалі душу ціхаю, няяснаю песьняю ці даўно чутаю казкаю, поўнаю харавства і чараў, і кудысь цягнулі і клікалі. Куды? Можа да гэтага невядомага, заўсёды павабнага, нерасчытанага і неадгаданага, закрытага заслонаю ружовых мараў, што ніколі ня зьліваецца з тваімі жаданьнямі? А можа гэта смутак аб чымся такім, міма чаго прайшоў ты няўважна і страціў навекі? Ці гэта — адбіяго з кругу жывёлін і вядзе па дарозе шуканьня і ўтварэньня лепшых стасункаў жыцьця і яго харавства? Ці гэта — імкненьне рассунуць граніцы свайго краявіду, каб пазнаць непазнанае, уведаць нязьведанае? Але вечны загадкі жыцьця і вечны нашы імкненьні іх адгадаць; толькі-ж ніколі мы іх не адгадаем, бо формы жыцьця абмяжованы, само-ж жыцьцё ня мае граніц.

Пасьля пісарскага балю Лабановіч некаторы час адчуваў сябе дрэнна. Яму было прыкра, што ён там напіўся, гаварыў розныя глупствы і навет піў за здароўе нейкай маладзіцы. На другі дзень ён раненька вырваўся з Хатовіч і бадай што ўцёк да дому. І вось цяпер, на другі дзень п'янства, ён хадзіў па чыгунцы, крыху заспакоены, і падводзіў рахункі сабе самому, як чалавеку і як настаўніку. Яму ўспаміналіся першыя дні яго прыезду сюды, яго намеры і пляны. І цяпер усё гэта так ня сходзілася адно з другім, і ніякага маральнага здавольненьня! Ён чуў нейкі неспакой душы. Яму хацелася кінуць тут усё і йсьці. Куды? У гэты сьвет, на новыя мясьціны—і там ужо пачынаць жыць як-небудзь начай. Ён акінуў вачыма гэтыя ваколіцы Цельшына: цесна, цёмна і пуста. Толькі ветракі, растапырыўшы ўгары два крыле ў бок сяла, мелі такі выгляд, як-бы іх зразіла нейкая навіна, і яны, у здзіўленьні сказаўшы: о-о-о!— застылі ў такім стане; ды дом пана падлоўчага і высокая вяндлярня выдзяляліся крыху весялей з купы гэтых саламяных стрэх сялянскіх хат. Няўжо-ж яму прыдзецца жыць тут яшчэ другую зіму, бо на лета, калі скончацца заняткі ў школе, на-

стаўнік думаў куды-небудзь паехаць. Дом пана падлоўчага глянуў на яго яшчэ раз і яшчэ; і, скараючыся нейкаму пачуцьцю і голасу, ён зьвярнуў з чыгункі і накіраваўся да дому, паглядаючы то на высокі крыж каля школы, то на дах дому пана падлоўчага. Падыходзячы бліжэй да іх, настаўнік пашоў павольней, як злодзей, кідаючы вочы на вокны. Ступіўшы яшчэ колькі крокаў, ён спыніўся: у вакне з-за вазонаў яму кланялася тая галоўка, якую яму так прыемна было бачыць. Настаўнік прасьвятлеўся і рашуча адкінуў клямку на дзьверцах весьнічак свае суседкі.

— З тога часу, як вы закахаліся ў панну Людмілу, вы ўжо ня хочаце да нас зайсьці, — сказала панна Ядвіся, ні-то шуткуючы, ні-то сур'ёзна.

Лабановіч глянуў ёй у вочы, у гэтыя круглыя, цёмныя і такія слаўныя выразныя вочы, на яе чорныя тонкія бровы, якіх ён ня бачыў ні ў аднае дзяўчыны, ні ў кога на сьвеце. Здаецца, ніколі не адвадзіў-бы ён ад яе сваіх вачэй, і падумаў: „Ніхто цябе ня бачыць, ніхто ня ведае, якая ты слаўная і мілая“—і дадаў: „дурні яны!“

— А, — сказаў Лабановіч у парываньні нейкай радасьці, а ўнутрах яго ўсё дрыжала: — ці толькі сьвету, што ў панны Людмілы? А вы мне вось што скажэце: калі ўжо вы перастанеце харашэць? Можна было-б ужо і спыніцца.

Усе думкі аб помсьце паньне Ядвісе, усе тыя калючыя словы, якія ён думаў ня так даўно кінуць ёй,— усё цяпер зьнікла, як-бы гэтыя вочы і бровы адвялі іх і пахавалі навекі.

Ядвіся сказала:

— А калі вы перастанеце быць такім панурым і злосным?

— З таго самага часу, як вы аб гэтым запыталіся.

— Ня люблю я панураў, — сказала Ядвіся: — усё здаецца, што яны накінуцца і біць пачнуць.

— Што зрабіць? Часамі чалавеку так цяжка бывае, так наваліцца на яго гора, што нехаця ляжа чорная цень на твары.

— А якое ў вас было гора? — спытала Ядвіся.

— Ня пытайцеся: ніякага ня было ў мяне гора.

Хіба вы навядзеце яго на мяне, але гэтага я вельмі не хацеў-бы.

— Я? Што я для вас значу?

— Усё! — адказаў настаўнік.

— Праўда? — ціха спытала Ядвіся.

— Гатоў пабажыцца, аб заклад пабіцца, — пачаў сыпаць Лабановіч словамі, узяўшы жартлівы тон, каб жартамі прыкрыць тое, што ішло ад самага сэрца.

Панна Ядвіся, як сарна, скокнула да печкі, дзе стаяў пусты кошык і, схапіўшы кош, падбегла з ім да Лабановіча і прамовіла:

— Сыпце ў кош сваё краснамоўства!

Яны сьмяяліся, шчасьлівыя, як дзеці.

Панна Ядвіся раптоўна стала сур'ёзнаю.

— Скажэце, — прамовіла яна: — каб я вас аб чымся папрасіла, ці зрабілі-бы гэта для мяне?

— Усё, што можна зрабіць, зраблю.

— Зробіце?

— Зраблю.

Панна Ядвіся апусьціла вочы, потым паволі ўзьняла іх на настаўніка.

— У Гродзеншчыне ў мяне ёсьць адна дзяўчына, — ну, вам усё роўна, хто яна. Ёй трэба выйсьці замуж. Разумееце? Ёй проста трэба павянчацца, каб у сваіх дакумантах мець другое прозьвішча. На што, — гэта так сама вам няцікава. Дык ці згадзіліся-б вы павянчацца з ёю?

Ядвіся гаварыла самым сур'ёзным чынам.

Лабановіч і верыў і ня верыў. Калі гэта ўсё праўда, то стала быць для Ядвісі ён зусім непатрэбны чалавек. І яму стала так горка і няпрыемна. Ён апусьціў вочы і, памаўчаўшы, прамовіў з заметнаю ноткаю нездаваленьня:

— Аб жаніцьбе, якая-б яна ні была, я думаю столькі, сколькі думаеце і вы аб леташнім сьнезе.

У гэты час у пакой вайшла Габрынька, і размова наконта жаніцьбы на тым і скончылася.

— Ну, кажэце, як вам гасьцілася? — зьвярнуўся да яе настаўнік.

Габрынька з жарам і ажыўленьнем апавядала, як ім было там добра і як не хацелася ехаць сюды. Пан-

на Ядвіся маўчала. Лабановіч слухаў Габрыньку і стараўся не пазіраць на Ядвісю. А Ядвіся ўвесь час не звадзіла з яго вачэй. А потым ціханька вышла, нічога не сказаўшы. Яна доўга ня прыходзіла сюды і вярнулася тагды, калі Лабановіч ужо вышаў і пашоў да сябе на кватэру.

Настрой у яго быў самы паганы. Ён проста ня мог знайсьці сабе прыпынку, ня ведаў, за што ўзяцца. Прайшоўшыся колькі разоў па пакоіку, ён узяў паперу і пяро і сеў пісаць ліст свайму сябру.

„Мілы Сымоне!

„Дзе ты, мілы, белабрысы? Дзе ты? адгукніся! Як без цябе тут гарую, прыдзі падзівіся“. З гэтае песьні пачаў ён пісаць, мяняючы яе тэкст. „Абрыдла, брат, мне тут. Усё прыглядзелася і прыелася. Пачынаецца вясна. Разам з ёю ва мне абуджаецца і нейкі дух бадзяньня. От-бы забраў пад паху свае манаткі і пашоў-бы, куды вочы глядзяць. Скончыцца работа ў школе, паеду да дому. На другі год думаю перабрацца куды-небудзь далей у глыб Палесься. Я пачынаю рабіць падлікі сабе самому, і іх вынікамі я моцна незадаволены. Тая звычайная работа, якую мы павінны вясьці ў школе, мне здаецца мала вартоўнай, і калі толькі ёю абмежаваць сваю дзейнасьць, то гэта значыць рабіць вельмі мала, бо будзеш заўсёды чуць нейкі недахват. І тагды трэба будзе на ўсё махнуць рукою, а каб было весела, то прыдзецца зьвярнуцца да карт, гарэлкі і праз колькі гадоў зрабіцца поўным вахлаком, што звычайна на кожным кроку і робіцца. Я чую, што ў мяне няма грунту пад нагамі, бо я не намеціў сабе пэўнага пляну работы. Я, брат, тая муха, што папала пад шкляны калпак: і сьвет вакол відаць, і месца ёсьць выбіцца з гэтага калпака, але няма здольнасьці папасьці ў выйсьце. І я, і не адзін такі я, шумім, круцімся, а толку няма. Можа каму выпадкова і пашчасьлівіцца найсьці дарогу з гэтага калпака, але пераважная большасьць пападае ў сыраватку і трапечацца ў ёй, покі не захлынецца. Яшчэ нічога, калі ўсяго гэтага не замячаеш і думаеш, што гэтак і трэба. Але вельмі цяжка пачуваць, што цябе пачынае зацягаць балота і ты ведаеш, што ў гэтым балоце

твая грамадзянская сьмерць. I калі-б мяне спытаў хто, што мне найболей кінулася ў вочы і зрабіла мацнейшае ўражаньне за першы год настаўніцтва, я вызначыў-бы гэта так: павольнае ўміраньне душы і зацягваньне цябе балотам... Не, брат Сымоне, ня можна доўга аставацца на адным месьце, бо яно цябе заесьць і ашальмуе. Няхай жыве вандроўніцтва!

Як я табе і казаў, ува мне з нязвычайнаю сілаю абудзіўся дух бадзяньня. Я не знаходжу сабе спакойнага месца, мяне кудысь цягне і парывае. Часамі мне проста хочацца зашчаміць сабе галаву і плакаць. „Маркотна жыць на гэтым сьвеце, панове“. Цяпер толькі зразумеў я, якую праўду казаў Гогаль“.

Напісаўшы гэты ліст, Лабановіч прылёг на канапу і задумаўся... „А ўсё гэта я ілгу: ня тыя прычыны майго нездаваленьня і смутку“. I перад ім ізноў усплыў вобраз Ядвісі, і ўзноў аб ёй, толькі аб ёй, пачаў ён думаць.

XXIX

— Бабка, дома паніч?—пытала панна Ядвіся старую Мар'ю.

— Не, паненачка: кудысь вышаў нядаўна.

Ядвіся падышла да дзьвярэй, прыслухалася, якбы ня верачы бабцы і баючыся быць злоўленай, потым ціханька адчыніла іх, ускочыла ў пакойчык, азіраючы яго цікавым поглядам. Яна падышла да пісьменнага стала і палажыла туды маленькі букецік першых вясеньніх красак. Потым узяла асадку, адарвала вузенькую палоску паперы, крыху падумала; на яе губках заблукала ўсьмешка, і яна напісала: „мілы“, паставіла тры кропкі і напісала другое слова: „дурань“. Паперачку з напісанымі словамі залажыла ў разгорнутую кнігу, яшчэ раз азірнулася і выскачыла ў кухню.

— Глядзі-ж, бабка, не кажы панічу, што я тут была. Барані божа, бабка, не кажы! — сказала і бягом кінулася на двор. Скора дзесь з двара пачуўся яе голас. Яна сьпявала нейкую песьню. Бабка ціха ўсьміхнулася сама сабе і прамовіла ў голас:

— Вясёлая, харошая паненка! — і аб чымся задумалася. Праз мінуту бабка сама ўвашла ў пакойчык.

Ёй хацелася дазнацца, якую штуку выкінула там паненка.

— Красачак прынясла, няхай, моў, падумае аба мне.

Бабка ўзяла ў рукі букецік, паглядзела на яго, паднясла да носу і палажыла зноў на стол. Яна чагось уздыхнула і вышла.

Гэта было на заходзе сонца.

Калі ўжо добра сьцямнела, прышоў Лабановіч. Ён запаліў лямпу. Пры яе асьвятленьні ён замеціў кветачкі. „Хто-ж гэта палажыў іх сюды?“ — спытаў ён сябе самога і стаў разглядаць гэты букецік. Вечар быў цёплы і ціхі. Ён падышоў да вакна і расчыніў фортку. Вокны пакою пана падлоўчага былі цёмныя. Там, значыць, нікога ня было, можа яшчэ рана. З двара нёсься сюды шум сялянскае вуліцы. Дзесь у канцы вуліцы пілікала скрыпка, там-жа чуўся радасны сьмех дзяўчат і іх крык і піск. Відаць, за імі ганяліся хлоцы, лавілі і дурэлі з імі. Потым дзяўчаты хорам сьпявалі „вясьнянкі.“ Іх звонкія, маладыя галасы будзілі спакой гэтага ціхага вечара, і водгульле іх замірала дзесь у соннай цішы балот. На ясным небе загараліся зоркі, дрыгацелі, сьвяціліся рознакаляровымі агоньчыкамі, пераліваліся, якбы трапяталі крыльцамі там нейкія дыямэнтныя матылі. І было штось нязвычайна важнае і вялізарнае ў гэтым далёкім харастве недасяжных зор і ў гэтай маўклівасьці цёмнага бяздоннага неба, і перад вялізарнасьцю і тайнасьцю яго заціхаў дробны клопат зямлі. „Сколькім людзкім пакаленьням сьвяцілі гэтыя зоркі!— разважаў настаўнік; — людзкія пакаленьні даўно сышлі з твару зямлі, і вецер даўно паразьдзімаў іх магілы і разьнёс па сьвеце прах касьцей іх, а яны, гэтыя спакойныя зорачкі, кожную ясную ночку будуць сьвяціць сваім немяцежным бліскам, спакойныя, неўспагадныя на ўсе мятусеньні і трывогі ўсхвалёванай душы чалавека. А мы перабудзем свой век, колькі нам прызначана, гэты страшэнна кароткі міг, малюпасенечкае зьвенца ў бясконцым ланцугу жыцьця, і ніякага сьледу не захаваюць па нас бязьлітасныя часы. І ці варт так прырастаць да гэтага жыцьця, да гэтага нязначнага моманту ў ходзе часоў?“ І нейкая туга ахваціла настаў-

ніка. Аб чым? Мо' быць аб тым, што так мізэрна і нязначна людзкая доля, людзкое жыцьцё. Ён апусьціў галаву над сталом і сядзеў нярухліва. Лёгкі і раптоўны шолах у шыбы вакна абудзіў яго. Ён узьняў галаву, і ў гэты момант на стол упала некалькі такіх-жа самых красачак, што былі і ў букеце. Відаць, некалькі з іх не папалі ў фортку, а толькі лёганька крануліся шыбак і асталіся за вакном. Разважаньні а нязначсьці людзкога жыцьця былі так сама раптоўна распуджаны чыеюсь рукою, што кінула гэтыя краскі. Лабановіч борзьдзенька кінуўся да форткі. Але там было ўсё ціха. І толькі шумлівая і многагалосная вуліца правіла маладыя гымны гэтаму жыцьцю.

— Няўжо гэта Ядвіся? — пытаўся настаўнік.

— Бабка!

— А што, панічыку?

— Ты ня сьпіш яшчэ?

Дзьверы скрыпнулі. Прышла бабка.

— Ці ты, бабка, ня ведаеш, хто гэта прынёс сюды красак?

Бабка перш прыкінулася, што нічога ня ведае, а каб праканаць у гэтым і настаўніка, яна ўзяла краскі і стала разглядаць іх. Але, як ні хітрыла бабка, настаўнік прачытаў на яе твары, што яна прыкідваецца.

— Ой, бабка! Грэх табе, старэнькай, хлусіць і абманваць. Ня любіш ты мяне і не шкадуеш. Я ўжо і па тэй прычыне не паверу табе, што ты — знахарка. Ты павінна ведаць.

— Ой, панічыку! Ну, хто-ж вам можа прынясьці красачак, як не паненка?

— Якая паненка і чаму паненка, а не якая-небудзь маладзіца?

— Хто-ж іх, панічыку, ведае, хто да вас лепей горнецца: ці паненкі ці маладзіцы, — усё яшчэ хітрыла бабка. Але ёй самой ня ў трываньне было не сказаць, і яна пачала сьмяяцца.

— Паненка, панічыку; сама сюды забягала і палажыла іх вам. Толькі яна, панічыку, прасіла мяне, каб я пра яе вам не казала.

— Злаўлю яе калі-небудзь.

— Злавеце, панічок, злавеце! — прамовіла бабка,

гатовая навет памагаць свайму панічу злавіць паненку.

— Чаму ты, бабка, ня йдзеш на вуліцу песьні сьпяваць?

Бабка паглядзела на настаўніка, ці ён праўду кажа ці жартуе.

— Няма, панічыку!.. Адсьпявала я ўжо свае.

— А ці шкада табе твае моладасьці?

— А што яе, панічыку, шкадаваць? Ці шкадуй ці не шкадуй, ня вернецца яна.

— А ці хацела-б ты вярнуць яе?

— Э, панічок! Ніколі я пра гэта і ня думаю. Нікому яна не варочаецца.

— Дык трэба, бабка, карыстацца ёю і ўзяць ад яе ўсё, чым яна міла і люба?

— Так, панічок: што цяпер страціш, таго потым ня знойдзеш.

Гэта размова зусім ня цікавіла бабку, і яна колькі разоў пазяхала. А ўрэшце яна сказала:

— Ужо-ж, панічок, і позна. Аставайцеся здаровы!

І паволі пасунулася ў кухню на сваю печ, адкуль скора пачуліся нейкія марматаньні, ні-то яна сама з сабою размаўляла, ні-то малілася богу.

У сяле яшчэ доўга сьпяваліся песьні, ды дзесь з двара данасіўся брэх патрывожанага сабакі. Апозьнены месячык загарэўся залатым пажарам за тым панурым лесам, што стаяў збоку чыгункі, і павольна ўзьнімаўся над заспакоенаю зямлёю. Ноч цішала і глушэла і цяжэй налягала на зямлю. Настаўнік яшчэ доўга сядзеў каля вакна, і розныя думкі падымаліся ў яго галаве. Спаць яму не хацелася, і ён доўга варочаўся, покі сон замкнуў яму вочы. На століку каля яго ложка ляжаў букецік завяўшых красак.

Вясна ўступала ў сілу. Сьнегу ўжо зусім ня было ў палёх. Ажылі балоты. Жалобна застагналі кнігаўкі, цяжка лятаючы над вадою. Высока ў небе зьвінелі жаваранкі. Абсохшая зямля пачынала іскрыцца зялёным аксамітам кволай пахучай траўкі. То той, то другі з вучняў пакідаў школу.

— Вось што, дзеці,—казаў раз вучням настаўнік:— сёньня па абедзе прыходзьце з рыдлёўкамі: будзем

капаць ямкі, а заўтра цэлаю школаю пойдзем у лес, прынясём маладых дрэўцаў і абсадзім нашу школу.

Дзеці адзін перад другім сьпяшаліся запэўніць настаўніка, што яны прынясуць рыдлёўкі, і з вясёлым дзіцячым гоманам, як пчолкі з вульля, высыпалі яны з школы на вуліцу, напаўняючы яе звонкімі, шчасьлівымі галасамі.

Пасьля абеда дзеці весела беглі з рыдлёўкамі ў школу і так сама заяўлялі аб гэтым настаўніку, забягаючы да яго на кватэру. Навет маленечкі Паўлюк Рылка, самы меншы ў школе, горда нёс рыдлёўку, згінаючыся ад яе ціжару. Настаўнік прышоў у школу і павёў дзяцей на двор. Разам з вучнямі разьмеркавалі месцы для ямак, потым настаўнік назначыў работу сваім вучням, падзяліўшы іх на гурткі, і сам выкапаў першую ямку, каб паказаць дзяцём, якія трэба капаць ямкі.

— Што гэта вы робіце?

Панна Ядвіся незаметна падышла да Лабановіча. Гэты так добра знаёмы яму голас прывёў яго ў нейкае трапятаньне. Сэрца застукала мацней.

— Хачу па сабе вам памяць пакінуць.

— А хіба-ж вы ўміраць зьбіраецеся? — засьмялялася Ядвіся.

— Я ўжо памёр, — трагічна прамовіў Лабановіч.

— Дык гэта вас хаваць тут будуць? — жартавала яна: — можа пабегчы пасклікаць баб, каб паплакалі па вас?

— А вы хіба не заплачаце па мне?

— Дык вы-ж усё роўна чуць ня будзеце.

— Ах, выбачайце! — апамятаваўся Лабановіч: — вельмі дзякую вам за букецік і за тыя красачкі, што праз фортку ўляцелі.

Панна Ядвіся прыкінулася вельмі зьдзіўленаю і якбы нічога не разумела.

— Які букецік?

— А той самы, што ўчора вы на стол палажылі.

— Ваша бабка — лгарка, і самі вы — лгар, — запратэставала Ядвіся: — больш ніколі да яе не пайду, і ў вашу кухню ня ступіць мая нага...

— І ў маю фортку не паляціць ні адна краска?

Панна Ядвіся павярнулася і кінулася бягом у свой двор, потым яна спынілася і пашла зноў да Лабановіча.

— Слухайце: вы бралі кнігу, што ў вас на стале разгорнута ляжала?

— Не, ня браў.

— Вы ня лжыцё?

— Я, здаецца, нікому яшчэ ў форткі ня кідаў крак, каб мне лгаць.

Панна Ядвіся чагось засьмяялася, ніколечкі не папрыўдзіўшыся.

— Хочаце? пойдзем сёньня гуляць?

— Пойдзем, пойдзем! — падхапіў настаўнік. — Вы можа не паверыце, а ў мяне, чэснае слова, была гэта самая думка, толькі я не адважваўся сказаць вам.

— Дык вы заходзьце да нас.

— Абавязкова і з вялікаю прыемнасьцю.

Яна зноў паімчалася ў свой двор. Дзеці шумелі, гаманілі, спрачаліся, хвалілі свае і ганілі чужыя ямкі.

Лабановіч стаяў шчасьлівы і аб чымся думаў, і чуць прыметная вясёлая ўсьмешка блукала ў яго вачу і на губах.

„Чаму гэта пытала яна пра кнігу?“—падумаў сам сабе Лабановіч: „ці не палажыла яна чаго ў кнігу?“

А гэтым часам панна Ядвіся кралася з другога ходу, каб тайком вынуць з кнігі тую бумажку, дзе яна напісала: „мілы... дурань“, чаго Лабановіч не агледзіў.

XXX.

Прымкнуўшы дзьверы кухні з двара, Лабановіч борзьдзенька пабег да сябе на кватэру праз другі ход, што вёў у школу. Ціханька ступаючы, падышоў ён да дзьвярэй, і як толькі дакрануўся да іх рукою, у той-жа час панна Ядвіся кулём кінулася ў кухню, каб выскачыць на двор, але дзьверы не адчыняліся. Азірнулася — на парозе стаяў настайнік!

— Ах, папалась, пташка, стой,
Не ўцячэш ты з сеці!
Не расстанемся з табой
Ні за што на сьвеце! —

спакойна дэклямаваў Лабановіч, ня зводзячы з яе вачэй, любуючыся ёю, шчасьліва ўсьміхаючыся.

А яна і сапраўды выглядала, як злоўленая пташка... Неспадзеўкі, пужлівасьць, нейкая вінаватая ўсьмешка разам адбіваліся на яе твары. Круглыя, цёмныя вочы пазіралі то на дзьверы, то на настаўніка. Адна рука яе была зашчэмлена — напэўна там была тая паперачка з двома словамі.

— На што вы замкнулі тут дзверы? — зусім нявінна спытала яна.

— А каб тыя самыя ножкі, што прышлі сюды праз школу, ня вышлі праз кухню. — Лабановіч падыйшоў да яе зусім блізка. Яна неспакойна заварушылася.

— Пусьцеце мяне!..

— Вы — мая госьця і нявольніца. Ніякаму на сьвеце паляўнічаму не здаралася злавіць такую слаўную сарначку, як мне сёньня. Дайце-ж хоць наглядзецца мне на яе!

І ён стаў пазіраць на яе.

— Ну, другі раз вы ня зловіце мяне.

— А на што мне лавіць, калі я вас ужо злавіў?

Яна раптам кінулася яму пад рукі, каб уцячы ад яго. Але ён крэпка схапіў яе пад пахі і ня пускаў.

— Што вы робіце? — з гневам прамовіла яна: — ня сьмейце дакранацца да мяне!...

— Вы-ж самі кінуліся мне на рукі,—сказаў настаўнік і пачуў, як збунтавалася ў ім кроў. Ён выпусьціў яе і толькі трымаў за руку. Яна зноў стала вырывацца. Цёмна-русыя яе валасы раскінуліся на плечах пышнымі хвалямі.

— Не, мілая палоньніца: нічога ня будзе — ня пушчу!

З распушчанымі валасамі, з залітымі агнём шчочкамі, яна была нязвычайна прыгожа, і настаўнік ня мог адвесьці ад яе вачэй.

— Ну, слухайце, — тонам просьбы прамовіла яна: — ніяк я не спадзявалася, што вы будзеце мяне мучыць!

— А вы мяне ня мучыце? — спытаў ён і глянуў ёй у вочы.

— Выкуп дайце, тагды я пушчу вас.

— Я ня маю чым плаціць, — казала яна і аднэю рукою старалася заправіць свае валасы. Настаўнік зумыслу раскідаў іх.

— Ах, адстаньце вы!

— Не, не адстану: каб вы ведалі, як вы прыгожы з распушчанымі валасамі, вы заўсёды і хадзілі-б так.

— У мае мамы так сама былі раскошныя валасы, але доля яе была нешчасьлівая, — у засмучэньні прамовіла яна.

Лабановічу стала нязвычайна шкода яе. Ён выпусьціў яе руку, глянуў ёй у вочы.

— Бедная вы, мілая, харошая, слаўная Ядвісечка!

— У, усе вы такія гэрады, тыраны! — з нейкаю нянавісьцю прамовіла яна.

Лабановіч хацеў ёй адказаць, што яна памыляецца, але не пасьпеў: яна раптоўна ахваціла рукамі яго шчокі і, у момант прыблізіўшы яго галаву, пацалавала яго; потым з сілаю адтаўкнула яго і кінулася за дзьверы ў школу. А ён, як-бы апалены маланкаю, стаяў на месьце колькі моманту. Потым, як дзікі зьвер, кінуўся ён даганяць яе. Панна Ядвіся стаяла на парозе, трымаючыся за клямку. Яна была зусім спакойна.

— Калі вы асьмеліцеся пацалаваць мяне, то клянуся памяцьцю мацеры: я кінуся пад машыну! — І цёмныя круглыя вочы яе блснулі іскрамі гневу.

— Мілая, родная Ядвісечка! не, не: ня буду... А пагуляць мы пойдзём?

— Дурань! — злосна прамовіла яна. Потым ускінула на яго свае добрыя, чыстыя вочы, усьміхнулася і зьнікла за дзьвярыма, трымаючы ў руцэ вузенькую паперачку.

Лабановіч вярнуўся да сябе ў пакой. Яго рукі і ногі дрыжалі. Ён прысеў каля стала на край канапы і сядзеў, ня думаючы ні аб чым. Ён ўстаў; хістаючыся, пашоў у кухню, выпіў вады. Унутры яго ўсё кіпела ад нейкага шчасьця і радасьці.

„Што за дзяўчына! Што за натура! — колькі разоў паўтараў сабе самому малады, шчасьлівы настаўнік: яна любіць мяне!... Ці-ж можна ня любіць яе, гэтую

лепшую, прыгажэйшую казку Палесься. Ядвісечка!.. мілая, любая!“

Два старэйшых вучні, якія падгатаўляліся да экзаміну, прышлі і сказалі настаўніку, што ўсе ямкі ўжо пакопаны.

— Зьбярэцеся ў школу: я вам скажу колькі слоў і пушчу вас дамоў.

Вясёлы, дружны шум варваўся ў школу, і звонкія, шчасьлівыя дзяціныя галасы напоўнілі ўвесь дом.

Настаўнік вайшоў, пахваліў дзяцей за работу і сказаў ім:

— Заўтра ўжо кніг не прынасіце. А вазьмеце колькі рыдлёвак (тут ён назначыў большых вучняў) і зьбярэцеся тут. Пойдзем у лес, накапаем дрэўцаў і пасадзім іх у ямкі, што вы сёньня прыгатавалі. А цяпер ідзеце дамоў!

Настаўнік не хадзіў нікуды ўвесь гэты вечар. Гэта здарэньне, гэты агнявы пацалунак панны Ядвісі напоўніў яго шчасьцем, і яму здавалася, што гэтага шчасьця яму стане надоўга. Ён перажываў кожны момант свайго шчасьця, над некаторымі затрымліваўся доўга... Чаму яна сказала, што кінецца пад машыну, калі ён пасьмее пацалаваць яе, і навет паклялася памяцьцю мацеры? Чаму кінула яна яму „дурань,“ а потым як-бы пакаялася ў гэтым і падарыла яму такую добрую ўсьмешку, як-бы ёю перапрашала за гэта зьневажаньне? Ён хадзіў па пакоіку і ўсё думаў аб ёй. Але чым болей думалася, тым больш хацелася яму зноў пабачыць сваю мілую Ядвіську, пачуць яе голас, зазірнуць ёй у вочы, каб прачытаць, што робіцца ў яе душы. Ён часта паглядаў у вокны, каб убачыць яе. Яе імя гучала ў яго вушох нязвычайнаю музыкаю і мела нейкае асобнае значэньне.

Назаўтра ён прачнуўся пазьней, бо заснуў ужо тагды, калі пачало разьвідняцца, прачнуўся з думкаю аб сваім шчасьці, аб Ядвісе. Ён устаў тагды, калі ужо ў школе чуліся дзіцячыя галасы. Ён успомніў, што сёньня субота перад вербніцаю, што ў гэты дзень ён скончыць сваю работу ў школе, бо пасьля Вялікадня прыдуць усяго толькі тры вучні, якім трэба падгатавацца да экзаміну.

З вясёлым шумам ішлі дзеці ў лес са сваім настаўнікам, зьбіўшыся вакол яго цеснаю грамадкаю.

Дзень быў ясны, цёплы. Навет на цельшынскай вуліцы падсохла. Сяляне з сохамі, з каробкамі і мяшкамі з аўсом выяжджалі на поле. Жалобна крычэлі кнігаўкі, снуючыся над балотамі, над вадою, як-бы яны шукалі вельмі дарагую страту і ніяк не знахадзілі. У зацішку па лужынах тужліва кумкалі зялёныя жабы, а далей у балотах, між лесу, пераклікаліся бугаі, бухаючы, як у пустыя кадушкі. Гэта буханьне на далёкай адлегласьці будзіла лясы, прыдаючы агульнаму настрою Палесься асаблівыя тоны. Сталыя і важныя буслы з нязвычайнаю сур'ёзнасьцю хадзілі па краёх балот або ляталі да сваіх гнёзд на старых хвоях і папраўлялі свае апушчаныя за зіму палацы. Там і сям на акраінах лясоў распускаліся маладыя лісточкі бярэзінак. Жоўтыя пухаўныя каткі зьвісалі на вербалозінах, купаючыся на сонцы і склікаючы пчолак і чмелікаў. Зялёныя кветачкі ўжо павыбіваліся на сьвет скрозь сухія выцьвіўшыя лісьці, і прынадныя пахі разьлівала ў паветры маладая чаромха. Адны толькі паважныя дубы, узбагачаныя спробамі жыцьця за свой доўгі век, ня вельмі сьпяшаліся расчыняць свае покаўкі і выпускаць адтуль сьвежую зелень маладых лісточкаў, бо дуб — мудрае дрэва, і не паддаецца ён на зман няпэўнай у пачатку вясны.

Настаўнік спыніўся з вучнямі на сухім месьце ў лесе і вёў з імі размову аб тым, што бачылі перад сабою і а значэньні тае справы, дзеля якое яны прышлі.

Дзеці рассыпаліся па лесе і агаласілі яго сваім крыкам і шчэбетам. Лабановіч доўга шукаў маладую грушку. Ён хацеў найсьці прыгожанькую грушку і пасадзіць яе на памяць а сваёй каханай.

І калі ён нашоў малодае, крэпенькае і стройнае дрэва, доўга і асьцярожна капаўся каля яго, покі акуратненька ня было яно выкапана разам з зямлёю. Сам нёс яго да дому і пасадзіў яго ў куточку на школьным двары, дзе найболей сьвяціла сонца, і два разы паліў яго вадою ў гэты дзень. І агарадзіў гэту грушку высокімі кольлямі, каб не патаптала і не паламала яе жывёла.

На кожнае дрэва назначыў ён уласьнікаў і налажыў на іх дагляд за іх выхаванцамі.

— Ну, а цяпер, дзеткі, ідзеце абедаць. Па абедзе збярэцеся і прынясеце свае кнігі, бо пасьля Вялікадня парассыпаецеся вы па лясох і палёх. А хто захоча хадзіць у школу і па Вялікадні, той потым і атрымае кнігу.

Прыняўшы па абедзе кнігі ад вучняў і пусьціўшы іх на сьвяты, Лабановіч пачуў, як-бы яму стала чагось шкода, хоць, праўду сказаць, яму крыху і дакучыла за зіму гэта работа па восем і па дзесяць гадзін у дзень.

Ён вышаў на двор, абыйшоў пасаджаныя маладыя дрэвы; над некаторымі затрымліваўся даўжэй. Ён часта пaглядаў на двор пана падлоўчага. Яму вельмі хацелася пабачыць Ядвісю і паказаць ёй гэту слаўную грушку, якую пасадзіў ён на памяць аб ёй. Але Ядвіся доўга не паказвалася на двары. Ён падкараульваў яе з гадзіну. І калі заўважыў яе, аклікнуў і папрасіў яе падыйсьці.

Яна, радасная і вясёлая, падбегла.

— Я хачу паказаць вам грушку.

— А вы ня будзеце лавіць мяне? — з мілаю і хітраю ўсьмешкаю спытала яна.

Ён памог ёй пералезьці плот і павёў да грушы.

— Гэту грушку я пасадзіў на памяць аб вас.

Яна разглядала яе доўга. Потым засьмяялася і сказала:

— Я вырву яе і выкіну.

— Чаму?

— Бо яна такая-ж калючая і дзікая, як і я.

— Пойдзем гуляць сёньня? — спытаў ён.

— А вы памятаеце, што я вам учора на гэта сказала?

— Зрабеце вы тое самае, што зрабілі ўчора, і тады скажэце мне хоць дзесяць разоў тое, што сказалі адзін раз.

Яна паглядзела на яго строга і прамовіла:

— Больш ніколі! Чуеце? Ніко-о-олі!

XXXI.

Вербніца і благавешчаньне ў гэтым годзе прыпалі ў адзін дзень. У гэты дзень павінен прыехаць з Малевіч

айцец Мадэст з дзяком Цішкевічам, бо ў гэты дзень цельшынцы ўжо па старому звычаю знасілі свае грахі айцу Мадэсту, пасьля чаго яны ўжо рабіліся як-бы сьвятыя, хоць, праўда, у Цельшыне было многа такіх паляшукоў, як, напрыклад, дзед Мікіта, да якіх сьвятасьць не падыходзіла ніякім чынам. І замест таго, каб здаць гэтыя грахі, яны ня толькі не здавалі іх, а набіраліся яшчэ новых.

Звычайна а. Мадэст прыяжджаў на пераддзеньні пад вечар. Так і сёньня прыехаў ён досыць рана, калі яшчэ сонца не пасьпела схавацца за дубам, што стаіць у бок разьезду. Счакаўшы з паўгадзіны, з каплічкі, што стаяла ў зарасьлі панурых і цёмных могілак, панёсься глухі звон, як-бы гэта званілі ў які-небудзь шчарбаты чыгун. Тым ня меней, звон гэты, такі рэдкі і такі нязвычайны для Цельшына, рабіў моцнае ўражаньне. І кожын, хто чуў яго тут, так ці йначай аказваўся на гэты звон.

— А што гэта? — пытаўся хто-небудзь з цельшынцаў: — звоняць ці шчо?

— А мабуць звоняць.

І ўжо пасьля гэтага вяліся тыя ці іншыя развааньні.

— Мабуць ужо піп прыіхаў: шчось забомкалі.

— Спавядаціся-мем?

— А мабуць шчо так.

Але паляшукі ня вельмі кідаліся да цэрквы, бо яны народ дбалы і дасьціпны. Таму паляваньне ўсьміхалася панадна, у другога было асочана месца, дзе яшчэ шчупакі ня скончылі нераставаць.

І цельшынскі звон, як відаць, добра ведаў звычаі сваіх парафіян, бо ён не сьпяшаўся канчаць сваё скліканьне, і толькі праз гадзіну, калі ўжо на цьвінтарыку зьбіралася досыць многа паляшукоў і паляшучак, а з дворыка Міхалкі Кугая паказваўся айцец Мадэст, які йшоў роўна, і дзяк Цішкевіч, у якім усё-ж такі меней „благадаці", з якое прычыны ён крыху і заграбаў нагамі, то ўжо тагды звон пачынаў заліваціца ямчэй, прыхватваючы для гэтага сваіх меншых тонкагалосых братоў.

Каплічка адмыкалася. Каля дзьвярэй звычайна

стаяла колькі маладзіц з дзяцьмі на руках. Яны ня сьмелі самі ўвайсьці ў капліцу, бо яны былі яшчэ нячыстыя. Маладзіцы мелі розныя тэрміны: каму трэба было ўвадзіцца каля сёмухі, каму каля Пятра, каму на Каляды, а хто яшчэ і ня зусім вытрымаў свой тэрмін. Але ў Цельшыне гэта ня мела значэньня. Айцец Мадэст стаўляў цэлы шэраг маладзіц у капліччы па абадва бакі дзьвярэй, браў свой трэбнік і чытаў сьвятыя малітвы, а дзяк Цішкевіч сьпяваў, крыху пагойдваючыся на сваіх нагах. Але гэта ня шкодзіла яму назіраць і за „благочинием“ у капліцы, бо маладзіцы, былі здарэньні, часамі і штурхаліся або выпіраліся наперад.

— „Еліцы во Хрыста“... — сьпяваў Цішкевіч, і тут ён замячаў, што якая-небудзь маладзіца парушала парадак. Тагды ён прыпыняў сьпяваньне і навучальна казаў маладзіцы:

— Ня прыся ты, а стой спакойна, — і сьпяваў далей:

— „Крэсьці-і-і-сь-це-сяяя!“

А тут ізноў рабілася што-небудзь ня так, як трэба ў царкве.

— Ці чуеце вы ці не, што я вам кажу? — ужо досыць строга пытаў маладзіц Цішкевіч і зсоўваў бровы. Направіўшы парадак, ён прадоўжваў сьпяваць:

— „Во Хрыста облекосьцеся!“

Тут Цішкевіч рашуча спыняў сьпевы, калі бачыў новы непарадак, і ўжо сярдзіта казаў:

— Тфу! Што гэта за праціўная баба! Ці ты ёй кажы ці не кажы — хоць кол на галаве чашы. — І, ня зьнімаючы з маладзіц свайго грознага погляду яшчэ колькі хвілін, Цішкевіч канчаў песьню:

— Алілу-у-у-я!..

Айцец Мадэст нічым тут ня выказваў свайго „я“ і даваў Цішкевічу поўную магчымасьць навучаць „паству“, бо яны жылі вельмі згодна. І гэта была не навіна і не першына̀, калі яны там дома, у Малевічах, ішлі радам, падтрымліваючы адзін другога, бо вельмі часта хварэлі на няўстойку сваіх ног. Ідучы дружнаю параю, яны часамі прыпыняліся на вуліцы і рабілі кароткую параду, куды ім зайсьці? Яны падымалі галавы, спускаючыся ўжо тут на свае вочы. І калі перад

іх вачамі стаяла школа, то яны і накіроўваліся туды. Узышоўшы на ганак школы, яны зноў прыпыняліся, і тут часамі бывала між імі невялікая спрэчка, бо, як праўдзівыя хрысьціяне, яны ўступалі першае месца адзін другому. А з тае прычыны, што перад богам усе роўны, то яны ўваходзілі радам і адначасна. Айцец Мадэст садзіўся першы на крэсла і казаў Цішкевічу:

— Садзіся, дзяча: школа царкоўная і крэслы царкоўныя.

Тут ён выймаў з-за пазухі свае расы бутэльку, сам цягнуў і дзяку даваў пацягнуць. Настаўніца ня ведала, як трымаць сябе з гасьцямі. Але госьці былі непатрабоўныя, частаваліся сваею гарэлкаю і закусвалі сваімі языкамі. Яны трохі спачывалі, сьпявалі „Хрыстос уваскрос“ і спакойна выходзілі.

Увёўшы маладзіц і панасіўшы крыху іх дзяцей, айцец Мадэст прыступаў да споведзі. Паляшукі, збыўшы гэты клопат, зараз-жа выходзілі з капліцы і йшлі дамоў. Назаўтра зранку так сама ішла споведзь, а потым ужо служылася абедніца, набажэнства, спэцыяльна створанае для паляшукоў, бо звычайна іх доўга ў царкве не затрымлівалі. Невялічкая каплічка, якая магла ўмясьціць якую-небудзь шостую частку цельшынцаў, была напалавіну пустая, і толькі тагды, калі пачыналася прычашчэньне, у ёй было цесна, бо кожнаму хацелася хутчэй узяць прычасьце. І тут ужо без канфліктаў ніколі не абхадзілася.

— Шчо ты мне на ногі ўзьлез? — злосна глядзеў Трахім Буч на Рыгора Качана.

— Прэцца, бы тая сьвіньня, — усё яшчэ ў злосьці казаў Буч.

Качан пазіраў на Буча, як-бы разважаючы, што адказаць яму на гэта. Ён успамінаў, што яны ідуць да прычасьця і што не павінны мець гневу ў сваім сэрцы, і, з дакорам ківаючы галавою, казаў, і ў голасе яго чулася скруха:

— Саладушнік ты, шчоб ты захлынуўся! Ідзеш да сьвятога прычасьця, а лаешся, як сабака, як-бы ты ня ў цэркві, а ў карчме ў Абрама!

Напамінаньне аб хрысьціянскім зьмірэньні, зробленае Качаном, мела значэньне і сілу, бо Буч нічога не адказваў і глядзеў перад сабсю. А там, каля бацюшкі з чашаю, так сама мітусіцца народ.

— Чаго ты пхаесса? — аглядаецца на суседа адзін паляшук.

— А ты сам куды пражэсса? — адказвае сусед, па мянушцы Швайка, і займае першае месца, а гэты сусед, злосны, становіцца за ім, бо сварыцца ўжо няма калі, і Швайка стаіць з разяўленым ротам. Айцец Мадэст лыжачкаю бярэ з чашы:

— Прычашчаецца раб божжы... Імя?

— Габрусь! — адказвае Швайка. Угневаны ім сусед дадае:

— Ды й яшчэ Швайка!

Швайка зачыняе рот, абарочваецца да суседа.

— Ды й яшчэ чорт тоўстаносы!

Потым ён ізноў разяўляе рот, павярнуўшыся да чашы.

Айцец Мадэст так сама не цярпіць, хоць у справы сваіх парафіян не мяшаецца. Але калі заўважваў што, то выкідаў усё гэта на вока.

Дзед Мікіта толькі што вярнуўся з рыбы. Відаць, ён сьпяшаўся, каб не апазьніцца на прычасьце, бо моцна засопся і яшчэ ў капліцы зрабіў колькі шпаркіх крокаў, якімі ён ішоў з балота. Ён адапхнуў колькі кабет і стаў наперадзе. І вось, калі дашла да яго чарга, то айцец Мадэст, зірнуўшы на ногі дзеда Мікіты, заўважыў, што яны па самы пояс былі мокрыя, а лапці плюхцелі.

— Ты чаму-ж гэта мокры прышоў сюды? — спытаў яго а. Мадэст.

— Замачыўся, то й мокры, — адказаў дзед Мікіта, крыху адвярнуўшы аб бацюшкі лысую маршчыністую галаву.

— Дзе-ж гэта замачыўся?

— На балоце, дзе-ж?

— А чаму-ж ты на абедніцы ня быў?

Дзед Мікіта маўчыць.

— Я табе прычасьця ня дам, — накінуўся на яго бацюшка: — ня мог ты паўгадзіны ў царкве пабыць,

памаліцца? Дык ты скарэй на балота, да чарцей пабег, а цяпер, аблюманы і абрынданы, прычашчацца прыпёр? Ня буду прычашчаць! — прамовіў а. Мадэст і чуць павярнуўся з чашаю ў бок.

— Го! — сказаў дзед Мікіта: — ня будзе прычашчаць!.. То й ня трэба! Настрашыш ты мяне!

Дзед Мікіта, ні на кога не пазіраючы, ідзе вон з капліцы. А. Мадэст колькі хвілін стаіць з чашаю і глядзіць у сьлед дзеду Мікіце. Ён яшчэ думае, што дзед вернецца і папросіцца ў яго. Але дзед Мікіта, той самы дзед, што з жарнавікамі танцаваў, ужо падыходзіць да дзьвярэй.

— Гэй! Як цябе там? Вярніся! Чуеш?—гукае а. Мадэст дзеду Мікіце. Дзед спыняецца, паварачае галаву да бацюшкі і кажа:

— Ня хочу!

— Вярніся ты! — крычыць а. Мадэст: — табе ўжо й слова ня можна сказаць.

Мікіта адпускаецца і, хлюпаючы лапцямі, зноў ідзе да амбону.

А. Мадэст прычашчае яго. Дзед бярэ кусочак прасфары, кладзе яе ў рот і хоча есьці.

— Ці злавіў-жа хоць рыбы? — пытае яго а. Мадэст.

Дзед зусім адпускаецца, глытае прасфару і адказвае ўжо лагодна:

— Дзе там у чорта? Няма! — працягае апошняе слова, махае рукою і выходзіць.

Сьвятая служба канчаецца. Цішкевіч бубніць канчальныя малітвы, а. Мадэст скідае рызы. Малітвы кончаны, кніга загорнута. А. Мадэст падыходзіць да Цішкевіча, перакінуліся колькімі словамі і выходзяць.

На цьвінтарыку яны прыпыняюцца, знаёмяцца з цельшынскім настаўнікам.

— А вашы вучні добра чытаюць. Учора даў газэту вашаму вучню, Рылку; такі маленькі, а як разьбірае! Права слова! — гаворыць а. Мадэст.

Цішкевіч панура слухае, потым падымае вочы на бацюшку.

— Э, бацька! ці ты яго хвалі ці не хвалі, а на чай нас усё роўна не пакліча!

— Цёмны тут у вас народ! — гаворыць на разьвітаньне а. Мадэст, і паволі з Цішкевічам ідуць да Міхалкі Кугая.

XXXII.

На чацьвёрты дзень Вялікадня вярнуўся Лабановіч у сваю школу. Яшчэ вечарам таго-ж самага дня, калі цельшынцы здавалі свае грахі а. Мадэсту, надумаўся ён паехаць да дому, каб крыху праветрыцца і хоць на кароткі час адыйсьціся ад гэтага кругу тутэйшых уражаньняў і сваіх настрояў. Але на першыя-ж дні сьвят яго моцна пацягнула сюды, бо быць блізка ад Ядвісі і бачыць яе хоць зрэдка стала яго патрэбнасьцю. Едучы назад, ён ня спаў дзьве начы, а па дарозе, апрача таго, яму прыходзілася віншаваць таго-сяго са сьвятым Вялікаднем і, разумеецца, крыху падвіншавацца. Утомлены бяссоннымі начамі і выпіўкаю, ён пачуў сябе вельмі добра, улёгшыся на сваёй пасьцелі, і зараз-жа заснуў крэпкім-крэпкім сном. Даведаўшыся, што прыехаў сусед, пан падлоўчы праз паўгадзіны, прымасьціўшыся пад яго вакном, дзе ён спаў, барабаніў кулаком у вакно і клікаў:

— Прафэсар велькіх букваў! О, прафэсар! Чуеш? уставай піць гарэлку!

Лабановіч спаў крэпка і нічога ня чуў. Пан падлоўчы, ужо падвыпіўшы, не адступаўся. Яго кулак часьцей і шмат мацней пачаў барабаніць па сярэдняй раме. Шыбы зазьвінелі, а з некаторых пасыпаўся кіт.

Пан падлоўчы, зьвярнуўшы на гэта ўвагу, засьмяяўся і прамовіў сам сабе:

— Чорт яго бяры, прафэсара: павыбіваю яму вокны!

Лабановіч на гэты раз пачуў грук і скрозь сон дагадаўся, што яго будзіць пан падлоўчы, але расчыніць вочы і падняць галаву ён проста ня меў сілы, і калі грук пачаўся з новаю сілаю, ён громка прамовіў:

— Гаа!

— Уставай, прафэсар! — гукаў з двара пан падлоўчы.

Лабановіч узьняўся, адчыніў фортку і стаў прасіцца.

— Пане суседзе: ня спаў тры начы — не магу!

— Што за „не магу?“ Зараз-жа адзявайся, бо дальбог-жа прыду і павалаку так, як ты цяпер ёсьць. А будзеш упірацца, то паклічу Рыгора і Язэпа і, дальбог, прывалаком вось так, як ты цяпер ляжыш. А ў мяне і паненкі ёсьць.

Лабановіч убачыў, што ад пана падлоўчага не адчэпішся, і стаў адзявацца.

Адзеўшыся і памыўшыся халоднаю вадою, ён крыху асьвяжыўся і прышоў да памяці. Ён пералез добра знаёмы яму пералаз і ступіў на ганак пана падлоўчага. Нэгрусь па свайму сабачаму звычаю забрахаў разы тры, павіліваючы хвастом, як-бы хочучы сказаць:

— Гэта я так сабе брашу, бяз злосьці.

— А што? нябось збаяўся: прышоў такі! — спаткаў „прафэсара“ пан падлоўчы ў сваім пакою.

Даўжэразны стол, якога раней настаўнік ня бачыў у пана падлоўчага, стаяў каля сьцяны, прыхінуўшыся да яе шчыльна адным сваім краем. Гэты стол, як ёсьць, быў завален пірагамі, бабкамі, мясам розных гатункаў і рознага прыгатаўленьня; штук шэсьць шкляных банак з крэпкім хрэнам выглядалі з розных месц стала, тры „буслы“ гарэлкі высока падымалі голавы над гэтымі стосамі закусак. Шынкі, як падушкі, абтыканыя зеляніною, ляжалі важна зялёнымі шалашамі. На дзябёлым крэсьле старасьвецкай работы сядзеў зялезнадарожны майстар Грыгарэц, з шырачэзнаю сьпінаю і дубовага складу чалавек, ніколі ў жыцьцю ня ведаўшы страху перад гарэлкаю. Ён быў тоўсты, крэпкі і меў выгляд навоя, на які толькі што навілі кросны ў дванаццаць губіц. Рыжая і ўжо з лысінаю галава яго насілу пакручвалася направа і налева на кароткім, але нязвычайна тоўстым карку. Маленькія вочкі яго ўжо замасьліліся, але ён не касаваўся перад чаркаю і ліў іх, як у бочку. Тут-жа была і панна Людміла з сваім братам Анатолем, але Анатоль, чуць паздароўкаўшыся з настаўнікам, зараз-жа пашоў шукаць прыпынку для сваей галавы, у якой цяпер малаціла нейкая малатарня. Панна Людміла толькі правяла яго сваім балесным поглядам. Яна была адзета ў лёгкую шаўковую блюзку калёру альнянога цьвету і выглядала вельмі прыгожаю і цікаваю.

Панна Ядвіся так сама была адзета з густам. На ёй была чырвоная атласная кофтачка, якая вельмі шла да яе смуглага твару, а пышныя цёмна-каштанавыя валасы былі перахвачаны чырвонаю-ж, як жар, стужачкаю. Габрынька стаяла каля музычнае скрыначкі, на якой нядаўна грымела музыка.

— Тут, пане мой, паненкі адны сядзяць, а ён спаць заваліўся, — адчытаваў Лабановіча вясёлы пан падлоўчы.

Падыйшоўшы да панны Людмілы, Лабановіч спыніўся і сказаў ёй:

— Чаму вы, панна Людміла, не перахрысьціліся, убачыўшы мяне?

Ядвіся зірнула на Лабановіча, потым на панну Людмілу. Людміла, асьвятліўшы свой твар усьмешкаю, пазірала на яго, штось прыпамінаючы, а потым весела засьмяялася.

— Аднак-жа вы злапомны.

— Зусім не, — адказаў настаўнік: — я толькі хацеў вам напомніць, што, угледзіўшы „сьвятога“, трэба перахрысьціцца.

— Ну, годзе табе тут любошчы разводзіць, — падышоў пан падлоўчы і ўзяў настаўніка пад руку: — вып'ем!

— Ох, паночку: за што вы на мяне так угневаліся? з рая ў пекла цягнеце? — скардзіўся Лабановіч, гледзячы на паненак.

— І ў пекле паненкі ёсьць, ды яшчэ такія, якіх і ў раю ня найдзеш, — прамовіў пан падлоўчы і, пакланіўшыся паненкам, папрасіў у іх прабачэньня, што забірае ад іх кавалера.

— Але нічога, — заспакоіў ён іх: — пан прафэсар шмат цікавейшы будзе, вярнуўшыся ад стала.

Пан падлоўчы наліў чаркі.

Грыгарэц вельмі спрытна кульнуў сваю чарку; здавалася, што ён яе і ня піў, а так толькі ускінуў галаву, каб паглядзець, як высока столь у пакою пана падлоўчага. Закусваючы, ён штаўхануў локцем Лабановіча і ціха прамовіў:

— Ну, як наконта маладзічак?

Настаўнік нічога не пасьпеў сказаць яму, бо перад ім ужо стаяла другая чарка.

— Выпі, тагды будзеш закусаваць. Мы тут, пане мой, мардаваліся, а ён сабе спаць палажыўся.

І прымусіў выпіць яшчэ чарку.

Лабановіч пабег да паненак, запрашаючы іх да стала.

— Пойдзем! — прасіў ён іх: — я раскажу вам гісторыю, як на Палесьсі такія, як вы, прыгожыя дзяўчаткі зьявіліся.

Паненкі зацікавіліся і ўсталі. Ён узяў іх пад рукі і пашоў з імі да стала. Наліў па чарцы віна і вельмі упрашаў іх выпіць, называючы іх дыямэнтамі Палесься, божымі лятуценкамі. Яму было нязвычайна весела, язык яго разьвязаўся, ён забаўляў паненак; яны слухалі і сьмяяліся.

— Ну, а гісторыю калі скажаце? — пыталі яны.

— А вось як віна выпʼеце! — і яны выпілі.

— Ну, слухайце... Стварыў бог Палесьсе і пашоў аглядаць балоты. Доўга хадзіў бог, і стала яму маркотна. І стварыў бог дзяўчыну нязвычайнага хараства і сам залюбаваўся ёю. Вочы ў яе былі, як у панны Ядвісі, і такія-ж самыя пышныя валасы. Бровы... — тут Лабановіч глянуў на бровы панны Людмілы, а потым на бровы Ядвісі.

— Усё ў яе было, як у панны Ядвісі, — сказала панна Людміла і хітра ўсьміхнулася.

— Не, ня ўсё, — адказаў Лабановіч: — бровы былі, як у Габрынькі, губы і рот—як у вас. Доўга пазіраў на яе бог, а потым сказаў: „Не, ня можна цябе астаўляць людзём: яны будуць калаціцца з-за цябе.“ Паставіў яе бог на сваю руку і дзьмухнуў на яе. Дзяўчына расьсеялася і зрабілася хмаркаю. „Ты будзеш хадзіць над Палесьсем век-векам, і ад тых людзей, на якіх упадуць твае кроплі, і будуць радзіцца красуні.“

— І вы, сказаў Лабановіч паненкам, — маеце ў сабе тыя кроплі і радзіліся дзеля таго, каб на Палесьсі не маркоціліся маладыя хлопцы.

— Ну, годзе табе казаньні казаць, — спыняў яго пан падлоўчы. Лабановіч ужо не спрачаўся і піў мно-

га, але гарэлка ўрэшце страціла над ім сваю сілу, і ён піў ужо сам і падліваў другім.

— Слухайце, — пытала панна Людміла:—чаму вы ніколі да нас ня зойдзеце?

— Добра, што вы запыталіся цяпер, — адказаў настаўнік; — бо я толькі тагды і кажу праўду, калі добра вып'ю, дык слухайце: буду казаць праўду. Я затым і не хадзіў да вас, што баяўся вас, бо душа мая чуе, што тагды, калі мае ногі пераступяць парог вашага дому, яна пападзе да вас у палон.

— Я вельмі шкадую, — сьмяючыся прамовіла панна Ядвіся: — што ніколі ня чула вас тагды, калі вы добра вып'еце.

— Эх, панна Ядвіся, панна Ядвіся! — як-бы ў нейкім нязвычайным засмучэньні прамовіў настаўнік: — калі я гавару з вамі, то тагды я ня толькі „добра выпіўшы“, але і п'яны—і, стала быць, яшчэ большую кажу вам праўду.

— Хіба-ж я бочка з гарэлкаю?—засьмяялася панна Ядвіся.

— Вы—той напітак, які п'юць толькі багі.

Адным, словам стараўся разьвясельваць дзяўчат.

Пан падлоўчы хадзіў перавальваючыся, і здавалася, што яму вельмі было цяжка падымаць свае ногі. Але ён быў нязвычайна вясёлы і, павярнуўшыся да панны Людмілы, засьпяваў:

„Ксёндз барнадын у касьцелі —
ха-ха-ха-ха!
Відзеў собе анелі!
Тра-ля-ля-ля!“

Але далей ён чамусь не сьпяваў, як яго ні прасілі.

— Габрынька! — скамандаваў ён: — заграй нам што-небудзь!

Пад звонкія і мэлёдычныя зыкі гэтае музыкі сарваўся з месца Грыгарэц і пашоў тупаць і прытупаваць. Здавалася, што гэта не чалавек танцуе, а нейкі добра ўкормлены вяпрук убег у гэты пакой і ў нейкай сьвіной радасьці разгуляўся тут і пашоў выбрыківаць розныя свае вяпручыныя выкрунтасы. Пашоў танцаваць і пан падлоўчы са сваею жонкаю. Усе вельмі хвалілі пана падлоўчага і паню падлоўчую. Праўда, танцаваў

ён здольна. Потым ён пашоў у танцы з паннаю Людмілаю. Грыгарэц пад шум танцаў кудысь зьнік. І калі агледзіліся, што ён прапаў, то пан падлоўчы сказаў:

— О, злодзей! Ведаю я, куды ён пашоў!—і, як відаць, трохі яму пазайздросьціў.

Анатоль, праспаўшыся, зноў увайшоў у пакой. Гэта быў высокі малады хлапец, не падобны да свае сястры. Яны з настаўнікам падселі да стала і пачалі ізноў піць, як-бы гарэлкі ў вочы ня бачылі.

— Ну, Толя: ці не пара нам дамоў? — падышла да іх панна Людміла.

— Гуляйце: Вялікдзень раз на год бывае, — сказаў ёй Лабановіч.

— Ну, хто вам больш падабаецца з хатоўскіх маладых людзей? — пытала яна Лабановіча.

— Усе слаўныя хлопцы, — адказаў ён.

— Ну, гэтым вы мала сказалі.

— А што мне пра іх казаць? Я больш цікаўлюся дзяўчатамі.

— Ну, а хто-ж вам больш падабаецца з паненак?

— Калі аб гэтым пытаецеся вы, то я павінен сказаць вам — вы.

— Не, вы скажэце праўду.

— Хто цяпер гаворыць праўду? Навет і „сьвятыя“ і тыя пачынаюць лгаць.

— А я ведаю, хто вам ня толькі падабаецца, але каго вы і кахаеце?

Лабановіч паглядзеў ёй у вочы, паглядзеў доўга, і сказаў:

— Так, вы ведаеце.

— А па чым вы ведаеце, што я думаю?

— Па вашых вачох прачытаў.

— О, пані! — падхапіў пан падлоўчы: — наш прафэсар шаптаць і гадаць умее.

— Ну, пагадайце мне! — панна Людміла працягнула Лабановічу сваю руку.

— Пані! — адказаў за яго пан падлоўчы; — наш прафэсар на каленях гадае!

Панна Людміла засаромілася, ускочыла і села на канапу, а пан падлоўчы пакатваўся ад сьмеху, пазіраў

на „прафэсара“, а вочы яго казалі: „Вось як трэба з паненкамі гаварыць!“

Ад'яжджаючы дамоў, панна Людміла доўга цíснула руку настаўніку, заглядала яму ў вочы і казала:

— Памятайце, я чакаю вас у Завітанкі.

— На тое-ж яны і Завітанкі, каб у іх завітаць, — адказаў Лабановіч і моцна паціснуў ёй руку.

XXXIII.

Назаўтра атрымаў Лабановіч пакет ад інспэктара. Інспэктар паведамляў, калі і дзе назначаюцца экзаміны, куды настаўнік і павінен прыбыць са сваімі вучнямі. Экзаміны назначаліся на панядзелак па Вялікадні, а ехаць трэба было па чыгунцы вёрст за пяцьдзесят. У той-жа самы дзень, калі было атрымана гэта паведамленьне, прышлі і вучні. Тут яны ўмовіліся з настаўнікам, што паедуць у суботу вечарам, каб часамі не прапусьціць цягніка, і гэтыя тры дні, якія заставаліся да экзамінаў, пашлі на паўтарэньне курсу.

Гэтымі-ж днямі даведаўся Лабановіч, што панна Ядвіся зьбіраецца выехаць з Цельшына, калі не назаўсёды, то ва ўсякім разе на доўгі час. Гэта вестка моцна засмуціла настаўніка. Ён адразу пачуў, што перад ім як-бы ўжо расчыняецца нейкая пустота, і гэтыя пышныя малюнкі зазелянеўшага Палесься, узбуджанага вясною, поўнага сьпеву, шуму і жыцьця, патускнелі ў адзін момант і як-бы адыходзілі ад яго. Усё, здавалася яму, мела цяпер такі выгляд, як-бы хацела сказаць яму: „У цябе гора, але мы ў гэтым не вінаваты“; і пачыналі жыць сваім клопатам, сваімі інтарэсамі, зусім для яго чужымі, а ён застаўся тут адзін, як ёсьць.

Яшчэ адна вакалічнасьць засмучала яго: гэту вестку пачуў ён не ад яе, а ад свае бабкі. Аж разам з тым гэта вакалічнасьць і грэла яго надзею, што гэта можа яшчэ і ня зусім праўда. Ён рашыў сягоньня-ж пастарацца пабачыць Ядвісю і пагаварыць аб гэтым з ёю. Цяпер толькі пачуў ён, як дарага яму яна і якая для яго будзе нявыказная страта, калі яму прыдзецца тут жыць без яе. Не, тагды ён не застанецца тут! Яго ўяўленьне ўжо малявала яму асірацеўшы двор і пакой

пана падлоўчага, і ён нязвычайна востра пачуў тыя настроі, якія агарнуць яго тагды, калі ўжо ня будзе яго мілай суседачкі.

Пасядзеўшы да самага вечара ў школе са сваімі вучнямі і крыху адцягваючыся гэтымі заняткамі і блізкімі экзамінамі, ён пусьціў да дому хлопцаў і пашоў да сябе на кватэру. Зірнуўшы на дом пана падлоўчага, ён згледзіў Ядвісю на ганку. Яна сядзела за столікам. На століку стаяла швейная машына. Панна Ядвіся штось шыла. „Напэўна гатуецца ў дарогу“,— тужліва зазначыў сабе настаўнік.

Ён надзеў шапку і вышаў на двор. Ён борзда перакінуўся праз знаёмы яму пералаз і ўзышоў на ганак пана падлоўчага.

Ядвіся была сур'ёзна і як-бы крыху чымся заклапочана. Тут-жа сядзела і пані падлоўчая, так сама з шыцьцём у руках.

— Што-ж у пана чуваць добрага?—спытала пані падлоўчая.

Лабановіч паведаміў яе аб экзамінах.

— Калі-ж вы паедзеце? — запыталася Ядвіся і ўскінула на яго свае цёмныя вочы.

— Умовіліся з хлопцамі ехаць у суботу вечарам.

Панна Ядвіся прыпыніла сваю работу і задуменна кудысь пазірала.

— Люблю я гэту станцыю, — прамовіла яна.

Пані падлоўчая вышла — яе паклікалі.

Лабановіч сядзеў моўчкі і штось думаў.

Вечар быў ціхі, ясны і цёплы. Цень ад хаты пана падлоўчага паволі закрывала палісаднічак і сьвежыя клумбачкі з краскамі, нядаўна пасаджанымі, і пасувалася на вуліцу. Бойкія вераб'і чылікалі на хаце і снаваліся па палісаднічку.

— Што вы сёньня нешта ня ў гумору? — запыталася Ядвіся і глянула на настаўніка.

— Скажэце вы мне: праўда ці не: я чуў—вы зьбіраецеся кудысь паехаць адгэтуль надоўга?

Панна Ядвіся ніжэй нахіліла галаву. Лабановіч пачуў, што адказ для яго будзе невясёлы. І, не падымаючы вачэй, яна ціха сказала:

— Так, зьбіраюся паехаць.

Яна ўздыхнула чуць-чуць заметна, падняла галаву і паглядзела доўга-доўга на настаўніка.

— А вы-б хацелі, каб я ня ехала?

— Я ведаю: вам тут цяжка,—сказаў настаўнік:— і пэўна там, дзе думаеце вы жыць, вам будзе лепей. І тут ужо ня прыходзіцца спраўляцца з тым, як-бы я хацеў. Але калі вы выедзеце адгэтуль, то я тут болей не застануся.

Чуць заметная радасьць прабегла па яе твару.

Яна борзда ўскінула на яго цёмныя вочы і, сьмяючыся імі, зусім ужо весела прамовіла:

— І вам не шкада будзе панны Людмілы?

Лабановіч маўчаў.

— Скажэце, калі можна, — прамовіў ён: — як даўно надумаліся вы выехаць адгэтуль?

— О, я ўжо даўно аб гэтым думала! Яшчэ і вас тут ня было.

— А чаму вы са мною ніколі аб гэтым не гаварылі?

— А што мне было гаварыць? — сказала яна:— вы і так сьмяяліся многа з чаго такога, што я гаварыла.

— А калі вы думаеце ехаць? — спытаў ён.

— Я і сама ня ведаю: гэта будзе залежыць ад таткі. Запражэ каня, скажэ ехаць, тагды і паеду.

— І можа стацца так, што я вярнуся з экзамінаў, а гэта ластавачка ўжо выляцела ў вырай?.. Скажэце мне, на што гэта ластавачка вясною ў вырай вылятае?

— Што-ж? Як прыходзіцца! — прамовіла яна.— Што гэта вы сёньня так павесілі нос? Як-бы ў вас за пазухаю сьвечка, якую вы мне павінны на скананьне даваць?... Я-б раіла вам пайсьці да панны Людмілы... Праўда, яна цікавая панна?

— Проціў яе грэх сказаць што-небудзь: слаўная дзяўчына!.. Чаму вы раіце мне схадзіць да яе?

— Чаму? Самі ведаеце чаму: як толькі вашы ногі пераступяць парог яе дому, то душа ваша пападзе да яе ў палон.

Лабановіч усьміхнуўся.

— Вы навет і гэтага не забылі.

— Хто вам казаў легэнду аб палескіх прыгожых паннах? — запытала панна Ядвіся, палажыла сваю работу на стол і глянула на настаўніка.

— Гарэлка пана падлоўчага з аднаго боку...

— І панна Людміла з другога, — падказала яму Ядвіся.

— Што вы мяне ўсё паннаю Людмілаю папракаеце?

— Я не папракаю, і ня думаю навет, але паньне Людміле вельмі спадабалася гэта легэнда.

— А вам яна спадабалася?

— Каб яна для мяне казалася, тагды і мне спадабалася-б, а чужое любіць — толькі сэрца параядаць.

— Ну, вы мяне, панна Ядвіся, хочаце ўсердаваць, але вам гэта ня ўдасцца. А покі што бывайце здаровы.

Лабановіч затрымаў яе руку і з нейкаю просьбаю ў голасе сказаў ёй:

— Вы ня выедзеце, покі я не вярнуся?

— Калі я паеду, я і сама яшчэ ня ведаю. А можа й зусім не паеду.

— А вы пад машыну ня будзеце кідацца? — ціха спытаў ён яе, усьміхаючыся.

— Ня буду, — яшчэ цішэй прамовіла яна, азірнулася і апусьціла вочы.

Ён у момант нахіліўся да яе і пацалаваў крэпкім-крэпкім пацалункам. І, п'яны ад гэтага пацалунка, борзда вышаў з палісаднічка. А панна Ядвіся сядзела, нахіліўшы галаву і аб чымся моцна-моцна задумалася.

У нядзельку раненька, чуць толькі ўзышло сонейка, настаўнік з сваімі вучнямі, правёўшы ноч на станцыі, садзіўся ў вагон. Прабілі тры званкі, гучна і адрывіста азваўся паравоз, абуджаючы ранічны спакой бясконцых балот, і цягнік зрушыў з месца. З шумным шыпеньнем выпускаючы пар, усё быстрэй і быстрэй бег паравоз, і ў нейкую асобную, глухую музыку зьлівалася тухканьне гэтых цяжэрных ног цягніка.

Лабановіч стаяў каля расчыненага вакна. Штось прыемнае і радаснае ўлівалася яму ў душу ад гэтых новых малюнкаў і ад гэтага размашыстага бегу машыны. Борзда адыходзіла ўзад станцыя з высокаю вадакачкаю, закрываючыся сьвежаю зеленьню расьлін.

Рассыпаючы сноп залатых стрэлаў, вялізарна выплывала сонца з-за края зямлі над прасторамі гэтага лескага мора. Борзда вынікалі і беглі ўсё новыя і новыя малюнкі гэтага зачарованага краю. Балоты з густымі зарасьлямі лазы, кустоўніка і маладой асакі рассьцілаліся шырачэзнымі круглымі абшарамі, і чуць-чуць віднеліся зубатыя цёмныя палоскі лясоў па краёх гэтых балот. Балоты канчаліся, побач дарогі ўставалі высокія сьцены бору, бор перасякаўся вясёлымі палянкамі; там-сям віднеліся на іх людзкія будынкі, а бярвеньні гэтых будынкаў, асьветленыя сонцам, здаваліся маршчынамі на разумнай галаве многа думаючага і разважаючага чалавека. Вясёлыя палянкі абводзіліся аправаю пышна - зялёных хвайнякоў на жоўценькім пясочку. Нейкім прыветам, ласкаю і цішынёю патыхала ад гэтых сакавітых хвайнякоў, ад гэтых людзкіх будынкаў. А як прынадна і прыгожа павіваліся і беглі ў хвойнік гэтыя каляінкі вясковых дарожак і сьцежак, па якіх так рэдка праходзіцца сялянская цялежка! А колькі самабытнага харараства ў гэтых адзінокіх разложыстых дубох, раскіданых па краёх лесу, і гэтых пышна-купчастых хвояў у полі! Чымся родным, мілым, даўно знаёмым веяла ад гэтых аксамітных абрусаў маладога жыта і ад гэтых кволых бледна-зялёных усходаў раньніх аўсоў!

Лабановіч стаяў каля вакна, як прычарованы, і не адвадзіў вачэй ад гэтых самавітых, прастых малюнкаў Палесься, поўных нявыразнага хараства і жыцьця, стаяў да таго часу, калі машына ня стала падыходзіць да тае станцыі, дзе трэба было выхадзіць.

Вышлі з вагона і пашлі шукаць школу. Школа была ня вельмі далёка ад станцыі, і шукаць яе прышлося нядоўга. Тры вучні і чацьвёрты настаўнік ўзышлі на ганак школы і спыніліся.

Школа была замкнёна. Лабановіч пастукаў, крыху пачакаў, але нікога там ня чуваць было. Пастукалі яшчэ раз. Так сама ніхто адтуль не адклікаўся. Урэшце Лабановіч угледзіў званок. Пазваніў. Зараз дзесь у сярэдзіне адчыніліся дзьверы і пачуліся крокі, досыць рашучыя, і з-за дзьвярэй чыйся голас, так сама строгі, прамовіў:

— Хто?

— Цельшынская школа.

Дзьверы зараз-жа адчыніліся і паказалі фігуру гаспадара-настаўніка. Трахім Пятровіч Грынько, мужчына гадоў пад трыццаць пяць, толькі што памыўся. Валасы яго былі прычэсаны на бок, адна дугавідная пасма валасоў тырчала над лобам і дадавала Грыньку вучонага чалавека, а рэдкія доўгія вусы рабілі яго строгім настаўнікам.

— Што-ж гэта так рана? — спытаў Грынько, пазнаёміўшыся і павітаўшыся з калегаю.

— Няхай сабе хлопцы агледзяцца і азнаёмяцца са школаю. Часу ў нас хапае, — адказаў Лабановіч.

— І то праўда, — ужо больш мякка прамовіў Грынько. Як відаць, у гэтым ходу калегі Грынько заўважыў значную долю пэдагогічнай стратэгіі і адразу прасякся да яго павагаю.

Вучняў увялі ў школу.

— Ось тут можаце сабе сядзець, хадзіць і спаць, — сказалі ім настаўнікі, а самі пашлі ў пакоі Грынька.

Кватэра тутэйшага настаўніка зразу кідалася ў вочы кожнаму сваім чыстым выглядам і сваім убранствам. На сьценах віселі розныя фатаграфіі, малюнкі ў прыгожых апpавах, мяккая, абітая чырвоным плюшам мэбэль, каберац каля стала, прыгожы абрус, — усё казала за тое, што Грынько жыў панам (тагды яшчэ не казалі „буржуем“). У Грынька была цэлая гаспадарка: дзесянцін тры агароду, столькі-ж сенакосу, была карова, свіньні, на двары хадзіла рознае птаства пад пільным і дбалым дaглядам гаспадыні.

Лабановіч у параўнаньні з Грыньком быў горкі пралятары, і ён навет з зьнявагаю паглядзеў на свой сурдут, які ён купіў у Курульчука за два рублі з палавінаю і ў якім ён, асабліва ззаду, вельмі змахваў на местачковага рабіна.

XXXIV.

Каля восьмае гадзіны раніцы пачалі зьяжджацца другія школы. То той, то другі настаўнік з кучкаю сваіх выхаванцаў узыходзіў на ганак школы і з шу-

мам уводзіў іх у школьную салю. Тут ён даваў ім розныя інструкцыі і закончваў іх звычайна так:

— Толькі ня трэба труса задаваць: глядзі сьмела, кажы адважна, рэж з-за пляча — храбрасьць гарады бярэ!

Паддаўшы такім чынам духу, настаўнік захадзіў да Трахіма Пятровіча, захоўваючы яшчэ на сваім твары тую сьмеласьць і рашучасьць, якою ён толькі што набіваў сваіх вучняў.

Іншыя настаўнікі, наадварот, доўга заставаліся ў школе пры вучнях і тлумачылі ім, дзе, у якіх выпадках трэба паставіць той ці іншы знак прыпынку, і вялі навет папярэдні экзамін. Пакінутыя адны, вучні памаленьку пачыналі разварушвацца, знаёміцца самі з сабою—часта пры дапамозе кулакоў, штурханоў, высьмейваньня адных другімі і даваньня мянушак.

Звычайна на экзаміны ў адну школу зьбіралася пяць-шэсьць школ. Тут ужо можна было лягчэй паназіраць настаўнікаў розных тыпаў. Розрасьць іх тыповасьці выяўлялася ўжо і з чыста надворнага выгляду. Тут ужо можна было спаткаць прылізанага зуха з талентам і з нахіленьнем да жаночага роду; тут былі і выяўна зьняважлівыя да розных умоўнасьцей грамадзянскага прыліку; мелі доўгія валасы і адным словам насілі на сабе ўсе адзнакі нігілізму, як пратэст свайго бяспраўя і нязначнасьці палажэньня ў грамадзянстве. Былі і такія, што ўсё асьмейвалі, на ўсё пазіралі звысака і, прачытаўшы Дрэпэра або Бокля, лічылі сябе ў высокай меры сьвядомымі і начытанымі і ўжо на валаснога пісара пазіралі так, як пазірае вучоны на якога-небудзь мікроба. Людзі-ж пажылыя, жанатыя, ужо цікавіліся болей гаспадаркаю і куском хлеба, чым гэтымі школамі і навукамі; гэта былі ўжо людзі пакорлівыя, лічыўшыя сваім абавязкам лішні раз пакланіцца начальству. Само начальства, інспэктар Хрысьціцкі, прыехаў ужо гадзіну таму назад, але ў школу яшчэ ня прышоў. Ён астанавіўся ў мясцовага папа—акадэміка Пражорыча, і сам інспэктар так сама быў акадэмік; у настаўніка інспэктар застанаўляўся толькі тагды, калі яму ня было дзе прыпыніцца.

Настаўнікі сядзелі ў габінэту Трахіма Пятровіча і

аб сім-тым гаманілі, пераважна аб экзамінах і аб інспэктару; прычым адны знаходзілі яго чалавекам, з якім яшчэ жыць можна; другія-ж, наадварот, даводзілі, што ён — прыдзіра, з кожнага глупства робіць цэлую справу і наогул страшны бюракрат. У залежнасьці ад таго, якое ў каго было дачыненьне да інспэктара, і выяўляліся гэтыя погляды. Была адна рыска, якая аб'яднала ўсіх настаўнікаў; гэта рыска—асобная бледнасьць і зямлістасьць колеру іх твару, якую можна знайсьці толькі ў тых, хто змушан жыць у падвалах, астрогах і школах; і яшчэ што іх рабіла падобнымі адных да другіх — гэта тая сэмінарская закваска, якая так трудна вытыхаецца з настаўніка-сэмінарыста.

— Ідзе!

Хтось з настаўнікаў заўважыў у вакно інспэктара.

Усе настаўнікі крыху здрыгануліся, папраўілі манішкі і гальштукі, а Лабановіч навет ускінуў плечы, каб падняць свой „лапсярдак“, як ужо ўсьпелі тут назваць гэты важны адзетак афіцыяльных выступаньняў; праўда, да гэтае адзежыны больш падыходзіла слова „лапсярдак“, чым сурдут, бо ён быў пашыты на чалавека—шырынёю на аршын у плячох і на паўтары, а то і цэлых дзьве галавы вышэйшага ад Лабановіча; апрача таго, на ім былі сякія-такія плямы, пахаджэньне якіх можна было-б вытлумачыць неасьцярожна ўпаўшылі капкамі верашчакі. Тым ня меней, навет і такі „лапсярдак“, са спушчаным далёка ўніз станам, усё-ж такі больш стасаваўся з важнасьцю мамэнта, чым які-небудзь замухрышсты пільчак вясковага настаўніка. Сярод настаўнікаў прайшоў нейкі рух. Тут ужо многа чаго трэба было ўзяць пад увагу: не паказаць свайго страху перад інспэктарам, не паздароўкацца так, каб другім кінулася ў вочы, што ён дагаджае начальству, а дагадзіць, хоць трошачкі, а трэба было, і разам з гэтым трэба так сама не ўраніць і сваю вартасьць. Інспэктар увайшоў, як цар: важны, строгі і з такім выглядам, як-бы ён трымаў у руках лейцы, каб не разьбеглася спудзіўшыся зямля, на якой мы жывём. На твары яго быў нязвычайны клопат, думка яго была так моцна занята такою важнаю справаю, што ён на-

вет ня меў часу паглядзець на таго, каму ён даваў руку. Не пасьпеўшы яшчэ прысесьці, ён зараз-жа зьвярнуўся да Трахіма Пятровіча з чыста дзелавымі пытаньнямі: ці ёсьць прылады пісьма, ці ўсё падгатавана ў школе, ці павешаны на сьцяне карты. Адразу стала ціха і важна, бо ні ў кога не хапала сьмеласьці парушыць работу мысьлі начальства.

— Усе зьехаліся? — спытаў ён.

— Ну, пойдзем!

Начальства паднялося і пакіравалася ў дзьверы. За ім ішоў Грынько, а там ужо ішлі, як папала. Лабановіч у сваім лапсярдаку ішоў апошнім, маючы на ўвазе, каб гэты лапсярдак ня так ужо кідаўся ў вочы. Працэсія была вельмі важная. Наплечнікі і бліскучыя гузікі інспэктара зусім асьляпілі паляшучкоў, боязна пазіраўшых вытарашчанымі вочкамі. Іх парассаджвалі, далі ім паперу. Яны павінны былі напісаць першае слова: „Экзаменацінная". Дзеці мардаваліся, мыліліся, некаторыя плакалі, пішучы гэтае слова. Потым само начальства пачало дыктаваць, не давяраючы настаўнікам. Кажаноўскі настаўнік, Хвілюк, стаў водаль ад сваіх вучняў, як-бы вельмі спакойны за іх навуку і веду. Але там, дзе вучні павінны былі паставіць коску, ён браў сябе за кончык вуха, пазіраў кудысь у прасторы, як-бы заняты нейкаю думкаю, і пакручваў сябе за вуха. Калі трэба было паставіць дзьве кропкі, то Хвілюк паціраў свае вочы, як-бы ў іх набілася пылу. Кропка і коска—чухалася вока і кончык носа. А калі ўжо трэба было паставіць клічнік, то, падняўшы ўгару палец, Хвілюк чухаў ім броў. Тут быў прыдуман цэлы лад умоўных знакаў, і не адзін раз былі паверачныя дыктоўкі, каб усвоіць гэту хітрую сыгналізацыю. Канчалася дыктоўка, давалася другая работа—пераказ. За пераказам ішла пісьменная задача. І ўсе гэтыя работы вяліся пад назіраньнем самога начальства. Прамучыўшы дзяцей гадзіны дзьве, іх пускалі на перамену, покі папраўляліся вучнёўскія работы. Тагды ўжо ішоў вусны экзамін. На вусны экзамін прышоў поп Пражорыч. Гэта быў нязвычайна пануры, чорнабароды бацька. У вочы ён рэдка каму пазіраў, не сьмяяўся. А калі здароўкаўся і падаваў руку настаў-

нікам, асабліва ў такім лапсярдаку, як у Лабановіча, то ён у гэту хвіліну шчыра шкадаваў, што ў яго ёсьць рукі. На першае месца садзіўся інспэктар, ён і быў старшынёю камісіі, на другое—Пражорыч Трэці член камісіі быў той настаўнік, чые вучні экзамінаваліся.

Вучні-ж адчувалі сябе мала чым лепей тых цялят, якіх загналі на разьніцу.

Вучнёўскія цятрадзі складваюцца і даюцца інспэктару. Інспэктар па сьпісу выклікае вучняў. Вучань, трасучыся, падыходзіць да стала.

— Што трэба напісаць у слове „телега“ пасьля л? — пытае вучня інспэктар.

— Трэба напісаць яць, — адказвае вучань.

— А чаму-ж ты напісаў е?

— Спужаўся, — адказвае вучань.

— Ну, чытай тут, — інспэктар дае вучню кнігу, а сам, грозна насунуўшы бровы, зварачаецца да настаўніка:

— Чаму вы падчыркнулі „не смотря“? Якая-ж тут памылка?

Малады настаўнік пазірае на падчыркнутую памылку; на яго твары адбіваецца рашучасьць і сьмеласьць.

— „Несмотря“, гаспадзін інспэктар, трэба пісаць злучна.

— Вы самі слаба знаеце граматыку, — адказвае грозна інспэктар.

— Выбачайце, гаспадзін інспэктар: „несмотря“ пішацца злучна, — стаіць настаўнік на сваім: — па Гроту „несмотря„ пішацца разам.

Як ні важан інспэктар, як ні вяліка яго начальніцтва, але пры слове „Грот“ ён перастае спрачацца, хоць лёгка здавацца ён і ня хоча.

— Трахім Пятровіч, — зварачаецца ён да Грынька: — прынясеце сюды Грота.

Трахім Пятровіч кажа:

— Так, г. інспэктар: „несмотра“ пішацца злучна, — але ідзе і выносіць з шафы Грота.

У тыя часы Грот сядзеў нязвычайна крэпка на сваім троне. І калі ты казаў свайму супярэчніку, што па Гроту пішацца так, то ўжо ніякія довады чалавеча

га розуму не маглі зрушыць цябе з твае пазыцыі. Калі ўжо сказаў Грот, то — аман. Тут канец, і далей ісьці няма куды.

Чарга прыходзіць да вучняў Філюка. Інспэктар разглядае дыктоўкі.

— Вашы напісалі добра. Але па сынтаксісу вашы вучні значна крапчэйшы, чым па этымалёгіі, — зазначае інспэктар.

— Не наладжана сыгналізацыя па этымолёгіі, — робіць ціханька ўвагу Грынько на вуха Лабановічу. А Філюк, як ні ў чым ня бывала, адказвае інспэктару:

— Я наогул на граматыку зварачаю ўвагу.

— Гэта і відаць, — хваліць яго інспэктар.

Вучнёўскія пакуты канчаюцца, іх пускаюць, а інспэктар робіць увагі то таму, то другому настаўніку, вельмі важна кланяецца ім і з папом Пражорычам ідуць абедаць.

Настаўнікі астаюцца на некаторы час, абедаюць з выпіўкаю, віншуюць адзін другога са скончэньнем вучэбнага году і распаўзаюцца па сваіх трушчобах.

— А вы, калега, можа паначуеце? — казаў Грынько Лабановічу.

— Не, калега: я і так адну лішнюю ноч правёў у дарозе, трэба ехаць.

Лабановіч даўно ўжо маркоціўся па Цельшыну, і вельмі быў рад, калі скончыліся экзаміны, і ён яшчэ цэлую гадзіну чакаў на станцыі, пакуль прышоў цягнік. Позна ўночы выехаў ён да дому.

XXXV.

„Гэта мой апошні тут вечар“, казала сама сабе панна Ядвіся: „і я ня ўбачу яго!“

Яна задумалася. Яна прыслухівалася да голасу свае думкі. Няўжо-ж і ня ўбачыць яго? Ніколі ня ўбачыць? І на што яна зманула яго? Яна-ж і тагды ўжо ведала аб тым, што заўтра, у панядзелак, паедзе, а яму яна сказала, што ня ведае, калі паедзе. Яна зірнула на вокны пустой цяпер кватэры аго. Там цёмна і страшна,—страшна, бо пуста. Дом толькі тагды жывы, калі ў ім жыве гаспадар, бо гаспадар — душа свайго дому.

Як смутна і тужліва пазіраюць гэтыя шкляныя вочы пустой і мёртвай кватэры! І дарэмна гэты малады бліскучы месячык стараецца ажывіць пагаслыя вочы: яны сьвецяцца, а жыцьця няма.

Ёй навет страшна. Яна ні за вошта цяпер не падыдзе да іх, як падыходзіла калісь, калі гэтыя вокны жылі і так прыветна пазіралі на іх двор сьветла-зялёным асьвятленьнем. О, тагды ёй было весела, і яна так ціханька падыходзіла, як начны матылёк, да гэтых вокан: яшчэ цішэй падымалася яна на плот перад вокнамі і доўга пазірала туды. Тагды шчасьлівая ўсьмешка прабягала па яе губках, бо ён нічога ня ведае, сядзіць як-раз напроціў, схіліўшы галаву над кнігай, і толькі зрэдка правядзе рукою па сваіх цёмных, зусім яшчэ маладых вусіках. Сьмешны ён, калі падымае свае вочы, такія добрыя і ўдумныя, і пазірае ў вакно. І гэтыя вочы напэўна шукаюць яе. Яна-ж тут, але яго вочы ня бачуць яе. І сьмешна ёй і радасна. Але ён гэтага ня ведае... Не! Ён многа ня ведае чаго—і ніколі ведаць ня будзе!

І чаму яна салгала яму? Ну, чаму? А можа заўтра ня ехаць? Ад яе залежыць. Татка-ж ня гоніць яе. Ён цяпер такі добры з ёю! „Пагуляй ты, кажа, Ядвіська: не гарыць-жа там у цябе!“ Яе татка добры, але чагось яна баіцца яго. Ёй страшна, калі ён прыдзе да дому, а вочы яго пазіраюць кудысь далёка-далёка, як-бы яны зышлі з яго твару, а гэтыя грозныя, жорсткія вусы, як хмары ў навальніцу, апусьцяцца ўніз. На што яна салгала яму?

Ёй хочацца пабачыць яго. Эх, каб ёй крыльле! От-бы ўзьнялася цяпер і паляцела-б да яго, проста каб пабачыць яшчэ раз, вось так, як пазірала на яго тут, калі ён і ня ведаў аб тым...

Не: гэта апошні яе тут вечар!

Яе тонкія, доўгія, дзьве цёмныя рыскі-бровы крыху пасуваюцца і хмурацца, і твар яе строгі. Так: гэта апошні тут вечар!

Яна йзноў пазірае на вокны. А каб пайсьці туды? Сесьці за сталом, як сядзеў калісь ён і правадзіў рукою па маладых сваіх цёмных вусіках? Там страшна, бо там пуста. Там цяпер прытаіўся нехта другі, не-

ласкавы і варожы. І напэўна яна спаткала-б нешта там, каб пашла цяпер туды. Ну, напэўна пачула-б там голас, а можа і сьмех, пусты і жудасны сьмех. Яна ўпэўнена ў тым, што пачула-б нейкі страшны і таемны сьмех, і гэты сьмех забіў-бы на сьмерць яе нейкую радасьць і шчасьце, што знашлі сабе месца ў яе сэрцы. Яна йзноў пазірае туды.

Як жудасна заліваюцца сьмехам гэтыя совы каля капліччкі! Чаго сьмяюцца яны пустым сваім сьмехам? Чаго? Ці не з яе? А гэтыя цёмныя вокны! Што ў іх? Чаму яны ўбіліся ёй у вочы? Ёй навет робіцца нейк няпрыемна ад гэтага. „А я пайду туды! Вазьму ды пайду!.. Няўжо я пайду?“

Яна ціха падымаецца, азіраецца, ідзе. Кухня не замкнёна. Адчыняе дзьверы. Яна ў кухні.

— Ты, бабка, тут? — пытае ціха Ядвіся.

Бабка варочаецца на печы.

— Тут, паненачка!

— А чаму ты, бабка, дзьвярэй не замкнула?

— От, паненачка, прылягла ды й так не прычыніла. Я-ж ня сплю.

— Заўтра, бабка, я паеду.

— Паедзеце, паненачка? — пытае бабка, устае і садзіцца на печы.

— І не пачакаеце, покі паніч вернецца? — пытае яна.

— А хіба-ж твой паніч са мною паедзе?

— Ну, як-жа, паненачка: ён смуціцца будзе, што вы паехалі і не разьвіталіся з ім.

— А чаго ён будзе смуціцца? — пытае Ядвіся.

Ёй прыемна чуць ад бабкі, што ён будзе па ёй смуціцца.

— Чаму-ж ня будзе, паненачка? Я-ж бачыла, якімі вочкамі пазірае ён на вас.

— Ну, якімі-ж? Скажы, бабка!

— Добрымі вочкамі, успагаднымі вочкамі, паненачка, такімі, што ад сэрца ідуць, каб другому сэрцу штось сказаць.

— А што сказаць другому сэрцу?

— Забылася я ўжо, паненачка; куды-ж я? старая. Забылася. — хітра адказвае бабка.

— А каго ты, бабка, больш любіш: мяне ці паніча?

— Я і вас люблю і паніча люблю... От, паненачка, пабраліся-б вы з панічом, яй-богу!—з жарам і зусім другім тонам прамовіла бабка, і ў ёй адразу абудзілася жанчына-свацьця.

— Мне-ж, бабка, толькі шаснаццаты год, мне і замуж ня можна яшчэ.

— О, паненачка: шаснаццаты год! дык ня сёньня-ж і замуж ісьці.

— А твой паніч ня хоча мяне.

— Ой, паненачка, што вы кажаце! Чаму-ж ён ні на кога другога ня хоча глядзець? Чаму-ж ён ніколі ня пойдзе да панны каморнічанкі? Усе туды ходзяць, а ён не. Мусібыць, каля вас яму мілей.

— Проста гультай твой паніч і болей нічога.

— Не, ня гультай ён: ён вас, паненачка, пакахаў.

— А хіба ён табе казаў?

— А што ён будзе казаць мне? Ён вам пра гэта казаў.

— Не, бабка: ніколі не казаў ён гэтага мне.

— Казаў, паненачка, казаў! І яшчэ скажа.

— Нічога ты, бабка, ня ведаеш!

— Ведаю, паненачка, ведаю!... А куды вы, паненачка, ехаці-меце?

— Далёка, бабка, у маёнтак.

— А паніч ведае?

— Нічога ня ведае і ня будзе ведаць.

— Вы напішаце яму, паненачка?

— Нічога я ня буду пісаць яму.

Ядвіся падышла да дзьвярэй пакойчыка Лабановіча, адчыніла і ўвайшла ў пакойчык.

Тут ціха. Цёмна і пуста.

Ядвіся прыслухалася.

Між сьцяною і адстаўшымі ад яе абоямі прашуршэў кусочак пабелу. Чаго ён так доўга каціўся? Гэты шолах паказаўся ёй невыпадковым. Але ёй ня страшна. Ёй проста чагосьць шкода. Яна чуе нейкі смутак. Вочы яе прывыклі да цямноты. З гэтае цьмы выступаюць няясныя абрысы стала. Вось і крэсла. На тым самым месьце, дзе ён звычайна сядзеў. Ядвіся

чутка прыслухаваецца. Не, гэта ёй проста так нешта здалося. Яна ціханька адстаўляе крэсла і садзіцца. Садзіцца так, як сядзеў і ён, і праводзіць рукою па сваёй губцы. Гэта вось ён тут сядзіць, а яе тут няма: яна там, за вакном, пазірае на яго. Яна ўся ўздрыгвае і боязна глядзіць у куток: там нешта заварушылася, ціха, бяз шуму. Не, гэта там, на палічках, ляжаць яго кнігі. Яна ўстае, кладзе ў кнігу кусочак паперачкі, азірае цёмныя сьцены — яны няпрыветны і маўклівы. Яны мёртвы, бо душа вышла з гэтага дому. Ёй страшна і жутка — і разам з гэтым прыемна і смутна.

Што думае аб гэтым бабка?

Ну, усё роўна: сягоньня яе апошні тут вечар.

Яна яшчэ раз азіраецца. Яе забірае нейкі страх. Ёй хочацца заплакаць. Яна ціханька ўваходзіць ізноў у кухню.

— Ну, бабка, дабранач!

— Дабранач, паненачка! — аклікаецца бабка з печы.

Бабка ня сьпіць. Яна проста думае свае старэцкія думкі, сухія, як і сама старасьць, простыя, як і ўсё жыцьцё яе, няцікавыя, як і яе доля. Яна ўстае, накідае зашчапку, глядзіць проста па прывычцы ў вакно, пазяхае ды зноў лезе на печ і чагось уздыхае, кладучыся ў гэты цесны, цёмны куток, адведзены ёй жыцьцём. Але бабка любіць свой гэты куточак. Тут ціха, тут цёмна, і толькі прусакі шалпочуцца ў сваіх шчылінах, але бабка ня чуе іх, хоць і ведае аб тым, што яны тут жывуць і жывяцца ад яе жыцьця. Ну, што-ж? Няхай.

Ядвіся йзноў на двары.

Яна падышла да дзікае грушкі. Пазірае на яе, штось разважаючы. Яна аглядаецца, бярэ за гэту грушку. Але грушка моцна бароніць сябе і коле Ядвісе руку. „Гэта-ж я такая калючая,—думае Ядвіся:— бо я — дзікая!“

Яна зноў падымае руку і асьцярожненька бярэ за самы вяршок і ломіць яго. На што яна гэта зрабіла? Яна проста хоча сказаць гэтым, што яна злая і ня-добрая. Няхай ён ведае гэта. Яна ідзе на свой двор. Зноў пазірае на гэтыя цёмныя вокны. І месячык ады-

шоўся ад іх, бо яны мёртвы, і іх не ажывіш. Не ажывіш, бо душа вышла з гэтага дому. Ядвіся глядзіць на іх і ня верыць сабе, што яна была там. Гэта проста ёй прысьнілася... Няхай-бы ён ужо і не прыяжджаў сюды і не даваў-бы жыцьця гэтым вокнам. А яны ажывуць. Яны зноў ажывуць! Але жыцьця яна ўжо ня ўбачыць, бо гэта апошні яе тут вечар: яна сама так захацела. Чаму? Яна проста спыніла сваё шчасьце і сказала: „Даволі!" Але хто-ж вырве з яе сэрца гэта шчасьце цяпер? Ніхто. Яна будзе з ім жыць, будзе жыць і з тым, хто сядзеў унь там, і праводзіў рукою па сваіх цёмных, маладых вусіках.

Але сэрца ёй кажа: „Я хачу яшчэ болей гэтага шчасьця! Я хачу выпіць яго ўсё, усё да самага дна!" „Не: няхай яно будзе лепш недапітым, бо можа на дне яго наліта атрута. Так лепей! Так лепей!" Гаворыць Ядвіся да свайго сэрца, ды яно ніяк ня хоча згадзіцца з ёю. Яна хоча думаць аб другім: аб дарозе, аб тым невядомым, што на гэтай дарозе яе напаткае. Але гэтыя ўдумныя добрыя вочы пазіраюць на яе, як-бы яны просяць, каб аб іх, то ькі аб іх думала яна. І сэрца ёй зноў кажа:

— „На што ты лгала яму?.."

Малады месячык схіліўся над ветракамі. Яго ўжо ня цікавіць гэта дзяўчына і гэтыя вокны, якія імкнуўся ён ажывіць. Ён яшчэ не акрэп. Яго цягне край зямлі, няясны і мілы. Ідзе ён туды апачыць, каб набрацца новых сілаў на заўтрашнюю ноч. І ён ажывіць гэтыя вокны.

Нявідная рука поўначы ціха праводзіць граніцы між ноччу і днём, і ў вечнасьць адходзіць гэты вечар Ядвісі.

XXXVI.

Ціхая ноч ляжала над Палесьсем.

Аднатонную песьню вялі калёсы вагонаў. Бясконцы рой залатых іскар выпускаў паравоз, агністаю паласою вызначаючы сабе дарогу. Ціха гулі і садрыгаліся балоты побач чыгункі, дзе бегла машына. Раскаціста і гучна грымелі салаўі; звону іх песень не маглі заглушыць грук і шум вагонных калёс. Мястамі

ўзьнімаўся белаваты туман і нярухома зьвісаў над маладымі асокамі і цёмнымі абрысамі разложыстых купчастых лазьнякоў. І калі спынялася машына на станцыях і палустанках, і заціхаў гэты шум цягніка, то з балот данасіліся хвалі нязвычайна мяккіх зыкаў крахтаньня жаб. Нейкі нявыразна-маркотны і разам з тым прыемны гоман стаяў тагды над балотамі, як-бы яны апавядалі гэтай ціхай ночцы і гэтым людзём, што ўночы ня спалі, адвечную скаргу сваю і смутак свой... Ізноў шуміць машына, ізноў заліваюцца салаўі.

Вось і станцыя. Дарога скончана. Далей у сьвет пабяжыць машына.

Лабановіч вышаў з вагона, крыху пастаяў, падумаў і, не заходзячы на станцыю, пашоў па палатну дарогі. У галаве яшчэ стаіць шум вагонных калёс, а гэтыя экзаміны, гэтыя новыя ўражаньні ўсё тускнеюць і тускнеюць. Пачынае разьвідняваецца, а разам з гэтым абуджацца Палесьсе. Далёка ў лесе такуе цецярук, як-бы нехта багамольны чытае там малітвы. Яшчэ больш гучна, яшчэ з большым натхненьнем правяць салаўі свае раньнія літаньні. Як падзяку небу, як дым пахучай смалы, узносяць у гару балоты свае туманы — і, здавалася, адпраўляюць сваё набажэнства гэтыя лясы, ахінуўшыся тонкімі тканкамі пару. Усход сьвятлее, ціха грае, і пераліваецца гэта ясната, залатая багра,— шчасьлівы ўсьмех дня, — каб дыямэнтамі разьліцца на гэтых сьвежых маладых лісьціках, на гэтых чысьцюткіх кроплях расы—і запаліць іх бліскам найдарожшых каменьняў.

Дзесь уперадзе пагрукавае, як-бы пасьмейваецца і перамаўляецца з рэйкамі дразіна, і гэты вясёлы сьмех адбіваюць сьцены лесу, што стаіць побач чыгункі. Едуць рабочыя, паляшукі-хлопцы. Яны вясёлы, перакідаюцца жартамі і крэпка налягаюць на тоўстыя палкі, падганяючы дразіну. Збоку дзесь голасна і музычна выводзіць трэлі пастуховая труба; балоты падхватваюць голас трубы і нясуць яго далёка па краёх лесу і кідаюць невядома дзе. Залаты пажар сонца залівае верхавіны лесу.

Настаўнік падыходзіць да пераезду, паварачае ўправа ў лес і выходзіць на дарогу, што ідзе на стан-

цыю з яго вёскі. Колькі часу ідзе ён між маладых хвайнякоў, выходзіць на круглую палянку, дзе калісь спаткаўся ён з паннаю Людмілаю. Адгэтуль ужо бліз-ка вёска. Але раніца такая слаўная, у лесе так добра, што ён садзіцца на пень і слухае, як сьпяваюць дразды, як дзесь на акраіне лесу кукуе зязюлька. Ён думае, чым займецца цяпер, калі ў яго так многа вольнага часу, колькі пабудзе яшчэ ў сваёй школе. Напэўна яшчэ досыць доўга і ва ўсякім разе ня будзе сьпя-шацца, покі тут яшчэ застаецца і панна Ядвіся. Чым бліжэй быў ён да яе, тым з большаю сілаю ажываюць у ім яго настроі, тым жывей устае прад ім гэта слаў-ная дзяўчына. Ён падымаецца, ідзе далей. Дарога выходзіць з лесу на грэблю. За грэбляю відаць сяль-цо, карчма старога Абрама, капліца, высокія дзікія гру-шы, а за сялом, нярухома падняўшы крыльлі, стаяць два ветракі, захоўваючы ўсё тую-ж выразу зьдзіўлень-ня. Ён праходзіць грэблю, мінае карчму і мінут праз пяць адчыняе дзьверы і ўваходзіць у кухню.

Каля печы стаіць з вілкамі ў руках старожка, прыстаўляе гаршчочак.

— Дзень добры, бабка!

— Дзень добры, панічок! — прыветна адказвае бабка: — хіба-ж гэта, панічыку, вы пяхотам прышлі?

— Так, бабка: на пары сваіх прыехаў.

— Любіце вы хадзіць, панічыку. Няхай-бы тавар-нага пачакалі ды да разьезду ехалі-б.

Бабка чымся заклапочана і як-бы навет засму-чана.

— А як-жа вам, панічок, там бог паводзіў? — пы-тае яна.

— Добра, бабка. Хлопцы адлічна паздавалі экза-міны. Можна сказаць, лепш ад усіх школ.

Бабка весялее. Відаць, і ёй прыемна гэта на-віна, і яна сапраўды рада ёй. Але ізноў чагось за-смучаецца і ціха ўздыхае.

— Чаго ты, бабка, як-бы нечага зажурылася?

— Не, нічога, панічыку, — кажа яна.

Лабановіч ідзе ў свой пакойчык, разьдзяваецца.

Сьледам за ім сюды ўваходзіць і бабка.

— Можа вам чаю, панічыку, паставіць? — пытае яна.

— Хіба пастаў, — згаджаецца ён.

— Паехала-ж, панічыку, наша паненка,— ужо зусім смутна прамовіла бабка. Лабановіч пачуў, як сьціснулася яго сэрца. Колькі моманту пазірае на бабку. Яму робіцца цяжка-цяжка на душы.

— Паехала ўжо? — пытае ён.

— Паехала, панічок, паехала! Учора і паехала. Яшчэ сюды забягала. „Кланяйся, кажа, бабка свайму панічу!“ Паехала, панічок, — у засмучэньні кажа бабка.

— Ну, што-ж? — стараючыся быць спакойным, гаворыць Лабановіч: — можа ёй там лепш будзе.

— Я-ж пайду самавар ставіць.

Бабка выходзіць. Настаўнік астаецца адзін, садзіцца каля стала, сьціскае галаву і моцна-моцна задумваецца. Паехала!... Ён колькі хвілін думае над гэтым словам. Звычайнае, простае слова. А колькі гора і смутку для яго сэрца ў гэтым слове! Паехала!.. Навет і не разьвіталася з ім. А як многа хацеў ён сказаць ёй у гэтыя апошнія дні! Чаму так здарылася? Ён устае, ідзе ў другі свой пакойчык, глядзіць у вакно на дом, на палісаднічак пана падлоўчага, на ганак, абсаджаны дзікім вінаградам. На гэтым ганачку ён бачыў яе апошні раз. А цяпер ні там ні ў гэтым доме яе няма. Там цяпер пуста, і ўсюды стала пуста. Вуліца жыве сваім звычайным жыцьцём. Дзьве кабеціны-паляшучкі, убраныя пасьвяточнаму, аб чымся гутараць, спаткаўшыся на сярэдзіне вуліцы. На прызьбе каля старасты сядзяць мужчыны з люлькамі, па вуліцы перабягаюць сьвіньні і пужаюць вясёлыя гурткі верабейчыкаў. Усё гэта так няцікава, усё гэта так далёка ад яго і так чужое яму. Ён чуе страшэнную адзіноту. Штось перахватвае яму горла. Цяжка, нявыразна цяжка.

Ён падыходзіць да стала, бярэ паперу, чарніла, садзіцца, нахіляецца над лістком паперы і думае. Трэба напісаць ёй, трэба выліць з сэрца ўвесь гэты жаль. Ён думае над тым, як зьвярнуцца, як назваць яе, але не знаходзіць адпаведнае назовы і піша:

„Вас ужо няма тут. Вы паехалі, а разам з сабою забралі ад мяне ўсё, што зьвязвала мяне з гэтым месцам, з гэтым кутком Палесься. Цяпер ён ня жыве для мяне, бо ўсё тое, што прыдавала яму прыгожства і нейкую чароўнасьць, забралі вы. Я тут адзін, усё тут стала ня міла для мяне, як-бы яно памерла і зьнікла, і толькі адзін няжывы труп астаўся ад усяго, што раней гарнула і вабіла мяне. І толькі цяпер я пачуў сваю вялікую страту. Мне так хацелася пабачыць вас, пачуць ваш голас, ваш сьмех, глыбока зазірнуць у вашу душу і даведацца, якое гора ляжала ў ёй. Цяпержа, пішучы вам, я толькі хачу прынесьці вам падзяку за тое, што вы аздобілі маё жыцьцё тут, што вы былі для мяне тою яснаю, чыстаю зоркаю, якая сьвяціла мне ў гэтай цемры жыцьця, радавала мяне і ўхіляла ад рознага бруду, і калі ў мяне захавалася жывая іскра, то толькі дзякуючы вам...“

Настаўнік перачытаў напісанае і падумаў: „Усё гэта выходзіць ня так, як-бы хацелася“. Ён задумаўся. „А куды пасылаць?“—спытаў ён сябе самога і ня мог даць адказу.

Бабка прынесла самавар.

— Гатоў, панічыку, чай; выпейце ды спачывайце сабе, бо вы-ж з дарогі.

— Добра, бабка, я зараз буду піць. — Ён вышаў на двор. Бабка, пазіраючы на яго, паківала галавою. „Па паненцы ныдзіцца“, зазначыла яна сабе. Зірнуўшы на маладую грушку, ён заўважыў, што вяршок яе быў зломан і гаротна нахілен да зямлі.

— Гэта яна зламала, — прамовіў сам сабе настаўнік: — на што яна зрабіла так? Няўжо яна хоча, каб я выкінуў яе з сэрца?

Яшчэ большы жаль ахапіў яго. Ён хацеў зрэзаць адломаны вяршок.

— Э, усё роўна! — сказаў ён і адышоўся.

Спаць у гэты дзень ён не лажыўся.

Ён пачаў перабіраць кнігі, склададь паперы, прывадзіць іх у парадак.

У аднэй кнізе ён нашоў невялічкі лісьцік паперы, напісаны рукою Ядвісі.

Яна пісала:

„Бывайце здаровы. Я зумыслу пастаралася, каб вы мяне тут не засталі, хоць мне й хацелася яшчэ хоць раз, апошні раз, пабачыцца з вамі. Але я падумала сабе: усё роўна, ехаць мне трэба: ехаць-жа тагды, калі вы былі-б тут, мне было-б яшчэ цяжэй... Панна Людміла чакае вас — зайдзеце да яе“.

І больш нічога не напісала.

Лабановіч доўга пазіраў на гэту паперку. Навет не напісала, куда едзе, і сама не падпісалася...

І чаму ўсё гэта так скончылася? чаму?.. І няўжо гэта канец?

Ён яшчэ доўга сядзеў і разважаў. На вочы набягалі сьлёзы.

Ён згарнуў гэту запісачку разам з сваёю і палажыў у кішэню.

Пад вечар прыйшоў стараста прыняць школу. Лабановіч тлумачыў яму, дзе якія дакумэнты і што ён здае. Стараста нічога ня цяміў, але выгляд меў такі, як-бы для яго ўсе гэтыя справы былі добра знаёмы.

Назаўтра напісаў Лабановіч прашэньне аб перамяшчэньні і стаў зьбірацца ў дарогу. Бабка часта ўваходзіла ў пакойчык і, як родная матка, падбірала за ім яго розныя рэчы.

— Разьлятаюцца мае галубкі, — тужліва прамовіла бабка: — ня вярнецеся вы, панічыку, сюды!

І бабка ў вялікім засмучэньні падперла рукою шчаку.

А вечарам, праводзячы настаўніка, яна заплакала.

Садзючыся на хурманку з двома чамаданчыкамі, настаўнік сказаў у сваіх думках:

— Адзін разьдзел кнігі прачытан і загортваецца!.. Ну, што-ж? гайда далей!

Менск, 1921 — 1922 г.

B000000 1958789